

АБДУРАҲИМ ВАҲОБОВ

**БОЗОР
МУНОСАБАТЛАРИ
ТИЗИМИДАГИ
ИЖТИМОИЙ
ФОНДЛАР**

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2003**

**Ўзбекистон Миллий Университети
Иқтисодиёт факультети Илмий Кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган.**

Илмий муҳаррир: *акад. М. Шарифхўжаев*

Тақризчилар: *и.ф.д., проф. Э. Ф. Набиев*
и.ф.д., проф. М.Л. Турсунхўжаев
и.ф.н., доц. П.З. Ҳошимов

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида фаол ва манзилли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш бюджетдан ташқари ижтимоий фондлар тизими фаолиятини йўлга қўйиш ва улардан самарали фойдаланиш каби таъсирчан шакллارни қўллашни талаб этмоқда. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида иқтисодий ислохотларнинг чуқурлашиб бориши натижасида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш борасида давлат тузилмаларининг роли камайиб, бу вазифалар босқичма-босқич нодавлат, жамоат ташкилотлари, бюджетдан ташқари ижтимоий фондлар зиммасига ўтказиб борилади. Мазкур монографияда ижтимоий фондларнинг манзили ижтимоий сиёсатни амалга оширишдаги функционал роли назарий жиҳатдан илмий асосланган, ижтимоий фондларнинг вужудга келиш сабаблари ва объектив зарурлиги тадқиқ этилган, бу фондларнинг шаклланиш манбалари, мулкӣ шакллари, ишлатилиш мақсадига кўра уларнинг янги таснифи берилган ва гуруҳлаштирилган. Ижтимоий фондларнинг ўсиш омиллари, молиялаштириш механизмлари, ривожланиш тамойиллари ва ўзгариш устиворликлари аниқланган. Ўзбекистонда ижтимоий фондларнинг ишлатилиш хусусиятлари таҳлил этилиб, уларнинг функционал вазифаларидан келиб чиққан ҳолда фондлар маблағларидан самарали фойдаланишга қаратилган илмий-назарий хулосалар ва амалий таклифлар ишлаб чиқилган.

Монография олий ўқув юртлари талабалари, аспирантлари, тадқиқотчилари ва ижтимоий соҳа иқтисодиёти муаммоларини ўрганувчилар ва қизиқувчиларга мўлжалланган.

Ваҳобов А.В. Бозор муносабатлари тизимидаги ижтимоий фондлар. — Т.: Шарқ, 2003 — 320 б.

ББК 65.268 я73

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	5

I б о б

Бозор иқтисодиёти ижтимоий йўналтирилганлигининг назарий муаммолари

1.1. Жаҳон иқтисодий фанида бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлиги муаммосига ёндашув- лар.....	11
1.2. Бозор иқтисодиёти турли моделларида ижтимоий йўналтирилганлик.....	39

II б о б

Ижтимоий фондларнинг моҳияти, уларнинг бозор иқтисодиётидаги ўрни ва вазифаси

2.1. Ижтимоий фондлар иқтисодий табиати ва уларнинг макроиқтисодий доиравий айланишдаги ўрни....	64
2.2. Ижтимоий фондларнинг молиявий жиҳатлари.....	80

III б о б

Ижтимоий фондларни шакллантиришдаги халқаро тажриба ва унинг ўтиш давридаги мамлакатлар учун аҳамияти

3.1. Ривожланган иқтисодиёт шароитида ижтимоий фонд- ларнинг амал қилиши.....	105
3.2. Ривожланаётган иқтисодиёт ва ижтимоий фондлар....	121
3.3. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида ижтимоий фонд- ларнинг хусусиятлари.....	133

IV б о б

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ижтимоий фондлар

4.1. Бозор муносабатларини шакллантиришнинг миллий моделда иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилган- лиги хусусиятлари.....	165
4.2. Давлат ижтимоий фондлари.....	186
4.3. Нодавлат ижтимоий фондлар.....	202

V боб

Ижтимоий фондлардан фойдаланиш самарадорлиги

5.1. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида ижтимоий бошқарув.....	216
5.2. Ўзбекистонда ижтимоий фондлар маблағларидан фойдаланиш йўналишлари ва уларнинг самарадорлиги.....	242
5.3. Ижтимоий фондларнинг ривожланиш истиқболлари.....	270
Хулоса.....	289
<i>Адабиётлар</i>	301

КИРИШ

Ўзбекистонда шаклланаётган бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлиги ислохотларнинг ўзига хос «ўзбек модели»нинг асосий тамойилидир.

Кучли, мақсадга йўналтирилган ижтимоий сиёсатни амалга ошириш ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг таъсирчан механизмини яратиш мамлакатда бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг ва ижтимоий-сиёсий барқарорликка эришишнинг омили бўлиб қолди.

Мамлакатимизда бозор ислохотларининг босқичма-босқич амалга оширилиши ижтимоий ҳимоя масалаларида ҳам ўз аксини топмоқда. Нарх-навони эркинлаштириш ва инфляция даражаси юқори бўлган шароитларда аҳоли даромадларини индексациялаш; истеъмол бозорини ҳимоялаш, янги иқтисодий шароитларга мослаша олмаётган аҳолининг ижтимоий ночор қатламларини қўллаб-қувватлаш сингари устувор вазифаларга алоҳида эътибор қаратилди. Дастлабки босқичда нархларни чегаралаш орқали аҳолининг барча қатламлари ёппасига давлат томонидан ижтимоий ҳимоя қилинди.

Иқтисодий ислохотлар чуқурлашиб, иқтисодиёт барқарорлашиб борган сари аста-секин аҳолини ялпи ижтимоий ҳимоялаш тизимидан ишончли ижтимоий кафолат бериш ва аҳолининг фақат муҳтож қатламларини қўллаб-қувватлаш механизми яратилишига босқичма-босқич ўтила бошланди. Аҳолининг ҳамма қатламларини ёппасига ижтимоий ҳимоялаш тизими аста-секин турли ижтимоий қатлам ва гуруҳларга табақалаштириш билан алмаштирилди ва аҳолини адресли ижтимоий ҳимоялаш тизими шакллана бошланди. Бу тизимга: бюджет маблағлари ҳисобидан аҳолининг ижтимоий жиҳатдан муҳтож қатламларига нафақа тўлаш, қонуний равишда белгиланган энг кам миқдордаги иш ҳақи, пенсия тўлаш учун сарфлаш;

аҳолининг муайян тоифасига бепул ижтимоий хизмат кўрсатишни таъминлаш; қатор ижтимоий хизматларни минимал даражада истеъмолчиларга тўғридан-тўғри етказиб бериш ва бошқалар киради.

Иқтисодиёт эркинлаштирилаётган ва бозор ислохотлари чуқурлашиб бораётган босқичда кучли ижтимоий сиёсат тўлалигича устувор бўлиб қолмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти бу борада: **«Аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш ислохотларнинг барча босқичида асосий йўналиш бўлиб хизмат қилади. Бу ислохотларимизга асос қилиб олинган беш тамойилдан биридир. Биз бундан кейин ҳам шу тамойилга таянган ҳолда иш олиб боришимиз керак»**, — деб алоҳида таъкидлайди.¹

Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида фаол ижтимоий сиёсатни амалга ошириш янгича амалий шаклларни қўллашни талаб этади. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, бюджетдан ташқари ижтимоий фондлар тизими фаолиятини йўлга қўйиш ва ундан самарали фойдаланиш бу шакллар ичида муҳим ўрин тутати.

«Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг амалдаги механизмининг танқидий баҳолаш ва мустаҳкамлаш, унинг аниқ тоифадаги кишиларга қаратилишини кучайтириш лозим бўлади. ... бу ишларнинг ҳаммасига хайрия ташкилотларини, давлатга қарашли бўлмаган жамғармаларни ... маблағини кенг жалб этиш лозим».²

Республикаимиз Президенти И. А. Каримов II чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 9-сессиясида сўзлаган маърузасида жамиятимизни демократлаштиришнинг ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг **«бешинчи устувор йўналиши ... бу жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни ва аҳамиятини кескин кучайтиришдан иборат»**, — деб таъкидлади.³

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида иқтисодий ислохотларнинг чуқурлашиб бориши натижасида аҳоли-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Т.: Ўзбекистон, 1999. — 18—19-б.

² Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Т.: Ўзбекистон, 1999. — 40—41-б.

³ Каримов И. А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

ни ижтимоий ҳимоя қилиш борасидаги давлат тузилмаларининг роли камайиб, бу вазифалар босқичма-босқич нодавлат, жамоат ташкилотлари, бюджетдан ташқари ижтимоий фондлар зиммасига ўтказиб борилади.

Ўзбекистонда ижтимоий фондлар шакллантирилишида уларнинг ташкил қилиниши бўйича жаҳон тажрибаси ўрганилиб, мамлакатдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатлар эътиборга олинishi лозим. Бундай уйғунлаштиришга эришиш натижасида ижтимоий сиёсатнинг самарадорлиги ва таъсирчанлиги ортади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда бир қатор турли даражадаги давлат ва нодавлат ижтимоий фондлар фаолият кўрсатмоқда. **«Нодавлат ва жамоат ташкилотларини ривожлантиришдан мақсад — жамият аъзоларининг манфаатлари мувозанатини таъминлаш ва ҳимоя қилиш»⁴** ҳисобланади. Ушбу фондларнинг баъзилари бошқа мамлакатлардагига ўхшаш бўлса, бошқалари эса ўхшаши йўқ, яъни оригинал бўлиб, бозор муносабатларига ўтишнинг ўзимизга хос миллий йўлимиз борлигини тасдиқлаб турибди. Иқтисодиёт тараққий этгани сари ижтимоий фондлар аҳамияти ҳам ортиб боради ва улар сон жиҳатдан ҳам кўпайиб боради. Бу эса, ижтимоий фондлар моҳияти ва вазифасини илмий тарзда тушунишни, таҳлил этишни, улар фаолиятини йўлга қўйишда жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда такомиллаштиришни талаб этади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муаммолари ўрганилиши хорижлик ва ватанимиз иқтисодчи олимлари илмий тадқиқотларининг энг фаол йўналишларидан биридир. Давлатнинг фаол ижтимоий сиёсатининг мазмуни, шакллари ва мезонларига оид масалалар хорижий олимлар Н. Барр, М. Рутковский, И. Томаш, Р. Хольцман, Г. Колодка, А. Премчанд, Дж. Сакс, Э. Аткинсон, Дж. Стиглиц, Д.Ж. Бьюкенен, А. Н. Бабиç, Е. Н. Егоров, Е. Н. Жильцов, Е. В. Пономаренко, Н. Н. Гаврилова, С. В. Кадомцева, Л. И. Якобсон, Н. Дмитри-

⁴ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Т.: Ўзбекистон, 1999. — 22—23-б.

ев⁵, Ўзбекистонда эса Э. Акрамов, Ҳ. Аллакулов, Р. Алимов, И.А. Каримов, Р. Каримов, Т. Каримова, Г.К. Саидова, Р.А. Убайдуллаева, Х.Н. Муродова, А. Ўлмасов, М. Ҳакимова, М. Шарифхўжаев, Х. Мамарасулов, А.Эргашев ва бошқа кўплаб олимларнинг асарларида ёритилган.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муаммолари қанчалик кенг қамраб олингани ва илмий жиҳатдан чуқур ўрганилганлигига қарамай, аксарият тадқиқот ишларида эътибор умумий масалаларни таҳлил этишга қаратилган. Кўпчилик нашр этилган илмий мақола ва рисоаларда ижтимоий сиёсатнинг айрим соҳалари — да-

⁵ Қ а р а н г: Labour Markets and Social Policy in Central and Eastern Europe: The Transition and Beyond./edited by Nicolas Barr. — The international Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. Washington.: 1997. 495 p.; Regional Conference on social investment funds in transition economies, Yerevan, Armenia, November 9—12 of 1998.; Pension Systems in Crisis. Harvard Institute for International Development, World Bank Institute Workshop on Pension Reform. Cambridge, Massachusetts, June 14—25, 1999.; Social Policy Reform in Transition Economies. The World Bank Institute, International Workshop on: «Labor Markets in Transition Economies». Dublin, Ireland, October 10—20, 1999.; Хольцман Р. «Об экономических выгодах и фискальных требованиях перехода от неоплаченных к оплаченным пенсиям» / Вашингтон, Университет Джона Гопкинса, 1999 г. 70 с.; Аткинсон Э., Стиглиц Дж. «Лекции по экономической теории государственного сектора». / М. 1995 г.; Бабич А. М., Егоров Е. Н., Жильцов Е. Н. Экономика социального страхования / Курс лекций. М.: ТЕИС, 1998, 189 с.; Безработица, структурная перестройка экономики и рынок труда в Восточной Европе и России / М.: ИНФРА-М, 1995 г. 477 с.; Гаврилова Н. М., Пономаренко Е. В. Третий сектор: механизм некоммерческого хозяйствования. / М.; 1999. 136 с.; Жильцов Е. Н. «Экономика общественного сектора и некоммерческих организаций». / М. 1995 г. 185 с.; Кадомцева С. В. «Экономические основы системы социальной защиты». / М., 1997 г. 248 с.; Премчанд А. Управление государственными расходами. / Пер., с англ. — Международный Валютный Фонд, Вашингтон, 1994 г. 280 с.

⁶ Қ а р а н г: Социальные реформы в странах с переходной экономикой. — М.: 1997, 223 с.; Актуальные проблемы экономики Узбекистана переходного периода. / под ред. д.э.н. Гулямова С. С. и др. — ТГЭУ, Т.: 1996. 166 с.; Акрамов Э., Таиров А. Экономические реформы Республики Узбекистан. / М.: ТОО Люкс-арт, 1998; Ўлмасов А. Оила иқтисоди. — Т.: Мехнат, 1998. 49 б.; Саидова Г. К. Социальная политика правительства Узбекистана в переходном периоде: достижения и проблемы. // Экономическое обозрение. 1998. № 1. с. 15—19; Ҳакимова М. А. Роль государства в развитии социального сектора. // Экономика и статистика. 1999. № 4. с. 73—74; Доклад о человеческом развитии. Узбекистан. 1999. — Т.: UNDP. 2000. 92 с.; Убайдуллаева Р. А. Сильная социальная политика и развитие системы социальных гарантий. // Общество и экономика, 1998, № 3. с. 132—141; Каримова Т. А. Бозор муносабатларини чуқурлаштириш жараёнида давлатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш муаммолари. / Узбекистан курсом свершений и процветания. Т.: «Ижтимоий фикр», 2000. с. 45—50.; Алимов Р. О. Иқтисодий ислохотлар миллий моделининг ўзига хос хусусиятлари. / Узбекистан курсом свершений и процветания. Т.: «Ижтимоий фикр», 2000. с. 37—45.

ромадлар индексацияси, давлат бюджетининг ижтимоий йўналтирилганлиги, ночорларга ижтимоий ёрдамнинг шакллари ва зарурлиги ёритилгани ҳолда иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги, уни юзага чиқариш механизмлари ва бунда турли фондларнинг роли эътиборсиз қолмоқда. Мазкур фондларнинг моҳияти, уларнинг шаклланиши ва ишлатилиши, айниқса, самарадорлиги ва макроиқтисодий сиёсатдаги роли таҳлил этилмаган. Ваҳоланки, бу фондларнинг аҳамияти ва таъсирчанлиги ортиб боришга мойил бўлмоқда. Шунга қарамай, ижтимоий фондларнинг вужудга келиши, амал қилиш хусусиятлари ва ривожлантириш истиқболлари республикамизнинг иқтисодиёт фанида амалда ҳанузгача ўрганилмай қолмоқда, дейишга етарли асослар бор. Жаҳон амалиётида эса, ижтимоий фондларни, айниқса нодавлат ижтимоий фондларни ташкил этиш борасида бой тажриба тўплаганки, улардан оқилона фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Хорижий мамлакатларда бу йўналишда кўплаб илмий-назарий тадқиқотлар олиб борилмоқда ва амалий ишлар амалга оширилмоқда, уларнинг ижобий тажриба ҳамда натижаларидан Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш амалий ва илмий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир.

Китобхонларга тақдим этилаётган илмий рисола-нинг асосий мақсади бозор тизимининг ижтимоий йўналишини амалга оширишда ижтимоий фондларнинг функционал ролини асослаш, бу фондларни шакллантириш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари юзасидан амалий таклифлар беришдир.

Риволанинг назарий ва методологик асоси қилиб ижтимоий-иқтисодий муносабатларни таҳлил этишда қўлланадиган тизимли ёндашувлар, ватанимизда ва жаҳон фанида мавжуд бўлган методологик таҳлил усуллари, И. А. Каримов асарларида ижтимоий тараққиётнинг моҳияти ва босқичларига баҳо беришдаги ёндашувлар олинди.

Илмий рисола ни ёзишда Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва меъёрий ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларидан, хорижий адабиётлар ва манбалардан, Умумжаҳон банки,

Халқаро валюта фонди, Европа Таъмирлаш ва Тараққиёт банки, ва бошқа халқаро ташкилотлар материаллари ва ҳисоботларидан кенг фойдаланилди.

Рисолада ишлаб чиқилган илмий тавсиялардан ижтимоий ҳимоялашнинг бозор муносабатлари тизимига хос бўлган янги усулларни шакллантириш ва Ўзбекистондаги мавжуд нодавлат фондларнинг амалий фаолиятини яхшилашда қўлланиши мумкин.

Илмий рисоланинг назарий қоидалари ва унинг амалий материалларидан иқтисодиёт назарияси, макроиқтисодиёт, ижтимоий сиёсат ва бошқа ижтимоий мавзудаги фанларни ўқитишда ва махсус курсларни ишлаб чиқишда муҳим манбаа бўлиши мумкин.

І б о б

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ИЖТИМОИЙ ЙЎНАЛТИРИЛГАНЛИГИНИНГ НАЗАРИЙ МУАММОЛАРИ

1.1. Жаҳон иқтисодий фанида бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлиги муаммосига ёндашувлар

Жаҳон тарихининг XX асрида социализм ва капитализм кураши чуқур из қолдирди. Аср охирига келиб социализм ижтимоий ривожланиш шакли сифатида ўзининг яроқсизлигини намоён этди. Кўплаб собиқ социалистик мамлакатлар ушбу таълимотдан воз кечганлиги бунини ишонарли равишда исботлайди.

Шу билан бир қаторда, капитализм ҳам замонавий истиқболли ижтимоий-иқтисодий таълимот деб ҳисобланмай қолганлигини эътиборга олиш керак. Бутун жаҳонда ғарб мамлакатларида кенг тарқалган **экономика** дарсликларида ҳам капитализм таърифини ҳозирги замонга нисбатан татбиқ этишда муайян тушунмовчиликлар борлиги таъкидланмоқда.

Чунончи, миллий даромаддан фойдаланишда капиталистлар ҳиссаси масаласини кўриб чиқишар экан, оммавийликда (П. Самуэльсон дарслигидан сўнг) иккинчи ўринда турган дарслик муаллифлари: «...биз ўз тизимимизни гарчи «капиталистик иқтисодиёт» деб номласак-да, капиталистларнинг миллий даромаддаги ҳиссаси... миллий даромаднинг бор-йўғи 20 фоизини ташкил қилади», — деб ошкора ёзмоқдалар. Айни маҳалда миллий даромаднинг мазкур тақсимланиш таркиби бир неча ўн йиллардан буён барқарор сақланиб келаётгани таъкидланмоқда⁷.

Моҳиятан, энди гап капитализмнинг социализмдан устуңлиги тўғрисида эмас, балки ҳозирги замонда

⁷ Макконелл К., Брю С. Экономика: Принципы, проблемы и политика.: Пер. с англ. — М., 1992 г., т. 2, с. 185.

муайян мамлакат учун бозорнинг қайси тизими истиқболлироқ эканлиги ҳақидаги масала кўтарилмоқда. Социализм бозорни инкор этишнинг амалдаги салбий мафкуравий шакли эди. Капитализм эса, аксинча, бозорни ривожлантиришнинг мафкуравий шакли сифатида фаолият кўрсатган, зеро ҳамма доим капитализм бозор иқтисодиётига асосланади, деб тушунарди.

Шунинг учун ҳам сўнгги йилларда олимлар, мутахассислар ва амалиётчилар асосий эътиборни бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг долзарб ва устивор масалаларига қаратишди. Ижтимоий йўналтирилганлик муаммоларига ёндашувни айни шу маънода кўриб чиқиш лозим.

Ижтимоий йўналтирилганлик масалаларига мавжуд ёндашувларни муайян тизимга солиш учун дастлаб бозор иқтисодиётининг моҳиятини очиб бериш зарур. Иқтисодчи олимлар ўртасида бозорнинг асосий мазмуни тўғрисида умумқабул қилинган тушунча мавжуд бўлиб, бундай ҳолат бизнинг вазифаларимизни анча осонлаштиради.⁸

Бозор ҳам, бошқа ҳар қандай иқтисодий тизим сингари, чекланган ишлаб чиқариш ресурсларини қўллаш билан боғлиқ уч асосий масалани ҳал қилишнинг шакл ва усуллари тақозо этади:

- Жамият тасарруфидаги ресурслар имкон берадиган даражада жами қандай ва қанча миқдорда иқтисодий неъматлар ишлаб чиқариши даркор. Бу ресурслар чекланганлиги сабабли танлашни шу тарика амалга ошириш зарурати объектив равишда юзага келади.
- Бу неъматлар қандай ишлаб чиқариш технологиялари воситасида ва қандай ресурслар ёрдамида яратилади.

⁸ Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика: Пер. с англ. — М. 1997 г.; Макконелл К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика: Пер. с англ. — М., 1992 г.; Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика: Пер. с англ. — М., 1995 г.; Сакс Дж., Ларрен Ф. Макроэкономика. Глобальный подход: Пер. с англ. — М., 1996 г.; Хейне П. Экономический образ мышления. — Пер. с англ. — М., 1993 г.; Зайдель Х., Теммен Р. Основы учения об экономике. — М., 1994 г.; Львов Ю.А. Основы экономики и организация бизнеса. С — П. 1992 г.; Портер М. Международная конкуренция. М., 1994 г.; Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции. М., 1996 г.; Экономика. Под ред. А. С. Булатова. — М., 1995 г.; Бункина М. К., Семенов В. А. Макроэкономика. — М., 1995 г. и др.

- Яратилган (жами миллий даромадни ташкил этувчи) неъматлар ишлаб чиқариш иштирокчилари ўртасида ва жамиятда қандай тартибда тақсимланади.

Иқтисодий адабиётда бозор иқтисодиётининг бир нечта асосий таърифлари кенг тарқалган. Масалан, энг эркин тасаввурлар орасида кўпинча «laissez-faire» деб юритиладиган бирмунча содда кўринишдаги бозор иқтисодиёти таърифи кўпроқ кўриб чиқилади. Ушбу атама замирида хўжалик фаолиятини ташкил қилишнинг шундай шакли тушуниладики, унда айрим шахслар ва хусусий компаниялар ишлаб чиқариш ва истеъмол тўғрисидаги қарорларнинг асосий қисмини, талаб ва таклиф механизмларининг ўзаро таъсири орқали нарх тизими, даромад, сарф-ҳаражат, рағбат ва рағбатлантириш тизимларидан келиб чиқиб қабул қиладилар. Бу тизимда, давлат тузилмалари бўлмайди, бозор механизми ва давлат муайян даражада ўзаро қарама-қарши қўйилади.

Бошқа томондан эса, давлат муҳим бошқарувчилик ва мувофиқлаштирувчилик вазифаларини бажарадиган, чекланган ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш тизимига асосланган бозор иқтисодиёти тўғрисидаги қарашлар ҳам кенг тарқалган. Иқтисодий муносабатларнинг асосий субъектлари мажмуида давлат асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Шунинг учун у муҳим иқтисодий мазмунга эга.

Муайян миллий бозор иқтисодий у ёки бу аниқ модели кўп жиҳатдан давлатнинг иқтисодий тизимдаги роли қай тариха белгиланганлигига қараб юзага келади.

Самарали фаолият кўрсатаётган бозор механизми иқтисодий тизимнинг мазкур асосий масалалари ҳал этилишини таъминлайди. Бу, энг аввало, ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар манфаатларини мувофиқлаштириш воситасида, яъни уларнинг ўз фаолиятида бир-бирини назарда тутиш учун зарур шароит яратиш орқали амалга оширилади. Ижтимоий йўналтирилганликнинг дастлабки вектори бозор иқтисодиёти тўғрисидаги шу қоидада ўз ифодасини топади.

Бозор иқтисодиёти одамларнинг эҳтиёжларини имкони борича энг кўп даражада қондириш учун энг самарали восита бўлган ижтимоий цивилизацияга эришиш маъносида ўзига хос алоҳида аҳамият касб этади. Яъни ижтимоий тараққиёт нуқтаи-назаридан ушбу мақсадларга эришишнинг мақсад ва вазифаларини қатъий фарқлаш лозим.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни тизимли ташкил қилиш жиҳатидан бозор бир қатор вазифаларни бажаради:

- 1) Ахборот билан таъминлаш, яъни бозор шароитида қарор қабул қилишда инсонга зарур бўлган турли ахборотларни яратиш ва тарқатиш.
- 2) Воситачилик. Ривожланган меҳнат тақсимооти шароитида иқтисодий жиҳатдан алоҳида бўлган ишлаб чиқарувчилар ўз хўжалик фаолияти натижаларини кўп ҳолларда умумий, ягона қоидалар бўйича айирбошлаш имкониятига эга бўладилар.
- 3) Инсон ва жамият томонидан самарали хўжалик юртишнинг чекланган ресурслардан оқилона фойдаланишнинг рағбатлантирилиши. Мувозанатлашган баҳолар механизми ёрдамида, биринчидан, оптимал таркибий нисбатлар ва ишлаб чиқариш миқёси энг юқори имконият даражасида шакллантирилади; иккинчидан, чекланган ишлаб чиқариш ресурсларини ижтимоий истеъмол нуқтаи-назаридан оқилона тақсимлаш таъминланади; учинчидан, ишлаб чиқаришнинг технология учун энг мос усуллари яратилади ва маҳсулотнинг юқори сифати сақлангани ҳолда унга қилинадиган сарф-ҳаражатларни камайтиришга эришилади.
- 4) Тақсимлаш ва айирбошлаш. Банд бўлганлар ва аҳоли таркибининг ижтимоий гуруҳлари ўртасида тақсимлаш ва айирбошлаш амалга оширилади ва умумий қоидалар ўрнатилади.
- 5) Мутаносиблик вазифаси. Бозор ишлаб чиқариш тузилмалари билан истеъмол тузилмалари ўртасида мувофиқлик қарор топишига кўмаклашади.
- 6) Санациялаш вазифаси. Рақобатчилик кураши механизми орқали хўжалик тизими рақобатбардош бўлмаган фирмалар ва корхоналардан тозаланади, яъни ресурслардан айрим ишлаб чиқариш бўғинла-

ри даражасида самарали фойдаланишнинг иқтисодий «кафолатлари»ни юзага келтиради.

Бозор механизмининг иқтисодий қуввати мазкур вазифаларнинг бир-бири билан чамбарчас бирикиб кетишида намоён бўлади. Бундан ташқари, у азалдан инсоннинг касбни марказлаштирилмаган ҳолда ва эркин танлашига, унинг товар истеъмол қилиш ва ишлаб чиқариш борасида эркин қарор қабул қилиш имкониятига, даромад ва мулкдан фойдаланиш бўйича мустақил бир қарорга келишига асосланади.

Янгиликларни қабул қилиш учун очиқлик, доимий рақобатчилик кураши билан тавсифланувчи бозорнинг ахборот тизими самарадорлиги янги эҳтиёжларини тезроқ ва яхшироқ англаб олиш, шунингдек ривожланишнинг стратегик масалаларини ҳал этишни таъминлаш имконини беради. Айрим ечимлар талаб ва таклиф таъсири остида шаклланувчи нархларни тартибга солиш воситасида мувофиқлаштирилади. Натижада нарх механизми иқтисодиётнинг барча даражаларида бошқаришни мувофиқлаштиришнинг юқори самарадор воситаси бўлиб чиқади. Ишлаб чиқарувчиларнинг бозор шароитига мослашиш мақсадида қарор қабул қилиш жараёнининг чўзилиши хатоликларга йўл қўймасликни кафолатламайди. Бироқ, бу хатоликлар туфайли кўриладиган зарар санация орқали камайтирилади.

Рақобатчилик кураши нарх механизми амал қилишининг ҳал қилувчи шартидир. Бозор иқтисодиёти жараёнида тақдим этилган ахборот ўз мазмуни ва ҳажмига кўра, маъмурий буйруқбозлик бошқарув шароитидагига қараганда анча кенг ва тўлароқдир.

Шундай қилиб, бозор чекланган ишлаб чиқариш ресурсларини самарали тақсимлашни, уларнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги ўзаро таъсирини ва ушбу ўзаро таъсир натижасидан кейинчалик фойдаланишни таъминловчи восита, ижтимоий эҳтиёжларни қондиришда воситалардан оқилона фойдаланилганлик даражасини баҳолаш мезонини белгилаб берувчи мақсад ҳисобланади.

Шу нуқтаи-назардан, юқорида келтирилган далиллар асосида қуйидагича хулоса чиқариш мумкин: бо-

зор ижтимоий мақсад билан таркибий ўзаро таъсирда бўлмаса, уни мазмун жиҳатдан ўрганиб бўлмайди.

Мақсад ва воситаларнинг ўзаро таъсири мураккаб ривожланиш жараёнидан иборат бўлиб, унда тўғри ва тескари алоқалар мавжуд бўлади. Бу ижтимоий мақсад мазмунининг асосий параметрлари воситанинг, яъни бозор иқтисодиётининг ўз мазмуни билан қўшилиб кетади ва унга кириб боради. Аввалдан айтиш мумкинки, бозор иқтисодиёти ижтимоий йўналтирилганликнинг моҳиятли белгилари, биринчи навбатда, айти шу ўзаро боғлиқликдан вужудга келади. Ижтимоий мақсаднинг уни рўёбга чиқарадиган ижтимоий воситадаги инъикосини мана шу ижтимоий йўналтирилганликда кўра-
миз.

Бундай ҳолда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти мақсад ва унга эришиш воситалари тизимининг бирлиги сифатида намоён бўлади.

Ижтимоий йўналтирилганликнинг мазмун асосларини талқин қилишда турлича ёндашувлар мавжуд. Бир томондан, бозор иқтисодиётининг юқорида таъкидлаган «laissez-faire» тамойилига мувофиқ, ижтимоий йўналтирилганлик бозор қонунлари амал қилишининг асосий оқибати ҳисобланади. Бу — ривожланишнинг имманент, ички тақозо этилган йўналганлиги, цивилизациянинг бозор иқтисодиёти шаклидаги табиий ривожланиши натижасидир.

Бундай ёндашувда, бозор муносабатлари қанчалик ривожланган бўлса, бозор механизмида эркинлик қанчалик кўп ва чеклашлар кам бўлса, ижтимоий йўналтирилганлик шунчалик яққол намоён бўлади. Бундан ташқари, муайян даражада аҳоли турмуш фаровонлиги даражасининг эркин бозор иқтисодиёти мавжудлигига боғлиқлиги шаклланади.

Тарихдан маълумки, йигирманчи асрнинг дастлабки учдан бирида бозор механизмлари ижтимоий тараққиётни таъминлай олмагани ва тараққий этган мамлакатларда давлатнинг ҳўжалик жараёнларига, айниқса ижтимоий кафолатларни белгилаш соҳасига фаол ара­лашганлиги тухайлигина «Буюк Депрессия» гирдо­бидан чиқа олгани маълум.

Шу даврдан бошлаб бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлиги талқинига ўзгача ёндашув

юзага келди. Энг аввало, бозор механизми бош ижтимоий муаммоларни, яъни даромадлардаги табақалашувларни камайтириш, қашшоқлик ва аҳолининг кўпчилик ижтимоий гуруҳларининг кам таъминланганлигини тугатишни самарали ҳал эта олмаслиги тан олинади. Боз устига бозор муносабатларининг иқтисодий табиати объектив равишда ижтимоий муаммоларнинг кескинлашувига олиб келади, чунки ҳар бир янги ишлаб чиқариш циклида ресурслар тақсимооти муайян кишилар фаолиятининг самарадорлигига қараб эмас, балки даромадларнинг аввалги тақсимотига мувофиқ амалга оширилади. Натижада жамиятда кишилар қобилиятлари тақсимооти чекланган ишлаб чиқариш ресурсларининг ҳақиқий тақсимотидан тобора йироқлашавереди.

Бундай салбий жараёнларнинг кучайиб боришини фақат бозор механизми асосида тўхтатишнинг имкони йўқ деб, бу вазифа давлат зиммасига юклатилади. Шу тарзда, бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлиги унга хос бўлган имманент ривожланиш қонунлари амал қилиши натижасидагина эмас, балки кўпроқ давлат томонидан амалга оширилган ташқи таъсир ҳисобига содир бўлади.

Назаримизда, бозор иқтисодиётидаги ижтимоий йўналтирилганлик сабабларининг келиб чиқишини бу қадар қатъий ажратиш ҳозирги воқеъликка мувофиқ келмайди. Энг аввало, ижтимоий йўналтирилганликнинг ташқи ва ички сабабларини ажратишга қараганда уларнинг ўзаро таъсири негизини ҳамда бу ўзаро таъсирнинг ривожланиб бораётган, ва мукамал шакллари излаш муҳимроқдир.

Бинобарин, бозор иқтисодиёти — энг аввало, шундай иқтисодиётки, унга ишлаб чиқаришни истеъмоличига бўйсундириш, яъни ижтимоий йўналганлик имманент хосдир. Ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг асосий параметрлари пировард натижада аҳолининг ортиб ва ўзгариб бораётган эҳтиёжларига қараб белгиланади. Аҳолининг тўхтовсиз ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш, талабни рағбатлантиришга интилиш, айти шу йўл билан фойда олиш ва ишлаб чиқаришни тегишли равишда рационализациялаш ишлаб чиқарувчилар манфаатларини истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини

қондириш воситасида рўёбга чиқарадиган бозор иқтисодиёти ижтимоий йўналтирилганлигининг ҳал қилувчи ички белгилари мажмуига айлантиради.

Иқтисодиёт фанида ҳўжалик ривожланишида жами талабнинг устивор роли дарҳол англанмади. Маълумки, ўнлаб йиллар мобайнида назарий мулоҳазалар заминида Сэй қонуни⁹ ётди. Бу қонунга кўра, таклиф ўз-ўзидан талабни юзага келтиради, яъни мавжуд ресурслар ҳажми (ишлаб чиқаришда банд бўлиши мумкин бўлган ишловчилар сони, табиий бойликлар ва жамгарилган капитал ҳажми) ва улардан амалда фойдаланиш масаласи шунчаки юзаки тавсифланди. Талаб ва унинг ролини тадқиқ қилишга муҳим ҳисса қўшган олим, машҳур иқтисодчи Ж. М. Кейнс бўлди. У ресурслардан фойдаланиш муаммосини таклиф томонидан эмас, балки талаб томонидан ҳал этиш лозимлигини таъкидлайди. Кейнс самарали талаб қондасини жорий этар экан¹⁰, бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлиги масаласидан кўра кўпроқ бошқа муаммоларни ҳал этмоқчи бўлган эди. Шундай қилиб, ривожланишнинг ижтимоий йўналиши учун жуда муҳим бўлган макроиқтисодий ривожланишдаги жами талабнинг биринчи даражали аҳамиятини шу олим таърифлаб берган.

Айни маҳалда, ижтимоий мақсадларни қондириш воситаси сифатида қараладиган бозор иқтисодиёти тизими шу мақсад билан бутунлай ўралашиб қололмайди. У ривожланишнинг муайян босқичи ва шароитида ижтимоий мақсад билан кескин зиддиятга киришиши мумкин бўлган ўз мазмунига эгадир. Шу ўринда собиқ совет сиёсий иқтисодининг аввалги тасаввурларига бироз қайтиш жоиз. Ўша даврда мавжуд бўлган иқтисодий назария мулоҳазалари тизимига мувофиқ, амалда барча иқтисодий қонунлар, айниқса, асосий қонуннинг моҳияти социалистик ривожланишнинг олий мақсади сифатида белгиланганди. Бунинг натижасида иқти-

⁹ Макконнел К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Пер. с англ. — М., 1992 г., т. 1., с. 195—197.

¹⁰ Масалан, қ а р а н г: Ливинц А. Государство в рыночной экономике. — «Российский экономический журнал», 1992 г. № 10—11; Атkinson Э., Стиглиц Дж. Лекции по экономической теории государственного сектора. — М., 1995 ва б.

содиёт аслида, ўзи амал қилишининг мафкурадан ҳоли бўлган қонунларига эга эмасди. Иқтисодий ҳаётни ялпи мафкуралаштириш, маълумки, кўп салбий оқибатларга олиб келди ва, хусусан, ижтимоий муаммоларнинг мунтазам равишда ҳал этилмаганлиги шундай кўри-нишлардан бири эди.

Бизнингча, ҳар қандай миллий хўжаликни ривож-лантиришнинг мақсади бозор иқтисодиётига нисбатан ҳам ички, ҳам ташқи жиҳатларга эга. Шунинг учун, мақсаднинг мазмуни, унга эришиш воситаси ва бозор иқтисодиётининг ўзини фарқлаш ижтимоий ривожла-нишнинг иқтисодий ва ижтимоий йўналишлари ўрта-сидаги муайян зиддиятларнинг шаклланишини олдин-дан белгилаб берди.

Бундай ажралишнинг объектив негизи шундаки, аҳоли эҳтиёжлари тузилиши, аҳоли ўртасидаги қоби-лиятлар тақсимооти ва жамият ресурслари тақсимооти ҳеч қачон ўзаро мувофиқ келмайди. Бундай тартибот цивилизациянинг кўп асрлик тарихи давомида юзага келган ва иқтисодиёт назарияси буни одатдаги ҳолат сифатида қабул қилади.

Ижтимоий ривожланишнинг бундай позициялари-ни бараборлаштиришга ҳали ҳеч қаерда муваффақ бўлинмаган.

Айни маҳалда шуни таъкидлаш зарурки, бозор ме-ханизми амал қилишининг ўзи кўп жиҳатдан даромад-лар ва ресурсларга эгалик ўртасида тенгсизликни ву-жудга келтириш билан боғлиқдир. Бозорнинг асосий категорияларининг кўпчилиги тизимда ўз ролини ўйна-шига имкон яратган кучли асосий механизм аини шу тенгсизликдан келиб чиқади.

Давлат аралашувининг зарурлиги, унинг ўрни ва ролини аниқлаш соҳасидаги кўплаб тадқиқотлар, на-заримизда, бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўнал-тирилганлигини ўрганишнинг муҳим йўлидир. Жумла-дан, давлат пенсия суғуртаси, касаллик бўйича суғур-та, шунингдек энг кам таъминланган кишилар манфа-атларини кўзловчи бошқа кўплаб чоралар ва ҳоказолар доирасида даромадларни қайта тақсимлаш механизми фаолиятини таъминлаш воситасида ўз ижтимоий вази-фаларини бажариши зарурлиги тўғрисидаги қоидалар — ижтимоий йўналтирилганликнинг ички йўналиши жа-

мият талаб қилган даражада натижа бермаётганлиги туфайли келиб чиқадиган хулосалардир.

Мана шу ички йўналишнинг тизимли таъсири бозор иқтисодиётига хос бўлган моддий рағбатлар тизими таъсирига қараганда заифроқ бўлиб чиқди.

Давлат аралашувини мазмунангина эмас, балки унинг сабабларини келтириб чиқарадиган вазиятда туриб ҳам асослаш зарурлиги ҳақида тўхталиб ўтамиз. Турли муаллифлар бу сабабларни турлича белгилаганликларига қарамай, иқтисодчилар орасида бу борада етарли даражада умумий тасаввур юзага келган-ки, бу ҳақда, масалан, Умумжаҳон банкининг 1997 йил бўйича давлат муаммоларига бағишланган ҳисоботи гувоҳлик беради¹¹.

Давлатнинг бозор иқтисодиётига аралашуви зарурлиги қуйидаги сабаблар мажмуи билан белгиланади. Биринчидан, эркин тадбиркорликнинг бозор тизими иқтисодиётни зарур миқдордаги ягона пул билан таъминлашга қодир эмас. Бунда марказий пул таклифини уюштириш, фикримизча, бевосита ижтимоий муаммолар даражасига кўтарилади. Ижтимоий муаммолар эса, биринчи навбатда, аҳоли кўпчилик ижтимоий гуруҳларининг моддий фаровонлигига салбий таъсир қилувчи инфляция оқибатлари билан боғлиқ бўлиб, мазкур масалада аниқ ижтимоий компонент мавжуд.

Иккинчидан, бозор тизими тўлов қобилиятига эга талабда ифодаланувчи эҳтиёжларнигина қондиришга мўлжалланган. Айни маҳалда ижтимоий эҳтиёжлар таркибида аниқ миқдорий меъёрларга эга бўлганлари ҳам бор. Бунга соф ижтимоий неъматлар деб аталувчи, истеъмолдан чиқариб бўлмайдиган, фақат биргаликда, жамоа бўлиб истеъмол қилиш мумкин бўлган ва барча истеъмолчиларга бир текис етказилиши лозим бўлган неъматлар кириди.

Бу эҳтиёжлар етарлича ижтимоий моҳиятга эга, ижтимоий ривожланиш тақозоси билан юзага келган бўлиб, гарчи бу эҳтиёжлар уларни қондиришнинг бозор механизмига мос келмаса-да, уларсиз ижтимоий ривожланиш бўлмайди.

¹¹ Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии. — Вашингтон, 1997 г. с. 30—31.

Учинчидан, бозор субъектларининг иқтисодий хати-ҳаракати бозорга нисбатан ташқи бўлган салбий таъсирларни юзага келтиради. Айрим субъектларнинг меъёрадаги бозор рағбатлари тақозо этган фаолияти бошқалар учун зарарли бўлган шундай таъсирлар турига киради. Одатда, экология муаммолари бунинг энг хараактерли мисоли сифатида келтирилади.

Ушбу тадқиқот мақсадидан келиб чиқиб алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги кунда маълум бўлган барча ташқи таъсирлар амалда чуқур ижтимоий мазмунга эгадир. Ташқи таъсирларни моҳиятан ижтимоий муаммоларнинг алоҳида шакли сифатида тасаввур этиш мумкин.

Буни қисман ҳозирги иқтисодиёт назариясида даромад таъсири деб аталмиш кенг ёйилган назария модификацияси билан ифодалаш мумкин. Жаҳондаги кўплаб таниқли иқтисодчилар, жумладан, Маршалл, Пигу, Парето ва бошқалар¹² аҳоли ижтимоий фаровонлиги сабабларини аниқлашда даромадлар тақсимо-ти омилига қараганда даромадларнинг ўсиб бориши омилини кўпроқ ажратиб кўрсатганлар. Кўп ҳолларда абсолют ўсиш катталиги нисбатан кичикроқ бўлган даромад, ижтимоий нуқтаи-назардан, уни қўшимча қайта тақсимлаш кўламлари каттароқ бўлган даромадга қараганда самарадорроқ бўлиб чиқади. Ташқи таъсирлар миқдорини камайтириш эса, пировард натижада даромадлар миқдорининг ўсишига олиб келади, яъни давлатнинг бу соҳадаги аралашуви аҳоли даромадининг ошиши билан боғлиқ ижтимоий аҳамиятга эга бўлган масалага айланади.

Тўртинчидан, бозорга хос соф тақсимот инсоннинг биринчи ва ажралмас ҳуқуқи — ҳаётга бўлган ҳуқуқнинг амалга ошишини кафолатламайди; иқтисодий жиҳатдан бу турмушнинг муайян даражаси (андозаси)ни таъминловчи, ишлаб чиқариш омиллари, хўжалик фаолияти шакл ва натижалари мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигидан қатъий назар муносиб ҳаёт кечиришни кафолатловчи даромад эга бўлиш ҳуқуқини билдиради.

¹² Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ. — М., 1994, с. 320—342.

Бешинчидан, бозор иқтисодиёти уч оғир касаллик — монополизм, инфляция ва ишсизликка қарши туғма иммунитетга эга эмас.

Бу касалликлардан ҳар бири ижтимоий фаровонликка таҳдид солиб туради ва шу боис унга қарши кураш нафақат иқтисодий, балки ижтимоий аҳамият ҳам касб этади.

Шу тариқа, бозор тизими амал қилишига давлатнинг зарур даражадаги аралашувини асослашнинг барча йўналишларида ҳозирги цивилизациянинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигига қараганда кўпроқ ижтимоий рационаллиги мавжуд.

Агар давлат бозор иқтисодиётини бошқарса, унинг самарадорлиги ошади, деб ҳисобланади. Бироқ ижтимоий мезон самарадорликнинг айна шу таърифида мавжуддир. Бундай деб таъкидлашларни исботлаш учун давлат фаолиятининг мазмунини кўриб чиқайлик.

Давлатнинг ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқаришдаги вазифалари орасида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

1. Марказлаштирилмаган қарорлар қабул қилиш имконини берадиган ишончли ҳуқуқий асосни яратиш, яъни шартнома муносабатларини йўлга қўйиш имкониятини, ҳамда мулкни тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш тартибини бошқариш.
2. Ички ва ташқи хавфсизликни таъминлаш.
3. Миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш.
4. Ижтимоий инфратузилмани, жумладан, таълим, соғлиқни сақлаш, фан, транспорт кабиларни ривожлантириш.
5. Рақобатчилик курашини таъминлаш ва сотиш бозорларида айрим тадбиркорлик субъектлари якка ҳокимлик қиладиган картеллар вужудга келишига йўл қўймаслик.
6. Аҳолининг энг муҳтож қатламларини ижтимоий ва меҳнат ҳуқуқи соҳасидаги кафолатлар билан таъминлаш.
7. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида қатъий талаблар, тартиблар, таъқиқларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш ҳамда бу борада бозор иқтисодий рағбатларидан унумли фойдаланиш.

8. Солиқ ҳуқуқи, ижтимоий ҳуқуқ ва ташқи иқтисодий муносабатлар соҳасида умумэтироф этилган қоидаларни белгилаш.

9. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бозор ҳўжалиги имкониятлари доирасида макроиқтисодий бошқариш.

Мазкур вазифалар давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий сиёсат соҳасидаги фаолиятини икки йирик ташкил этувчиларга ажратишни тақозо этади. Лекин бунда иқтисодий сиёсат ижтимоий сиёсатнинг умумий шарти эканлигини ажратиб кўрсатиш муҳимдир. Хусусан, иқтисодий сиёсат мазмуни бозор рағбатларининг вайрон қилувчи таъсирини чеклайди ва бу билан ички ижтимоий йўналишни кучайтиради. Шу асосдагина самарали ижтимоий бошқаришни йўлга қўйиш мумкин. Унинг мақсадлари:

1. Аҳоли турмуш даражасини ошириш.

2. Нархларни барқарор даражада сақлаш.

3. Ижтимоий таъминлаш ва адолатдан иборатдир.

Қуйидаги чоралар тизими турмуш даражасини ошириш воситаси бўлиб хизмат қилади:

а) мавжуд рақобатчилик муҳити ва курашини сақлаб қолиш, кучайтириш;

б) юқори бандлик даражаси, барқарор нарх-наво ва ташқи иқтисодий алоқалар мувозанатли бўлган шароитда зарур ва тегишли иқтисодий ўсишни кафолатловчи сиёсатни ўтказиш.

в) максимал даражада иқтисодиётнинг очиқлигини кучайтириш ва эркин халқаро айирбошлашни таъминлаш.

г) эркин валюта алмашувини таъминлаш.

д) иқтисодиётда халқаро меҳнат тақсимотини кенгайтириш ва чуқурлаштириш.

Давлатлар ушбу вазифалар бажарилишини таъминлаш экан, аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатилади, фуқароларни ижтимоий таъминлаш ва ҳимоялаш амалга оширилади. Юқорида кўрсатилган чора-тадбирларни амалга оширган давлатлар ижтимоий давлат сифатида тавсифланади. Бу эса, уларни бирон-бир сабаб билан ўзи учун инсонга муносиб нормал ҳаёт кечиришни таъминлай олмайдиган аҳоли тўғрисида гамхўрлик қилишни муҳим вазифа, деб ҳисоблашларини англатади. Давлат янги иш ўринларини яратади ва ишсизлик-

дан ҳимоя қилишга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширади, болалар ва меҳнатга яроқсиз кишилар тўғрисида ғамхўрлик қилади.

Ҳар бир кишига ёши бўйича, касалликка учраса, ногирон бўлиб қолса, боқувчисидан маҳрум бўлса, болалар тарбияси учун ва миллий қонунларда кўзда тутган бошқа ҳолатларда ижтимоий таъминлаш кафолатланиши қонун тарзида конституция даражасида мустаҳкамланади. Аҳоли соғлиғини сақлаш ва мустаҳкамлаш умуммиллий дастурлар маблағлари билан таъминланади, соғлиқни сақлашнинг давлат, муниципал, хусусий тизимларини йўлга қўйиш чоралари кўрилади, инсон саломатлигини мустаҳкалашга, жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришга, экология ва санитария-эпидемиология жиҳатидан ижтимоий барқарорликка кўмаклашувчи фаолиятлар рағбатлантирилади. Шу билан бирга ихтиёрий ижтимоий суғурталаш, ижтимоий таъминотнинг қўшимча шакллари вужудга келтириш ва хайрия ишлари ҳам қўллаб-қувватланади.

Давлатнинг кўплаб чора-тадбирлари корпорацияларнинг ўз ходимлари моддий фаровонлигини ва ижтимоий ҳимояланганлигини оширишга йўналтирилган фаол сиёсатига кўмаклашишга қаратилган, хусусан, ходимларни корпоратив мулк эгасига айлантириш ҳолатлари, айниқса, диққатга сазовор бўлиб, у махсус тадқиқот предметиға айланган¹³.

Нью-Йорк фонд биржаси томонидан «Акциядорлик мулки-90» мавзуида ўтказилган тадқиқотлар кўрсатадики, ўз компанияси акцияларига эга бўлган барча акциядорларнинг деярли 35 фоизи, ходимларга акция сотиш дастури ёки бошқа шу каби дастур бўйича фирмдан акция сотиб олиб, муайян вақтда илк бор бозорга чиққанлигини кўрсатди. Бу жуда катта рақам, чунки барча акциядорларнинг яна 35 фоизига яқини бозордаги брокерлар ва дилерлар орқали қимматли қоғозлар бозорига чиққан.

Айни маҳалда акциядорлик компанияларининг кўпчилиги ходимларда тегишли акциялар пакети бўлма-

¹³ Блазм Ж. Р., Круз Д. Л. Новые собственники (наемные работники — массовые собственники акционерных компаний): Пер. с. англ. — М., 1995 г.

гани ҳолда тузилган, лекин компаниялар охирги 30 йил давомида ўз ходимларига меҳнат ҳақи сифатида акциялар беришган.

Хусусий корпорацияларнинг ишчи ва хизматчилари овоз бериш ҳуқуқини берувчи акциялар эгалари бўлиб, ўзларининг хусусий мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини амалга оширмақдалар ва тегишли дивиденд олишмоқда.

Бу мулк махсус механизмнинг амал қилиши воситасида шаклланади, унда кўпинча акцияларни ўз ходимларига сотиш дастури бўйича нархдан чегириш (10—15 фоизгача), ишонч фондини вужудга келтиришда солиқ имтиёзлари бериш ва пенсия дастурлари бўйича маблағлардан фойдаланиш кўзда тутилади.

Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, 2000 йилда акциялари фонд биржаларида сотиладиган компанияларнинг чорагидан кўпида 15 фоиздан зиёд мулк ўз ходимларининг қўлига ўтиб кетди. Кўпчилик корпорациялар акцияларининг 25 фоиздан зиёди пенсия фондлари ихтиёрида бўлди.

Натижада шундай тизим шаклланди-ки, унда очиқ турдари акциядорлик жамиятлари кенг жамоа гуруҳларининг шерикчилигига асосланган тизимга айланди ва 15 фоиздан ортиқ мулки ўз ходимларига тегишли бўлган компанияларда ишловчи ходимлар сони Америка кассаба уюшмалари аъзоларининг умумий сонидан ортиб кетди. Мулк ҳуқуқи маъмуриятга тазйиқ ўтказишда меҳнат қонунларига қараганда кучлироқ восита бўлиб чиқди. Шундай кўринишларда давлатлар аҳоли турмуш даражасини ошириш учун турли чора-тадбирларни қўлламоқдалар.

Давлатлар томонидан ижтимоий вазифа билан бирга маданий-тарбиявий вазифалар ҳам амалга оширилмоқда. Ҳозирги шароитда жамият ва давлат ҳар бир фуқаро қабул қилинган стандартга мувофиқ келувчи маълумотга эга бўлишидан манфаатдордир. Фуқароларнинг маълумоти бўлмаса, уларнинг ижтимоий ҳаётда, ишлаб чиқаришда, давлат фаолиятининг барча соҳаларида фаол иштирокини тасаввур этиб бўлмайди. Шу боис кўп мамлакатларда маълум даражада маълумот олиш ва унга эга бўлиш мажбурий қилиб қўйилган.

Давлат санъатни рағбатлантиради ва ривожланти-

ради, фуқаролар учун ижодий фаолият эркинлигини таъминлаб беради. Тарихий анъаналар ва маданий меросга жиддий эътибор бермай ва уларни сақламай туриб кучли, тараққий этаётган давлат бўлиши мумкин эмас. Фуқароларни ватанпарварлик, тарихий ўтмишга ҳурмат руҳида тарбиялаш — тарбиявий жараённинг ажралмас таркибий қисмидир.

Ҳуқуқий тарбия ҳам катта аҳамият касб этади. Ҳар бир фуқаро ўз давлати қонунларини билиши ва уларга қатъий риоя қилиши кенг ёйилган талаб бўлиб қолди.

Ҳозирги бозор ҳўжалигининг умумий ижтимоий жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

- ҳар бир инсоннинг оила, жамоат ва жамият учун тўла (шу жумладан моддий) жавобгарлиги;
- давлат томонидан таъминланадиган, шу жумладан мактабда, ўрта, олий ва махсус ўқув юртларида бепул таълим олишда ҳуқуқларнинг тенглиги;
- аҳолининг турли ўзини-ўзи бошқариш органларида иштирок этишдаги ҳуқуқларининг мавжудлиги;
- ижтимоий таъминотнинг турлари бўйича қонунан ҳимояланган ҳуқуқлар ва тегишли меҳнат қонунларининг мавжудлиги.

Бозор ҳўжалиги ўз самарадорлиги ҳисобидан умумий фаровонликка эришиш учун зарур шароит яратишга қараб ижтимоий самара эга бўлади. Бу, энг аввало, яратилаётган ялпи миллий маҳсулот ҳажмида ўз ифодасини топади.

I-жадвал маълумотлари аҳоли жон бошига жаҳондаги мамлакатларнинг ялпи миллий маҳсулот ҳажми кўрсаткичи бўйича айрим гуруҳлари ўртасида жуда катта фарқ мавжудлигини кўрсатади. Улар орасида юқори даромадли мамлакатлар алоҳида ажралиб турибди. Юқори даромадли мамлакатларда ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) умумжаҳон кўрсаткичидан 5 баравардан ортиқдир.

Ҳўжалик ривожланишининг бозор механизми айна шу мамлакатларда анча кенг ёйилган. Бу мамлакатлар аҳолисининг ижтимоий таъминланганлик даражасининг ҳақиқий замини ана шу ривожланиш натижаларига мувофиқ шаклланади.

1-жадвал

**2000 йилда мамлакатлар гуруҳлари бўйича аҳоли жон бошига
ишлаб чиқарилган ялпи миллий маҳсулот¹⁴**

Минтақалар	ЯММ (долл.)
Бутун жаҳонда	5150
Даромади кам мамлакатлар	420
Ўртача даромадлилар	1970
Ўртачадан кам	1140
Ўртачадан юқори	4620
Паст ва ўртача даромадли мамлакатлар	1230
Саҳрои Кабирдан жанубдаги мамлакатлар	480
Яқин Шарқ ва Шимолий Америка	2040
Шарқий Осиё ва Тинч океан минтақаси	1060
Европа ва Ўрта Осиё	2010
Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзаси	3680
Жанубий Осиё	460
Юқори даромадли мамлакатлар	27510

Бозор муносабатлари камроқ ривожланган минтақаларда ЯММ миқдори ҳам камроқ ишлаб чиқарилади ва ижтимоий ривожланиш даражаси ҳам пастроқ бўлади.

Шундай қилиб, ҳар қандай бозор иқтисодиёти ўзининг амал қилиш механизми мазмунига кўра ижтимоий бўлиб чиқади, унда жами талабнинг ишлаб чиқарувчиларга таъсири ҳал қилувчи рол ўйнайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий бозор иқтисодиётини давлат фаол иштирок этадиган хўжалик тизимининг аниқ типси сифатида тушуниш юзага келган. Бу тизим асримизнинг иккинчи ярмида таркиб топган бўлиб, индустриал мам-

¹⁴ Создание институциональных основ рыночной экономики. Доклад о мировом развитии 2002 год. М.: Изд-во «Весь мир». Всемирный банк, 2002. с. 233.

лакатларга, айниқса Ғарбий Европа мамлакатларига хосдир.

У кўп жиҳатдан иккинчи жаҳон урушидан кейинги дастлабки ўн йилликлардаги тарихий ривожланиш хусусиятлари тақозоси билан юзага келган. Вайрон бўлган иқтисодиётни тиклаш ва эски тоталитар диктатуралар ўрнида янги давлатларни барпо этиш билан боғлиқ ўта кескин муаммолар ижтимоӣ ҳамкорликнинг алоҳида шакллари тақозо этди. Иқтисодий қурилиш соҳасидаги барча уринишларни йўққа чиқариш мумкин бўлган ижтимоӣ муаммоларни бартараф этишга кафолат берган шу ижтимоӣ ҳамкорлик бозор билан давлат ўртасидаги таркибий ўзаро таъсир маҳсули бўлиб қолди.

Натижада жаҳон амалиёти янги иқтисодий ҳодиса — ижтимоӣ бозор иқтисодиёти билан бойиди. Қатор тадқиқотчилар фуқаролар ижтимоӣ ва иқтисодий фаровонлигининг ўта юқори даражасини бу тизимнинг фарқли жиҳати деб ҳисобламоқдалар. Айни маҳалда Ғарбий Европа мамлакатлари ўзларини ижтимоӣ давлат деб ҳисоблайдилар ва уларда ижтимоӣ сиёсат алоҳида мамлакат доирасидагина эмас, балки миллийликдан ўтиб, Европа Иттифоқи доирасида ўтказилмоқда.

Ижтимоӣ бозор ҳўжалиги эркин рақобат, истеъмол буюмларини эркин танлаш, шахснинг ўзини намоён қилиш ва камол топиш эркинлиги қоидаларига асосланади. У капитал қўйилмаларнинг самарали сарфланишига интилишни, истеъмолни кенгайтиришга тайёрликни таъминлайди. Бозор ҳўжалигининг ижтимоӣ мазмуни иқтисодиётнинг жамият аъзоларининг ўсиб бораётган талаб ва эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга хизмат қилмоғидан иборатдир.

Ижтимоӣ бозор иқтисодиёти давлат сиёсати концепцияси сифатида иқтисодиёт ва жамиятни эркин, иқтисодий жиҳатдан самарали, кучли, ижтимоӣ ва адолатли қилиб қуришга йўналтирилган.

Ижтимоӣ бозор ҳўжалигига бозорга иқтисодиётни бошқариш ва тартибга солиш элементи сифатида ёндашиш хосдир. Ижтимоӣ бозор ҳўжалиги тизимида бозор ҳўжалиги атамаси ишлаб чиқариш ва истеъмолни ташкил этишни марказлаштирмасдан имкониятлар тенглиги, самарадорлик ва иқтисодий эркинликни билдиради.

Ҳозирги тадқиқотларда ижтимоий бозор ҳўжалиғи-ни айни шу мазмунда тавсифлаш кўп тарқалган.

Айни маҳалда, фикримизча, ижтимоий бозор иқтисодиёти шунчаки аҳоли турмуш фаровонлиғи юқорилиғи билан характерланмаслиғини қайд этиб ўтиш зарур. Ижтимоий бозор иқтисодиёти аввало, ҳўжалик тизимининг барча элементларини ижтимоий адолат, ҳимояланганлик, турмуш даражаси ва сифати юқори бўлишига хизмат қилдирадиган ижтимоий-иқтисодий институтларнинг тизимли йиғиндиси сифатида фарқланади.

Ижтимоий бозор иқтисодиёти тушунчаси урушдан кейинги дастлабки ўн йиллардаги Фарбий Германияга бевосита тааллуқли, деб ҳисоблаш иқтисодчи олимлар орасида кенг тарқалган ва аслида ҳам шундай (иқтисодий ривожланишнинг миллий моделлари ҳақида фикр юритиладиган кейинги параграфда бу масала ҳақида батафсил гап боради).

Шундай қилиб, илмий тадқиқотларда бозор иқтисодиётининг ички ижтимоий йўналтирилганлиғи бора-сида жуда кам фикр билдирилган ҳолда давлат вазифаси ҳисобига эришиладиган ижтимоий йўналтирилганлик масалалари анча батафсил тадқиқ этилган. Лекин ҳозирги бозор иқтисодиёти турли моделларининг истиқболда ривожланиши жиҳатидан қаралса, ички ижтимоий йўналтирилганликнинг потенциал имкониятларини ўрганиш энг муҳим илмий муаммолардан бирига айланди. Бозор иқтисодиётининг ички ижтимоий йўналтирилганлиғи устун даражада бозор иқтисодиёти самарадорлиғини белгилаб берадиган молиявий оқимларнинг барча тузилмаларига ҳам таъсир кўрсатади.

Бундай ташқари, XX асрнинг сўнгги ўн йилида собиқ социалистик мамлакатлар ва республикаларда бошланган бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни муносабати билан бу муаммо янада долзарб бўлиб қолди. Ўтказилаётган бозор ислоҳотларининг ижтимоий йўналтирилганлиғи уларнинг мураккаб жиҳатларидан бўлиб қолди.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари мураккаб вазиятга тушиб қолишига сабаб уларда иқтисодий ислоҳ қилиш

дастурлари ва бозор ислохотларининг ижтимоий йўналтирилганлиги масалалари бир-биридан анча кескин фарқланганлиги туфайли тадқиқ этилаётган муаммо бу мамлакатлар учун алоҳида аҳамият касб этади.

Чет эллик тадқиқотчилар, жумладан, Мичиган Университети Иқтисодий тадқиқотлар маркази мутахассислари йигирманчи асрнинг сўнгги чораги тарихи амалда ҳамма жойда саноат капитализми ватани бўлмиш Буюк Британиядан тортиб аграр коммунизм мамлакатини бўлмиш Хитойгача бўлиб ўтадиган иқтисодий ислохотларга бағишланишини таъкидлашади. Барча қитъаларда, ривожланаётган ва ривожланган, коммунистик, социалистик ва капиталистик, демократик ва авторитар мамлакатларда ислохотларга даъват қилишмоқда ва улар амалга оширилмоқда. Ўтказилаётган ислохотларнинг турли-туманлигига қарамай, улар учун баъзи бир умумий хусусиятлар ҳам хослиги таъкидланади¹⁵.

Биринчидан, ислохотлар глобал жаҳон миқёсига эга.

Иккинчидан, ислохотлар давлатнинг иқтисодиётни бошқаришдаги ролини камайтириш ва давлат мулки улушини қисқартиришни, яъни иқтисодиётни эркинлаштиришни, деэтартизация қилишни (иқтисодиётда давлатнинг иштирокини камайтиришни) мақсад қилиб қўяди.

Учинчидан, улар иқтисодиётнинг ижтимоий ва хусусий секторлари нисбатига таъсир кўрсатади.

Тўртинчидан, ислохотларни амалиётда амалга ошириш ҳукуматлар мўлжалланганига қараганда техник ва сиёсий жиҳатдан анча қийин кечмоқда.

Ислохотлар шакллари ва мақсадлари турли туман бўлишига қарамасдан, улар барча вазиятларда миллий иқтисодиётнинг ўсиш суръатларини жадаллаштириш

¹⁵ Қ а р а н г: Уилсон Э., Гордон Д. Многообразие рыночных реформ. — «Вопросы экономики», 1992 г., № 3; Кнаак Р. Социальное партнерство: западный опыт. — «Вопросы экономики», 1994 г., № 5; Слэй Б. Приватизация и монополизация. — «Вопросы экономики», 1992 г., № 3; Хорсман Дж. Снижение расходов при проведении рыночных реформ. — «Вопросы экономики», 1993 г., № 3; Мюрат Али Юлек. Приватизация в Турции — «Вопросы экономики», 1992 г., № 9; Верников А. Внутренняя конвертируемость национальных валют при переходе к рынку. — «Вопросы экономики», 1991 г., № 8; Ракитский Б. Социальная защищенность и ее типы. — «Вопросы экономики», 1992 г., № 7 ва бошқалар.

негизда ички сиёсий вазиятни мустаҳкамлаш зарура-ти туфайли ўтказилганлиги алоҳида кўрсатилади. Ҳукуматлар ислоҳотларни кўпинча ресурслар тақсимоотида тенгликни таъминлаш мақсадида ўтказишга жазм қилишади.

Иқтисодий ислоҳотларга таъсир этувчи ташқи, халқаро омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар орасида қуйидагилар алоҳида ажралиб туради:

- халқаро савдонинг янги имкониятларидан ўз товарларининг рақобатбардошлигини мустаҳкамлаш ва улардан ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун фойдаланишга интилиш;
- давлатларнинг ташқи, молиявий қарзининг ошиб бориши ва халқаро валюта фондининг миллий мустақилликни чекловчи фаолияти, тавсиялари оқибатида содир бўладиган доимий ташқи тазйиқни камайтириш истаги;
- бозор ҳолатининг кескин ўзгаришига муносабат билдириш эҳтиёжи, масалан, нефть баҳосининг кескин сакраши ва экспорт қилинадиган хом-ашё товарлари баҳосининг пасайиши.

Бозор ислоҳотларини амалга ошириш умумий тарзда ҳукуматнинг иқтисодий ҳаётдаги фаоллигини камайтириб, айрим фуқаролар ва фирмаларга кўпроқ ҳуқуқлар беришни кўзда тутди. Шундай қилиб, иқтисодий ислоҳотнинг ўз динамикаси мавжуд бўлиб, давлат муваффақиятга эришмоқчи бўлса, ислоҳотларнинг боришини тўлалигича назорат қилолмаслиги маълум бўлмоқди.

Бозор ислоҳотларининг ўзига хос динамикаси тўғрисидаги бу хулоса ижтимоий йўналтирилганлик масалаларини ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади, чунки у иқтисодий ҳаётнинг ўзини-ўзи ташкил қилиши жараёни билан қўшилиб кетган бўлади. Айни маҳалда ислоҳотлар кўп жиҳатдан ҳукуматнинг фаолияти билан белгиланади.

Ҳозирги шароитдаги иқтисодий ислоҳотга ҳукуматнинг бозорни ривожлантириш учун шароит яратишга қаратилган ҳар қандай фаолияти, деб умумий таъриф бериш мумкин. Шу билан бир қаторда, иқтисодий ислоҳот ҳукумат сиёсатида жиддий ўзгаришлар бўлиши-

ни талаб қилади ва улар ўз навбатида, фуқаролар ва фирмаларнинг иқтисодий мавқеи ва фаолиятида ўзгаришларга олиб келади. Аслида бу ўзгаришлар давлатнинг ролини камайтиришга, хусусий сектор ва бозорнинг ролини оширишга йўналтирмоғи лозим.

Кўпчилик давлат томонидан у ёки бу даражада қўйилган мақсадлар энг йирик мақсадлар сифатида кўрсатилади. Булар:

- иқтисодиётнинг давлат секторидаги аҳволини яхшилаш;
- янги иш ўринлари очиш учун хусусий секторни ривожлантириш;
- ресурсларни тақсимлаш самарадорлигини ошириш;
- капиталнинг четга чиқиб кетишини тўхтатиш ва хорижий инвестицияларини жалб этиш;
- экспортни рағбатлантириш;
- қарз миқдори ва қарз бўйича тўловларни камайтириш;
- молия сектори самарадорлигини ошириш.

Ҳукуматлар мазкур мақсадларга эришиш учун муайян воситалардан фойдаланадилар. Бироқ бунда энг муҳимлардан бири — иқтисодий ривожланишни бошқаришнинг директив, маъмурий усулларида воз кечишдир, яъни воситаларни аниқлашда бозор механизмининг фаоллаштиришга алоҳида эътибор қаратилади. Қайд этилган мақсадлардан айримларига бевосита, айримларига эса билвосита усуллар билан эришилиши мумкинлиги қайд этилади.

Ислоҳотлар натижаси бевосита бирон-бир воситадан фойдаланишнинг эмас, балки хусусий ишлаб чиқарувчилар ва шаклланаётган бозор шароитига бўлган муносабатнинг оқибатидир. Шундай қилиб, ислоҳотларни ўтказиш субъектлари билан уларни амалга ошириш субъектлари турлича бўлиб чиқади.

Куйидагилар ислоҳотларни ўтказишда фойдаланиладиган асосий усуллар бўлиб қолади:

- иқтисодиётнинг давлат секторидаги фаолияти аҳволини яхшилаш учун ҳукумат харажатлари механизмларини (бухгалтерия ҳисоботини, бюджет ва давлат инвестициялари дастурлари, режалари-

- ни тузишни) рационаллаштириш; солиқ хизмати фаолиятини йўлга қўйиш; ҳукумат тузилмаларини бирлаштириш ва соддалаштириш; кераксиз давлат корхоналарини тугатиш ёки, имкони бўлган жойда уларни тижорат қоидалари бўйича ишлашга ўтказиш; давлат секторида бандликни камайтириш; ҳукумат хизмати кўрсатиш ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга бериладиган субсидияларни чеклаш;
- хусусий секторни ривожлантириш учун давлат монополияларини тугатиш; янгидан ташкил этилаётган ва ривожланаётган, хусусан хизмат кўрсатиш соҳасидаги фирмалар учун тўсиқларни камайтириш; нарх-навони қайтадан тартибга солиш; давлат корхоналарини хусусийлаштириш; шартнома асосида айрим ҳукумат хизматларини кўрсатиш; миллий ва жаҳон нархлари даражасини яқинлаштириш;
 - ресурслар тақсимоли самарадорлигини ошириш учун инфляцияни камайтириш; нарх-наво ва иш ҳақини эркинлаштириш; самарасиз хусусий фирмаларни тўғридан-тўғри субсидиялашдан воз кечиш; бозор йўлидаги тўсиқларни камайтириш (хусусан, ерга бўлган эгалик ҳуқуқини олиш тартибини соддалаштириш); озиқ-овқат, уй-жой ва иш кучи бозорларини назорат қилишни тўхтатиш;
 - капиталнинг четга чиқиб кетишини камайтириш ва хорижий инвестицияларини жалб этиш учун жорий бюджет дефицитини камайтириш; миллий валюта алмашувининг ҳақиқий, бозор курсини ўрнатиш;
 - экспортни рағбатлантириш учун миллий валютанинг оширилган курсини пасайтириш; импортнинг миқдорий чекланишини олиб ташлаш; монополь экспорт-импорт лицензияларини бекор қилиш; экспорт тармоқларига нисбатан солиқ ставкаларини пасайтириш; тариф тизимини ислоҳ қилиш;
 - бюджет қарзини камайтириш учун қарз мажбуриятларини айирбошлаш ва сотиш бўйича операцияларни ўтказиш; қарзнинг ўз вақтида тўла-нишини таъминлаш;

- молия сектори самарадорлигини ошириш учун фойданинг ҳақиқий меъёрини белгилаш ва жамғармаларни рағбатлантириш учун фоиз ставкалари даражаси устидан назорат қилишни камайтириш; кредитни тақсимлаш режаларини бекор қилиш; хусусий ва давлат фирмаларини имтиёзли кредит билан таъминлашдан воз кечиш; валюта алмашув курсининг ягона тизимини ўрнатиш; хорижий валютадан фойдаланишни эркинлаштириш.

Бундай тадқиқотларнинг мақсади асосан ислохотларнинг жорий тарихий тажрибасини умумлаштириш ва унинг хилма-хил шакллариини ажратиб кўрсатишдан иборат. Бироқ тадқиқотлар мазмунидан келиб чиқиб, бизнинг назаримизда муҳим бўлган яна бир хулоса чиқариш мумкин.

Ислохотларнинг асосий моҳияти иқтисодиётда давлатнинг иштироки кўп ёки камлигида эмас, балки бозор иқтисодиёти ривожланишини ижтимоий йўналтириш давлат органлари томонидан самарасиз амалга оширилаётганлигидадир. Яъни жараённинг асосий мазмуни бозор иқтисодиётини ижтимоий йўналтиришнинг янги тузилмалари, шакллари ва воситаларини излашдан иборат. Тўғри, тадқиқотлар якунида бундай масалаларга урғу берилмаган.

Айни маҳалда ижтимоий йўналтирилган (энг аввало, маълум ҳимояланган сифатида тасаввур этиладиган) ҳозирги жамият тизимининг ажралмас параметри сифатида кўриб чиқиладиган бўшланди. Бу аста-секин умуминсоний ривожланиш қадрияти, цивилизациянинг ҳозирги даражаси қадрияти сифатида номлана бошланди.

Жамият методологик нуқтаи назардан тизимли ёндашув доирасида сифат муайянлиги ички алоқаларининг моҳияти ва мустаҳкамлигидан келиб чиқадиган яхлит тизим сифатида қаралади. Бу алоқалар мажмуида жамият субъектларининг анланган эҳтиёжларидан иборат бўлган манфаатлар алоқаси етакчилик қилади. Ижтимоий барқарорлик умуман, биринчи навбатда, манфаатлар алоқасининг барқарорлигига боғлиқ.

Шундай ёндашувдан келиб чиқилса, қадриятлар жамият субъектлари манфаатларининг ўзаро алоқадорлиги туфайли шаклланадиган ижтимоий муносабатларга айланади. Субъектга ўз манфаатларини қондириш ва уларга эришиш учун қулай муҳит сифатида жамиятга боғланганлиги қадриятларнинг умумий мазмунини ташкил қилади. Қадриятлар орасида, одатда, адолат, турли ҳимояланганлик, талаб қилинадиган маданият, таълим, соғлиқни сақлаш ва ҳоказолардан баҳраманд бўлиш тилга олинади. Шундай қилиб, қадриятлар жамият тизимидаги барча одамлар, ижтимоий гуруҳлар ва умуман жамият ўз мавжудлиги ва ривожланиши негизи сифатида қадрлайдиган ҳодисадир.

Қадриятлар ва манфаатларнинг ажралмаслиги ва турли манфаатлар алоқаларининг барқарорлигини таъминловчи тегишли шакллар миллий иқтисодиётларнинг чинакам аралаш тизимларга ўсиб ўтишининг муҳим шарт-шароитидир. Бунда, фикримизча, манфаатларнинг ижобий ўзаро таъсири аҳамиятини алоҳида қайд этиш зарур.

Сўнгги юз йилликдаги фан-техника тараққиётининг натижаси бўлган замонавий технологиялар аҳоли фаровонлигининг етарли даражада юқори бўлишини амалда таъминлаш имконини беради. Бундаги энг асосий нарсa пировард маҳсулот бирлигига ресурс сарфини кескин камайтиришдан иборат. Айни маҳалда жаҳонда ресурслар етарли ҳисобланади ва унинг нисбий етишмаслиги ривожланиш имкониятларини тартибга сололмайди ва чеклай олмайди.

Манфаатлар тўқнашуви ҳозирги ривожланиш йўлидаги асосий тўсиқ бўлиб қолмоқда. Агар аралаш ҳўжалик тизимида турли субъектлар манфаатларини, жумладан, қадрият тасаввурлари ва эътиқодлари воситасида мувофиқлаштиришга эришилмаса, у ҳолда ресурслардан фойдаланиш вектори ижтимоий йўналтирилганликни йўқотади ва емирувчи шакллар томон интилади.

Манфаатларни ўзаро бойитадиган мувофиқлаштириш жараёни мураккаб бўлиб, энг аввало, ўзининг тўхтовсиз ўзгариб туриши сабабли кўплаб шаклларни талаб этади. Алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу жараён мувозанатининг асоси умумий ижтимоий ривожланиш

қадриятининг устуворлигини эътироф этишдан иборат. Бу эса, самарали ижтимоий-иқтисодий консенсуснинг ягона асосидир.

Бизнинг фикримизча, давлатнинг иқтисодий мазмуни устувор бўлган давлатнинг сиёсий институт сифатидаги янгича талқинини ишлаб чиқиш учун асос айни мана шундадир. Бундай ёндашув, дастлабки туюлганига қараганда анча кенгроқ бўлиб чиқади. Давлат манфаатларни бирлаштириш шакли, корпоратив ва индивидуал манфаатларни иқтисодий негизда умуммиллий манфаатларга айлантириб юборишга қодир бўлган куч сифатида воқеъ бўлади. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатнинг ҳозирги умумбашарий жаҳон ривожланиш жараёнига тўлақонли қўшилиш учун асосдир.

Жамият қадриятлари тизими мунтазам ривожланиш ва бойиб бориш жараёнидадир. Ҳозирги аралаш иқтисодиётда қадриятлар тизими тенг ҳуқуқли субъектларнинг ўзаро таъсирини ифодалайди ва ижтимоий йўналтирилганлик унда алоҳида аҳамият касб этади.

Ижтимоий йўналтирилганлик бозор иқтисодиёти доирасида шундай ижтимоий тартибки, унда субъектлар ўз манфаатларини олға суриш, ҳимоя қилиш ва амалга оширишда ўзининг жамиятдаги мавқеини шакллантириш ва ҳимоя қилишда ижтимоий тизимга таяна оладилар.

Жамиятдаги ижтимоий мавқеъ азалдан фаровонлик даражаси ва одамлар ихтиёрида мавжуд бўлган чекланган ишлаб чиқариш ресурслари билан белгиланади. Шу боис, назаримизда, ижтимоий йўналтирилганликка нафақат иқтисодий, балки жамият тартиботи сифатида қараш ҳам тўла мантиқли ва асослидир.

Ижтимоий йўналтирилганлик тегишли равишда компонентлар мажмуини кўзда тутади:

биринчидан, жамиятнинг бирон бир ёки барча субъектларининг жамиятдаги (энг аввало моддий) аҳволи кафолатини;

иккинчидан, ижтимоий аҳволини ҳимоялаш зарур бўлган субъектлар ўзининг мавжудлиги;

учинчидан, риск омиллари (яъни нормал ижтимоий аҳвол бузилишига олиб келиши мумкин бўлган ҳол-

ларда улардан кафолатлаш ва ҳимоялаш талаб қилин-син) мавжуд бўлишини;

тўртинчидан, жамият тизимининг ижтимоий йўналтирилганлик даражасини конкрет аниқлаш имкониятини;

бешинчидан, иқтисодий тизимнинг ижтимоий йўналтирилганлиги аниқ шакл, усул ва услублари мавжудлигини тақозо этади.

Тавсифланган ёндашувга мувофиқ, ижтимоий йўналтирилганлик мазмунан кўп вариантли ва турли-туман категориядир.

Буйруқбозлик иқтисодиёти шароитида ижтимоий йўналтирилганлик моҳиятан муаммонинг асосли қўйилиши бўлмайди. Бу тизимда аҳоли турли қатламларининг кескин ижтимоий табақаланиши ва турли даражаларга мос келувчи, миқдорий ва сифат компонентларга эга бўлган ижтимоий таъминот мавжуд бўлади.

Масалан, собиқ совет режими даврида соғлиқни сақлашдан ҳамма бирдек баҳраманд бўлиши эълон қилинганди, бироқ қишлоқ, туман даражасида, шаҳар марказлари даражасида, пойтахтлар ва, айниқса махсус партия-ҳукумат даражасида сифат жиҳатдан таъминлашда кескин фарқ мавжуд эди. Бундай иерархияга амалда ижтимоий кафолатларнинг барча турлари бўйича қаттиқ риоя этиларди.

Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий йўналтирилганлик, жами талаб ва чекланган ишлаб чиқариш ресурсларига хусусий эгаликнинг роли тўғрисида кўриб чиқилган қоидалардан ташқари, давлат ўз зиммасига оладиган кафолатларга ҳам боғлиқ. Бу кафолатлар орасида энг муҳимлари:

- қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот механизми — у қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бирлигини шакллантиришда аҳоли барча қатламлари вакилларининг роли тенглигини кўзда тутаяди, бу эса, пировард натижада, миллий иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги нормалари ва даражалари бўйича кафолатларни таъминлайди. Фақат қонуннинг обрў-эътиборига асосланганлик аҳоли хоҳлаган қатламлари томонидан ҳокимият тузилмаларига

бирдамлик билан таъсир кўрсатилиши учун ҳаққиқий шароит яратади;

- хўжалик таркиби мулкнинг турли-туман хусусий шакллари ривожлантиришга йўналтирилган. Ушбу тузилмага барқарорлик бахш этишига интилиш амалда, энг аввало хўжалик амалиётида мулкчилик барча шакллари ҳақиқатда тенг ҳуқуқли бўлишини таъминлаш мақсадида, кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш чоралари кўрилишига олиб келди. Кичик ва ўрта тадбиркорлик вакиллари асосан ўрта синфдан, яъни энг кўп сонли ижтимоий қатламдан чиққанлиги сабабли уни қўллаб-қувватлаш бўйича амалда кўрилган барча чоралар, ўз моҳиятига кўра, ижтимоий йўналтирилган чоралардир;
- жамиятнинг ижтимоий ночор қисмини қўллаб-қувватлаш умуман жамиятнинг ижтимоий барқарорлигини таъминловчи ижтимоий муроса шаклидир. Ишлаб чиқилган анча мураккаб компенсация (товон тўлаш) тизими бундай қўллаб-қувватлашнинг асосий шаклидир.

Миллий иқтисодий тараққиётда мазкур компонентлардан ҳар бири тутган функционал ролининг фаоллик даражаси хўжаликни ривожлантиришнинг конкрет модели моҳиятида бирон-бир тарзда бевосита акс этади (бу ҳақда навбатдаги параграфда батафсил фикр юритилади).

Бозор иқтисодиёти ижтимоий йўналтирилганлигининг кўриб чиқилган муаммолари мазкур тадқиқот предмети — ижтимоий фондларни тадқиқ этишда талаб қилинадиган бир қатор методологик қоидаларни таърифлаш имконини беради.

Биринчидан, жамият ривожланишининг муайян йўналишини шакллантирадиган бозор иқтисодиётининг ички (имманент) ижтимоий йўналтирилганлиги дастлабки қоида деб тан олиниши лозим.

Иккинчидан, ижтимоий йўналтирилганликни амалга оширишнинг конкрет шакллари тадқиқ қилиш давлат бошқаруви томонидан бозор иқтисодиёти ижтимоий йўналтирилганлиги фойдасига янглишилишини ҳисобга олиб амалга оширилиши лозим. Яъни бирон-

бир шаклнинг ривожланиш истиқболларини мезонларидан бири сифатида кўриб чиқиш ижтимоий йўналтирилганликнинг ички ва ташқи омилларини тенглаштиришни билдиради.

Учинчидан, бозор муносабатлари шаклланаётган ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари учун ижтимоий йўналтирилганликнинг ўзига хос муаммоларини ҳисобга олиш зарур.

Тўртинчидан, бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлигини ўзининг тизимли ички хусусиятларига, амалга ошириш ва бошқариш даражаларининг кўллигига, таркибидаги компонентларнинг муайян иерархиясига эга бўлган кўп вариантли ва кўпқиррали тоифа сифатида тасаввур этиш даркор.

1.2. Бозор иқтисодиёти турли моделларида ижтимоий йўналтирилганлик

Жаҳондаги турли мамлакатлар иқтисодиёти ривожланишининг эволюцион тарихий жараёнлари умуман ҳўжалик ривожланишининг ғоят типик бўлган уч моделини юзага келтирди.

Биринчидан, бу — ўз-ўзидан ривожланувчи бозор тизими бўлиб, илгари уни эркин рақобат капитализми дейишарди. Мазкур тизим асослари дастлаб А. Смит асарларида таърифлаб берилган бўлиб, кейинчалик иқтисодий назариянинг классик ва либерал йўналишлари вакилларининг асарларида кенг ривожлантирилди.

Иккинчидан, бу — давлатлаштирилган иқтисодиёт тизими бўлиб, адабиётда буйруқбозлик иқтисодиёти деб номланган эди. Бу тизимнинг назарий асослари марксизм ва социалистик иқтисодий фан вакиллари томонидан фаол ишлаб чиқилган. Ғарб иқтисодчилари буйруқбозлик иқтисодиёти билан унинг асоссизлиги ва танқид қилиш нуқтаи назаридан қизиқишган. Бу тизим умуман ва айниқса ижтимоий масалаларда самарасиз бўлганлиги учун ҳозирги даврда жаҳон илмий жамоатчилигида унга нисбатан салбий муносабат шакллланган.

Учинчидан, бу аралаш иқтисодиёт бўлиб, унда хусусий мулк устувор бўлган бозор асоси давлат томонидан тартибга солиш билан тўлдирилади. Таниқли венгр иқтисодчиси К. Полони таъбири билан айтганда, унда «бозор эркинлиги бозордан ҳимоя қилиш билан қўшилиб кетади».

Хўжалик ривожланишининг дастлабки икки модели тарихий амалиётда мавжуд бўлган ва ҳозирги даврга келиб тўла фаолиятларини тўхтатдилар ҳамда улар моҳиятан бир-бирига қутбан қарама-қарши ҳисобланади. Бу икки моделда ўзини ўзи тугатишга олиб боровчи элементлар бўлгани учун тадқиқотчилар уларни одатда ҳозирги утопия соҳасига киритишади¹⁵.

Айни маҳалда аралаш иқтисодиёт мазмунини уни у ёки бу мамлакатларда амалга оширишнинг турли конкрет шакллари қўллашни тақозо этади. Аралаш иқтисодиётга жамият (иқтисодий) тараққиётининг кўп вариантлиги реал имкониятлари ва объектив зарурият эканлигини кўзда тутати.

Илмий адабиётларга мурожаат қилсак, уларда бу кўп вариантлилик иқтисодий тараққиёт моделлари ва улардаги ижтимоий йўналтирилганликни ҳисобга олган ҳолда турли шаклларда ёритилганлиги маълум бўлади.

Масалан, ғарбий европалик қатор олимлар иқтисодий моделларнинг англиз-саксон, германча ва латин тиллари мамлакатлари шакллари ажратиб кўрсатишади¹⁶. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, мазкур гуруҳлашнинг бош мезони корхоналарнинг устун хусусиятлари ва ташкил этиш шакллари ҳисобланади.

Бозор иқтисодиётининг англиз-саксон моделига тадбиркорлик фаолиятининг акциядорлик шакли хосдир. Акциядорлик корхоналарида мулк ва бошқарув ҳуқуқлари аниқ бўлинади ва улар иқтисодиётнинг реал ва молиявий секторларининг субъектларидир. Улар ўз ташкилий шаклига, капитални жалб қилиш ва тадбиркор-

¹⁵ Қ а р а н г: Чибриков Г. Трактовки модели экономического развития и ее элементов. — «Российский экономический журнал», 1995 г., № 2.

¹⁶ Қ а р а н г: Йонг Х. В. Европейский капитализм между свободой и социальной справедливостью. «Вопросы экономики», 1994 г., № 5; Кнаак Р. Социальное партнерство: западный опыт. — Ўша ерда; Албеда В. Государство и социальное партнерство в Голландии. — Ўша ерда.

лик фаолиятига рискни тақсимлаб олиш усулларига мувофиқ мунтазам фонд биржаларида фаолият кўрсатадилар.

Иқтисодиётнинг бу шаклида марказий ҳукуматнинг роли чекланганлиги хос бўлиб, у асосан, шартномалар тузиш ва уларни бажариш қоидаларини ишлаб чиқиш, бозорнинг барча бўғинларида уларга риоя этилишини назорат қилиш орқали бозорнинг фаолият кўрсатишини таъминлаш масалаларига эътиборини қаратади. Бу моделда марказий ҳукумат фаолиятининг асосий йўналиши иқтисодиётда ривожлантиришни монополистик тамойилларига қарши курашдан иборат бўлади.

Германия халқ капитализми модели иқтисодий адабиётда кўпинча ижтимоий бозор хўжалиги деб аталади. Бунда «ижтимоий» деб аниқлаб қўйилган тизим икки ёқлама характерга эгаллиги доим таъкидланади.

Ижтимоий бозор хўжалиги тавсифлари орасида ишлаб чиқаришга жалб этилган барча томонлар — бошқарув ходимлари, акциядорлар, ёлланма ходимлар, банклар ва бошқалар муайян ҳуқуқларга эгаллиги таъкидланади. Банклар ва суғурта компаниялари, бир томондан, ўзлари кўпинча акциялар пакетининг кўпроқ ёки камроқ қисмига эгалик қилишса, бошқа томондан, биргаликдаги эгалик корхоналар акциялари ва уларнинг овоз бериш ҳуқуқларини ҳам сақлаб туришга олади.

Натижада назорат кенгашларининг кўпчилигида акциядорлар билан бирга банклар, бошқарув ходимлари ва ёлланма ходимлар бўлади. Уларнинг ҳаммаси, қонунга мувофиқ ўз фирмалари олдида тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишади. Барча томонлар, шу жумладан, ёлланма ходимлар ҳам ижтимоий ва корпоратив жавобгарликни ўз зиммаларига олишади.

Ушбу моделнинг яна бир ўзига хос томони шундаки, унда оилавий мулкчилик кенг тарқалган. Акциялар бозори инглиз-саксон вариантларига нисбатан алоҳида роль ўйнайди ва акцияларни сотиб олиш орқали корхоналарни назорат қилиш қийин ва у нисбатан кам тарқалган ҳодисадир. Оилавий мулкчилик капитални жалб этиш ва унинг ҳаракатини кўпроқ белгилаб берганлиги учун уни халқ модели сифатида таърифлаш имкониятини беради.

Бундан ташқари ижтимоий бозор ҳўжалигида давлат фаол роль ўйнайди; хусусан, у бозор тизими самардорлигини оширишнинг муҳим омили бўлган ижтимоий адолат ва жипсликка эришишга йўналтирилган воситачилик ва мувофиқлаштирувчилик вазифасини бажаради.

Бозор ҳўжалигининг лотинча моделига мулк устидан оилавий назорат олиб бориш, иқтисодий ривожланишда давлат корхоналари ролининг катталиги, молиявий гуруҳларнинг фаол иш олиб бориши сингари хусусиятлар хосдир. Гарчи сўнгги йилларда Франция ва Италия сингари мамлакатларда давлат корхоналари ва давлат бошқарувининг фаоллиги камайган бўлсада, ривожланиш истиқболлари масалаларига ҳозирда ҳам ҳал қилувчи таъсир кўрсатмоқда.

Умуман, булар бозор ҳўжалигини ривожлантиришнинг Европа марказига хос моделлар вариантларидир. Моделлар жаҳон ҳўжалиги тараққиётининг уч асосий саноат марказлари — АҚШ, Ғарбий Европа ва Япония бўйича табақалаштирилади.

Иқтисодий назариянинг бир қатор мутахассислари аралаш иқтисодиёт моделларини мамлакатларга хос фарқлар бўйича америкача, англияча, шведча, японча ва бошқалар, деб ажратиб кўрсатишади¹⁷.

Бунда классик кўринишдаги америкача модель XX аср бошидан 20-йиллар охиригача, яъни 1929—1933 йиллардаги «буюк турғунлик»кача мавжуд бўлган, деб ҳисобланади. Кейинчалик мазкур модель президент Ф. Рузвельтнинг «янги йўли»ни амалга ошириш ва кейинча тартибга солиш усуллари кенгроқ қўлланиш жараёнида анча ўзгартирилган.

Америкача моделнинг ўзига хос хусусиятлари орасида унинг тадбиркорлар фаоллигини ҳамма чоралар билан рағбатлантириши ва аҳолининг энг фаол қисмини бойитишга йўналтирилганлиги ажратиб кўрсатилади. Кам таъминланган гуруҳлар учун қисман имтиёз ва нафақалар ҳисобидан бирмунча мақбул турмуш даражаси яратиб берилади.

¹⁷ Бу ҳақда батафсил қ а р а н г: Разновидности рыночного хозяйства. — «Вестник Московского университета», сер. экономическая, 1993 г., № 2.

Давлат бошқаруви ва ижтимоий сиёсатга нисбатан қолдиқ тақсимлаш принципи амалга оширилади. Яъни эркин рақобат асосида самарали иш олиб боришга қодир бўлмаган секторлар ва соҳалар бошқарилади. Ижтимоий сиёсат зиммасига муҳим ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун бозор ва оила амалга ошира олмайдиган ишларни бажариш орқали уни тўлдириш вазифаси юклатилган.

Америка солиқ сиёсати даромадларни қайта тақсимлаш мақсадида эмас, балки нарх-наво даражаси ва таклиф ва талаб структурасига таъсир кўрсатиш учун амалга оширилади. Ундан ташқари, америкача модель давлатнинг циклик ва инфляцияга қарши аралашуви билан кескин фарқланади.

Фикримизча, мазкур ҳолатда, биз иқтисодиётнинг ижтимоий масалаларга ички йўналтирилганлигининг аниқ устуворлигини кўриб турибмиз. Самарадор жами талабни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришга урғу берилаётганлиги ҳам шундан далолат бериб турибди. XX асрнинг 70—80-йиллари давомида аҳолининг тўлов қобилияти ва унинг шахсий даромадлари устувор сураатлар билан ортиб боргани бунинг энг ёрқин исботидир¹⁸. Бу ҳолат мамлакатдаги йиллик пировард фойдаланиладиган товар ва хизматлар ҳажмининг учдан икки қисмидан ортигини аҳоли шахсий истеъмоли учун сарфланишига олиб келди.

Умуман миллий ривожланиш моделларининг асосий фарқи ва ўзига хослиги бозор иқтисодиёти ижтимоий йўналтирилганлигининг хусусияти, акценти усуллари ва шакллари билан аниқланади. Шу нуқтаи назардан, мамлакатларнинг ҳар бири учун иқтисодий сиёсатнинг ўз тасаввурлари ва аниқ чора-тадбирлари хосдир.

Масалан, «Хитой ва Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар тажрибаси: якун ва истиқболлар» мавзуида ўтказилган «давра суҳбати» мажлисида Хитой томони бандликка кўпроқ эътибор берди. Ҳозирги даврда ХХРда меҳнатга яроқли аҳолининг бандлик даражаси 56—57

¹⁸ Қ а р а н г. *Василевский Э.* США: социальная ориентированность производства. — «Вопросы экономики», 1993 г., № 12, с. 42—43.

фоизни ташкил этади, индустриал мамлакатларда бу кўрсаткич тахминан 42 фоизга, ривожланаётган мамлакатларда эса 46 фоизга тенг¹⁹. Шунинг учун, бандлик муаммосини ҳал этиш Хитойда бош ижтимоий муаммони ҳал этилиши демакдир.

Давлат ижтимоий дастурларининг ўрни ва роли бўйича жиддий тафовутлар мавжудлиги адабиётларда алоҳида таъкидланмоқда²⁰. Энг аввало, ижтимоий мақсадларга қаратилган давлат харажатлари улушини тавсифловчи кўрсаткичлардаги катта фарқ таъкидланади ва бу ҳолат мамлакатлардаги ҳўжалик моделининг ўзига хослиги ва шаклланган сиёсий ва ахлоқий этика анъаналари билан қўп жиҳатдан боғлиқдир. Австралия, АҚШ ва Япония учун ижтимоий мақсадларга сарфланадиган харажатларнинг (15 фоиздан 19 фоизгача) камлиги хосдир. Австрия, Италия, Германия, Ирландия, Финляндия, Канада, Буюк Британия, Швейцария, Греция ва бошқа баъзи давлатларда мазкур ҳиссанинг нисбатан юқорилиги (20 фоиздан 29 фоизгача) кузатилади. Бельгия, Дания, Нидерландия, Франция ва Швеция каби давлатларнинг умумий харажатларида ижтимоий харажатлар ҳиссаси юқорилиги (30 фоиздан 36 фоизгача) билан ажралиб туради.

Мазкур мақолада шаклланган иқтисодиётда моделлар ва қабул қилинган ижтимоий устуворликларга кўра шартли мамлакатларнинг икки типи ажратиб кўрсатилади. Биринчи тип — ижтимоий тараққиётда давлатга муҳим роль ажратилган ва ижтимоий демократик тамойиллар кучли бўлган мамлакатлар. Иккинчи тип индивидуал имкониятлар ўзи ва оиласи учун шахсий жавобгарликка устуворлик бериладиган давлатлардир. Охирги қайд этилганлар эркин бозор иқтисодиётига асосланган мамлакатлар гуруҳини ташкил қилади.

Муаллиф М. Ҳакимова икки моделни: эркин бозор ва ижтимоий бозор иқтисодиётини ажратиб кўрсатади. Бундай тугал хулосага, назаримизда, қўшилиб бўлмайди.

¹⁹ Қ а р а н г: Луценко Л. «Опыт экономических реформ в Китае и Узбекистане: итоги и перспективы». — «Экономический вестник Узбекистана», 1999 г. № 1—2, с.23..

²⁰ С м: Ҳакимова М. Роль государства в развитии социального сектора. — «Экономика и статистика», 1998 г. № 4 с. 73—74.

Биринчидан, тафовутлар чиндан ҳам мажуд бўлиши мумкин, лекин улар эркин иқтисодий тизимларда ҳам бўлиши мумкин. Яъни эркинлашув иқтисодий ва ҳўжалик ривожланишининг бош мезони эмас.

Чунончи, мамлакатда корхоналар ижтимоий дастурларда фаол иштирок этадиган эски анъаналар мавжуд бўлганлиги учун давлат ижтимоий харажатлари нисбатан кам бўлган Япония мисол қилиб келтирилади. Йирик компания ва фирмалар ходимларига пенсияга чиқишда ўз фондларидан нафақа, уй-жой сотиб олишда субсидия беради, баъзан эса озиқ-овқат ва кийим-кечак сотиб олишда ёрдам берадилар, соғлиқни тиббий суғурталашда қўмаклашадилар, эҳтиёж бўлган мутахассисларни тайёрлайдилар ва ҳоказо.

Давлатнинг ижтимоий эҳтиёжларга таъсир қилишнинг кўплаб бевосита омилларидан воз кечиши миллий иқтисодий ривожланишнинг ижтимоий йўналтирилганлиги тугатилаётганини билдирмайди. Ҳўжалик ривожланиш моделининг моҳиятини фақат давлат харажатларининг роли ва улуши билан баҳолаб бўлмайди.

Ижтимоий йўналтирилганлик фақат давлат секторини эмас, балки бутун иқтисодий тизимни йўналтириш, демакдир. Назаримизда, бу айрим назарий хатоликларга йўл қўймаслик имконини берувчи жуда муҳим жиҳат ҳисобланади. Ўзбекистонда олиб борилаётган ислохотларнинг ижтимоий, шу жумладан, иқтисодий ривожланишнинг барча томонларини эркинлаштириш вазифаси қўйилган ҳозирги босқичда бу, айниқса муҳимдир.

Юқорида тилга олинган муаллиф БМТ тараққиёт дастурининг (БМТТД) «20:20» номини олган таклифини келтиради. Бу — давлатлар ижтимоий жиҳатлари учун ўз бюджетининг 20 фоизини, донорлар эса асосий ижтимоий хизматларни ривожлантириш мақсадлари учун ёрдам тариқасида ўз бюджетининг 20 фоизини ажратади, деганидир. Бу таклиф ҳар бир мамлакатда миллий ривожланиш омилларидан келиб чиққан ҳолда ўзгариши мумкин бўлган мезондир. Умуман, бу муаммога жуда қизиқ ёндашувдир. Зеро, моделининг эркинлиги моҳияти ва ижтимоий молиялашдаги давлат ваколати бир-бирига мос келмаётир.

Юқорида баён этилганлардан келиб чиққан ҳолда, миллий хўжалик ривожланишининг аралаш иқтисодиёт қоидаларига асосланган моделлари турли шакллари амалда чексиз ажратиб кўрсатиш мумкин экан. Пировард натижада ҳамма нарса шакл ва моделларни ажратиб кўрсатишда қандай мезонга асосланилишига боғлиқдир.

Фикримизча, бундай шароитда иқтисодий ривожланиш ижтимоий йўналтирилганлигининг комплекс мезонини энг мақсадга мувофиқ ва илмий жиҳатдан истиқболли деб ҳисоблаш даркор ва бу мезон ушбу тоифанинг кўп вариантлилиги ва турлилигини унинг ички тизимли тавсифи, амалга ошириш ва бошқариш даражасини кўп даражалилиги, таркибий компонентларининг муайян иерархияси (бу ҳақда ушбу бобнинг биринчи параграфида фикр юритилган) билан бирга акс эттириш лозим.

Ушбу ҳолатни янада аниқроқ асослаш учун юқори даражада ижтимоий йўналтирилганлиги билан анъанавий равишда ажралиб турадиган швед ва француз моделлари тўғрисида тўхталиб ўтамыз²¹.

«Швед модели» атамаси 60-йиллар охирида, Швеция ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан энг тараққий этган мамлакатлардан бирига айлангач пайдо бўлган. Жадал иқтисодий ўсишни кенг ижтимоий ислохотлар сиёсати билан муваффақиятли қўшиб олиб борилгани ушбу моделнинг ўзига хос белгиси бўлди. Олтиншинчи йилларда жаҳондаги бошқа ривожланган мамлакатларда ижтимоий ва сиёсий инқирозлар ўсиб бораётган шароитда эришилган бу ютуқлар алоҳида аҳамият касб этганди.

Ҳозир бу атама турли мазмунларда ишлатилади ва унинг заминига нима қўйилганига қараб турли маъно касб этади. Айримлар швед иқтисодиётининг бозор муносабатлари ҳамда давлат бошқаруви қўшилган аралаш характерини таъкидлашса, бошқалар ишлаб чиқа-

²¹ Қ а р а н г: Эклунд К. Эффективная экономика. Шведская модель (Пер. со швед.) — М: Экономика, 1991 г.; Волков А. М. Швеция: социально-экономическая модель. Справочник. — М., 1991 г.; Хасбулатов Р. Мировая экономика. — М., 1995 г.; Франция. Ежегодник. — М., 1994 г.; жур. «Мировая экономика и международные отношения», № 3, 4, 1995 г. ва бошқалар.

риш соҳасида хусусий мулк ҳиссаси устунлиги ва истеъмолдаги коллективизмни, учинчилар эса ижтимоий тенгликнинг бозор табақалашувидан устуворлигини ва ҳоказоларни қайд этишади.

Урушдан кейинги даврда меҳнат бозорида меҳнат билан капитал ўртасидаги муносабатларнинг ўзига хослиги Швециянинг характерли белгиларидан бирига айланди. Иш ҳақи соҳасида касаба уюшмалари ва тадбиркорлар сингари ташкилий тузилмаларнинг асосий қатнашувчи шахслар сифатидаги иштирокида жамоа шартномаларини тузиш борасида ўтказиб келинган музокараларнинг марказлашган тизими бир неча ўн йиллар давомида швед воқелигининг муҳим қисми бўлиб келди. Бунда касаба уюшмалари сиёсати меҳнаткашлар турли гуруҳлари ўртасидаги бирдамлик қоидаларига асосланди, мазкур бирдамлик эса уларнинг барчаси учун умумий бўлган ижтимоий манфаатлар негизида шаклланди.

Швед моделини аниқлашнинг яна бир усули швед сиёсатида икки устувор мақсад — тўла бандлик ва даромадларни тенглаштириш аниқ ажралиб туришидан келиб чиқади, иқтисодий сиёсат услубларини белгилаб беради. Юқори даражада ривожланган меҳнат бозоридаги фаол сиёсат ва катта давлат сектори (давлат мулкки эмас, балки биринчи навбатда қайта тақсимлаш соҳаси назарда тутилади) ушбу сиёсат оқибати сифатида қаралади.

Нихоят, жуда кенг маънода, швед модели — турмуш даражаси юқори бўлган ва ижтимоий сиёсат кенг қўламда олиб бориладиган мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воқеликнинг бутун комплекси-дир.

Шундай қилиб, «швед модели» тушунчаси ягона мазмунда талқин қилинмайди. Шу боис бизнинг тадиққот учун айрим жиҳатларни аниқлаш зарур.

Чунончи, швед иқтисодий тизимининг муваффақиятли амал қилиши, бошқа барча бозор тизимлари сингари, нарх-навонинг барқарорлиги, миллий саноатнинг рақобатбардошлиги ва иқтисодиётнинг ижобий маънодаги юқори суратлар билан ўсишига боғлиқдир. Хусусан, инфляция швед иқтисодиётининг ижтимоий

ўсишига ва рақобатбардошлигига ҳам хавф туғдиради. Бинобарин, швед моделида инфляцияга ва унинг оқибати бўлмиш иқтисодиётга салбий таъсир кўрсатмайдиган тарздаги тўла бандликни қўллаб-қувватлаш усулларига эътибор берилади. Тажрибадан маълум бўлишича, ишсизлик билан инфляция ўртасидаги икки томонламалик швед моделидаги энг заиф нуқтадир.

Ташқи бозорлардаги рақобатчилик курашининг кучайиши ва чуқур иқтисодий инқироз туфайли 70-йиллар ўрталаридан бошлаб мамлакатда аҳвол сезиларли даражада мураккаблашди. Швед моделининг амал қилишида муаммолар пайдо бўла бошлади. Ушбу модель асосларига муайян даражада зид бўлган бир қатор чораларни қўллашга тўғри келди. Масалан, чуқур таркибий инқирозга учраган айрим саноат тармоқлари давлатдан катта миқдорда ёрдам ола бошлади. Ишлаб чиқаришдаги бозор эркинлиги даражаси анча қисқарди.

Ижтимоий-иқтисодий ҳолатнинг бундай ўзгаришининг сабаби иқтисодий кўрсаткичлар ёмонлашувидан кўра кўпроқ жамиятнинг ижтимоий ларзалардан қутулиб қолишга бўлган эҳтиёжда эди, чунки инқирозга учраган тармоқларда бандликнинг қисқариши ижтимоий барқарорликни бузиши мумкин эди. Зеро, агар эркин бозор қонунлари устуворлигидан келиб чиқадиган бўлса, у ҳолда инқирозга учраган корхоналарнинг тугатилиши умуман тизимга фойдали бўларди. Бироқ, бундай фойданинг «ижтимоий баҳоси жуда қимматга тушарди».

Натижада мамлакат реал сектордаги бозор стихиясини чеклаш йўлини танлади. Кўплаб либерал иқтисодчиларнинг нохуш башоратларига қарамай, Швеция инқироздан чиқа олди. Шундан сўнг, 1983 йилдан бошланган узоқ иқтисодий юксалиш швед модели ўзгарган шароитларга мослаша олганини ва ўзининг яшовчанлигини намойиш қилди.

Швед модели ҳали ҳам ишлаб чиқаришнинг марказлаштирилмаган бозор тизими самарали эканлигига, давлат корхонасининг ишлаб чиқариш фаолиятига аралашмаслигига, меҳнат бозоридаги фаол сиёсат эса бозор иқтисодиётининг ижтимоий харажатларини энг кам даражага олиб келиши лозимлигига асосланади. Бунинг

маъноси, хусусий сектор ишлаб чиқаришининг максимал даражада ўсиши учун шароит яратиш ва давлатнинг солиқ тизими ва давлат сектори орқали келиб тушадиган даромадларнинг бир қисмини аҳоли турмуш даражасини ошириш учун имкони борича кўпроқ қайта тақсимлашдан иборатдир. Бунда ишлаб чиқариш асосларига фаол таъсир кўрсатмасликка ҳаракат қилинади.

Кўринишидан бир-бирига зид бундай вазифаларни амалга оширишда кўп жиҳатдан бир қатор инфратузилма элементлари ва жамоа пул жамғармаларининг фаол фаолияти туфайли эришилди. Айни шу нарса миллий даромадни юқори даражада қўпайган солиқлар ва давлат харажатлари орқали тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва истеъмол қилишда давлатнинг ролини ортишига олиб келди.

Буни 2-жадвалдаги маълумотлар яхши кўрсатиб турибди.

2-жадвал

***Жаҳондаги айрим мамлакатлар ялпи ички маҳсулотида
солиқлар ҳиссаси (1999 йил, фоиз ҳисобида) ****

Мамлакатлар	ЯИМда солиқлар ҳиссаси (%)
Ўзбекистон	41,8
Австрия	47,5
Бельгия	51,1
Дания	60,0
Финляндия	53,1
Голландия	51,4
Норвегия	55,3
Португалия	45,7
Швеция	58,4
АҚШ	45,0

* Жадвал Халқаро валюта фонди (ХВФ) маълумотлари асосида тузилган.

Швециядаги мавжуд иқтисодий тизим одатда аралаш иқтисодиёт сифатида тавсифланади. Унинг негизида давлат бошқарувидан фаол фойдаланувчи рақобатга асосланган бозор муносабатлари ётади. Аралаш иқтисодиёт деганда швеция бозор ҳўжалигидаги асосий: хусусий, давлат ва жамоа мулкчилик шаклларининг қўшилиши, нисбати ва ўзаро ҳаракати тушунилади.

Бу шакллардан ҳар бири иқтисодий ва ижтимоий ўзаро алоқалар умумий тизимида ўз «ўрнини» эгаллаган ва ўз вазифасини бажаради. 50 дан ортиқ киши банд бўлган барча Швед компанияларининг аксарият кўпчилиги (85 фоизга яқини) хусусий капиталга тегишлидир. Хусусий корхоналар ҳиссасига ишлаб чиқариш секторида банд бўлганларнинг 75 фоизига яқини тўғри келади, улардан 10 фоизига яқини чет эл капиталига тегишли фирмаларда ишлайди. Банд бўлганларнинг қолган қисми давлат ва кооперативлар ҳиссасига тўғри келади ва улар ўртасида тенг миқдорда бўлинади. Айни маҳалда сўнгги ўн йиллар ичида давлат сектори кенгайди, жамоа секторининг ҳиссаси эса деярли ўзгармади.

Мулкчиликнинг ушбу уч шаклидан ташқари аралаш мулкка асосланган кўплаб компаниялар, касаба уюшмалари ва жамғарма банкларига тегишли фирмалар мавжуд. Ишлаб чиқаришнинг умумий таркибида уларнинг ҳиссаси кам бўлса-да, ижтимоий аҳамияти анча юқори ҳисобланади.

Швецияда товар ва хизматлар ишлаб чиқаришда хусусий сектор етакчилик қилади. Хусусий сектор тузилмасида қайта ишлаш саноати ва экспорт ихтисослашувини белгиловчи тармоқларда устунлик қилувчи йирик капитал ажралиб туради. Хусусий секторнинг қолган қисми майда ва ўрта фирмалардан иборат.

Ушбу мезонларга кўра, хусусий компаниялар 2 гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга асосчиси, мулкдори ва бошқарувчиси — директор бир шахс бўлган кўплаб майда фирмалар киради. Иккинчи гуруҳга эса фонд биржасида рўйхатдан ўтган йирик компаниялар киради.

Сўнгги ўн йилликлар ичида ушбу гуруҳга кирувчи мулкчилик структурасида катта ўзгаришлар содир бўлди. Уй ҳўжаликлари ва хусусий шахсларга тегиш-

ли акциялар ҳиссаси сезиларди даражада камайди. Агар етмишинчи йиллар ўртасида улар барча акцияларнинг ярмига эгалик қилган бўлишса, тўқсонинчи йиллар бошида эса уларнинг қўлида фақат акцияларнинг бешдан бирига яқини қолди. Айни маҳалда суғурта, инвестиция ва номолиявий компаниялар, фондлар, шу жумладан давлат умумий пенсия фонди ўз ҳиссаларини кўпайтиришди. Бир вақтнинг ўзида, энг аввало даромад ва мулк солиғи ставкалари юқорилиги сабабли йирик индивидуал акциядорлар ҳиссаси анча камайди.

Шундай қилиб, институционал мулк устун даражада уй ҳўжаликлари ва ҳусусий шахслар мулкининг ўрнини эгаллади. Ҳозирда акциялар портфелининг 20 фоизи эгалари муассасалардир, ҳусусан, номолиявий, инвестицион ва суғурта компаниялари улуши айниқса ошди.

Тижорат фаолияти билан шуғулланувчи номолиявий компаниялар роли турли сабабларга кўра ошди. Уларнинг баъзилари акцияларнинг анча қисмини, кўпинча асосий қисмини ўз ихтиёрида қолдиргани ҳолда, шўъба компанияларни фонд биржасига чиқарди. Бошқалар эса, фирма ёки унинг бўлимини сотгани ҳолда, тўлов сифатида сотиб олувчи компаниянинг акциясини олишган. Баъзи акцияларнинг йирик пакетлари фирмаларнинг узоқ муддатли яқин ҳамкорлиги натижасида юзага келган. Акцияга «стратегик» капитал қўйиш одатдаги ҳолатга айланди. Турли акциядорлик инвестиция фондлари тузилгач, индивидуал акциядорларнинг янги гуруҳлари пайдо бўлгани муҳим роль ўйнади. Банклар ёки фирмалар бошқаруви остида бўлган умумий фондлардаги жамғармалар ҳукуматдан турли хил солиқ субсидиялари олдилар.

Швецияда давлат секторининг муҳим роли кўп пул маблағларини йиғиш, ижтимоий ва иқтисодий мақсадларга қайта тақсимлашдан иборат бўлиб, бу швед модели концепциясининг моҳиятидан келиб чиқади. Давлат сектори икки хил даражадаги мулк эгалари: марказий ҳукумат ва маҳаллий (коммунал) ҳокимият органларига эга. Қуйи даража баъзан мулкчиликнинг коммунал шакли сифатида ҳам таърифланади. Улар бир-

галикда бир бутунни ташкил қилади, бироқ, улар иқтисодиёт соҳасидаги тутган ўрни ва кўламига кўра фарқланадилар.

Давлат сектори ва давлат мулки турли хил тушунчалардир. Давлат мулки деганда тўла ёки қисман (аралаш мулк) давлатга тегишли бўлган корхоналар тушунилади. Швецияда давлат мулки салмоғи жуда кам. Ваҳоланки, давлатнинг иқтисодий ҳаётга аралашуви миқёси деб таърифлаш мумкин бўлган давлат сектори ҳажмига кўра Швеция ривожланган мамлакатлар орасида биринчи ўринда туради.

Давлат сектори миқёси давлат харажатлари улуши, истеъмол улуши, солиқнинг ЯИМ даги улуши, давлат секторида банд бўлган аҳолининг ҳиссаси сингари кўрсаткичлар билан ўлчаниши мумкин. 90-йилларнинг охирида давлат секторида меҳнатга яроқли аҳолининг 30 фоизидан ортиғи банд бўлган ва давлат истеъмолининг ЯИМ даги улуши 30 фоизига яқинни ташкил қилганди. Истеъмол, инвестиция, трансфертини ўз ичига олувчи давлат харажатлари ҳиссаси 1960 йилда ЯИМнинг 30 фоизига яқинини ташкил этган бўлса, саксонинчи йилларнинг охирига келиб 60 фоиздан ошиб кетди. Хусусан, ушбу кўрсаткич 90-йиллар охирларида 67 фоизга етди ва юқори даражага кўтарилди.

Коммунал мулк анча чекланган бўлиб, қонунга кўра унга коммунал хизматлар ва уй-жой қурилиши соҳаларидагина фаолият кўрсатиш рухсат берилган.

Давлат мулки одатда акциядорлик компаниялари ёки давлат корхоналари шаклини олади. Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, давлат корхоналари молиявий ва кадрлар масалаларида анча мустақил иш олиб борадилар. Нарх-наво соҳасида улар мустақил қарор қабул қилишади, ўз харажатларини қоплаб, сарфланган капитал учун фойда олишлари керак.

Давлат бошқарувидаги корхоналар алоҳида мақсадларни бажариш учун мўлжалланган бўлиб ва айрим ҳолларда қонунга мувофиқ монополия бўладилар. Икки йирик давлат монополияси бўлган почта ва алоқа тармоғига давлат корхоналарида банд бўлганларнинг 60 фоизидан ортиғи тўғри келади. Бошқа муҳим соҳа —

транспорт ҳисобланади ва Швеция давлат темир йўли ҳиссасига мамлакат жами темир йўлининг 95 фоизи тўғри келади.

Марказий ҳукумат турли иқтисодий дастаклар воситасида мамлакат иқтисодиётига ҳал қилувчи таъсир ўтказмоқда. Иқтисодий дастаклар тизимида ҳал қилувчи ўринни давлат бюджети ўйнайди.

Швецияда давлат харажатларининг 50 фоизидан зиёди трансферт тўловидан, яъни даромадларни хусусий секторга (уй хўжалиги ва корхоналарга) ўтказиш ташкил қилади, пенсия, уй-жой субсидиялари, болалар учун нафақалар, қишлоқ хўжалик ва саноат субсидиялари, давлат қарзлари бўйича тўланадиган фоизлар ҳам шулар жумласидандир.

Умумий давлат харажатларидан трансферт тўловларини чиқариб ташлагандан кейин қолган маблағлар давлат истеъмоли ва инвестицияларни ташкил қилади, хусусан, маблағнинг 90 фоизи давлат истеъмолига тўғри келади, шу жумладан деярли учдан икки қисми соғлиқни сақлаш, таълим, давлат маъмурияти ва ҳоказоларга сарфланади.

Бу ерда биз, собиқ совет даврида бизга яхши маълум бўлган қолдиқ ёндашуvidан фарқланувчи бошқа қолдиқ принципига дуч келамиз. Тадқиқотимиздан кўзда тутилган мақсадни ҳисобга олиб, ушбу ҳолатга алоҳида эътибор қаратишимиз лозим, чунки ижтимоий манфаатлар позициясидан қараганда, у ушбу устуворлиқнинг асосий кафолатларидан бири сифатида намоён бўлади.

Бундан ташқари, давлат истеъмолининг катта қисми давлат хизматчилари — тиббиёт ходимлари, ўқитувчилар ва шу кабиларнинг иш ҳақидан иборатдир. Коммунал харажатларнинг асосий қисми (30 фоизга яқини) соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматларга, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга, таълимга (20 фоизга яқини), электр ва сув таъминотига (10 фоиздан зиёди), бўш вақт ва маданиятга (5 фоизи), транспорт ва алоқага (5 фоизи) тўғри келади.

Швед ижтимоий суғурта тизимининг асоси турли ижтимоий нафақалар турларидан иборат бўлиб, улар ҳам тақсимот сиёсатининг муҳим воситасидир.

Швецияда давлат харажатлари комплекс равишда маблағлар билан таъминланади. Давлат секторининг турли қисмлари ўз даромад манбаларига эгадирлар. Бундан ташқари, коммуналар, ландстинглар ва ижтимоий суғурта сектори асосан марказий ҳукуматдан дотация олишади. Марказий ҳукумат учун эса даромадларнинг асосий манбаи билвосита даромадлардир. Ижтимоий хизматлар секторида эса тадбиркорлар ва меҳнаткашларнинг ижтимоий суғуртага тўлайдиган бадаллари асосий даромад манбаи ҳисобланади.

Давлат сектори хизмат соҳасида анча ривожланган. Бутун хизмат соҳасининг ярмини ташкил қилувчи ижтимоий хизматларда давлатнинг ҳиссаси 92 фоиздан зиёд бўлиб, шу жумладан соғлиқни сақлашда — 90 фоиздан зиёд, таълим ва илмий тадқиқот конструкторлик ишларини ташкил қилишда — 89 фоизга яқин, ижтимоий суғуртада — 92 фоизни ташкил қилади. Статистика бўйича умуман давлат ҳиссасига хизмат соҳасида банд бўлганларнинг 49 фоизи, давлат компанияларини ҳам ҳисобга олганда, 56 фоизи тўғри келади.

Давлат сектори иқтисодиёт самарадорлигини ошириш учун муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Транспорт ва алоқа, таълим тизими сингари муҳим давлат хизматларининг яхши сифати ва харажатларининг камлиги ҳам бунга кўмаклашади. Бунда хусусий ва давлат секторининг ўзаро ҳаракати аниқ кўринади: хусусий сектордан олинадиган даромад солиқ ва давлат бюджетига тўланадиган бошқа тушумлар орқали, энг аввало аҳолига давлат хизмати кўрсатишни кўпайтириш учун фойдаланилади, бу эса, ўз навбатида, хусусий сектор негизини ташкил қилувчи иқтисодиёт самарадорлигининг ортишига шарт-шароит яратади.

Ижтимоий йўналтирилганликнинг муҳим таркибий қисми кооператив ҳаракат ҳисобланади. Умуман швед иқтисодиётининг ўзига хос хусусияти бўлган кооператив ҳаракат бутун мамлакат бўйлаб кенг тарқалган ва кучли мавқега эга.

Кооперативлар ишлаб чиқарувчи ва истеъмол кооперативларига бўлинади. Истеъмол кооперативларида 70 мингдан зиёд киши банд бўлиб, уларнинг ярми икки энг йирик кооператив ҳиссасига тўғри келади ва

чакана савдода муҳим рол ўйнайди. Шундай қилиб, бозор тузилмаларидаги кооперация аҳолининг энг муҳим ҳаётий эҳтиёжларини қондириш соҳасига киради. Бозор иқтисодиётининг ички ижтимоий йўналтирилганлиги, фикримизча, шу билан кучаяди.

Швециянинг аралаш иқтисодиётида кооператив ҳаракат «учинчи куч» ёки хусусий ва давлат мулкисининг «учинчи альтернативаси» ҳисобланади. У демократия қоидаларига асосланади ва аҳоли томонидан кенг қўллаб-қувватланади. Баъзи соҳаларда, айниқса, юқорида тилга олинган матлубот кооперативлари орасида, кооперация оддий одамлар манфаатлари йўлида, энг аввало, нарх белгилаш масалаларида бозорда мувофиқлаштирувчи куч бўлиб қолди.

«Кооператив» атамаси, одатда, биргаликда иш олиб бориш ва ўзаро ёрдамга асосланувчи иқтисодий тушунчага тааллуқлидир. Бироқ швед анъаналарида кооператив корхона ўз аъзоларининг эҳтиёжлари ва иқтисодий манфаатлари билан бевосита алоқада бўлиши кўзда тутилади.

Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий модель муайян мақсадни кўзлайди ва шунинг учун вужудга келган. Швед моделида ижтимоий сиёсат биринчи даражали роль ўйнайди; у шунингдек, иш кучини (устун даражада юқори малакали) такрор ишлаб чиқариш учун муайян даражада нормал шароит яратиши ҳам керак. Бу ҳам ижтимоий кескинликни юмшатиш ва ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш дастаги ҳисобланади.

Швед моделида ижтимоий сиёсат ижтимоий муносабатларни ижтимоий адолат, даромадларни бараварлаштириш, ижтимоий тенгсизликни камайтириш ва натижада фаровон давлат негизида янги демократик социализм жамиятини қуриш руҳида ўзлаштиришга ёрдам беради.

Швециядаги аҳоли турмуш даражаси жаҳондаги ва Европадаги энг юқори турмуш даражасидан бири саналади. Турмуш даражаси турли кўрсаткичлар комплекси билан белгиланади. Швеция ЯИМ аҳоли жон бошига ишлаб чиқариладиган ялпи ички маҳсулот ва истеъмол бўйича Европада олдинги ўринлардан бирида туради. Аҳоли даромадларини бараварлаштириш даража-

си ва аёллар иш ҳақининг эркаклар иш ҳақиға энг юқори нисбати бўйича ҳам Швеция жаҳондаги барча қолган мамлакатлардан олдинги ўринни эгаллайди.

Шундай қилиб, швед моделининг асосий мақсадлари нарх-навонинг барқарорлиги, иқтисодий ўсиш ва рақобатбардошликка асосланган тўла бандлик ва тенгликка эришишдир. Меҳнат бозорида рестриктив чоралар ва фаол сиёсатнинг қўшилиши тўла бандлик билан нарх-наво барқарорлигини таъминлаш воситаси ҳисобланган. Умумий фаровонлик сиёсати ва иш ҳақи соҳасида қасаба уюшмаларининг бирдамлик сиёсати — швед моделининг таркибий қисми ҳисобланади. Швед модели бир неча ўн йиллар давомида ривожланиб келди ва иш ҳақи соҳасидаги бирдамлик сиёсати, инфляциясиз тўла бандлик, меҳнат бозоридаги фаол сиёсат ғояларининг яшовчанлигини намойиш қилди.

Шу билан бирга, швед моделида айни ижтимоий йўналтирилганлик билан боғлиқ айрим заиф нуқталар бор. Чунончи, Швецияда нарх-наво, ҳар ҳолда ИХРТ бошқа мамлакатларидагидан тезроқ ошиб боради, ЯИМ Фарбий Европадаги қатор мамлакатлардагига қараганда секинроқ кўпаяди ва меҳнат унумдорлиги эса деярли ошмайди.

Бир томондан, меҳнат унумдорлиги ўсиши суръатларининг пасайиши хусусан рационаллашувга кам қодир бўлган хизмат сектори кенгайиши туфайли юзага келган халқаро ҳодисага айланди. Бошқа томондан, Швециядаги маълум даража меҳнат унумдорлигининг ортишига амалда имкон бермайдиган давлат сектори катталиги билан изоҳланади. Шундай қилиб, инфляция ва нисбатан камтарона иқтисодий ўсиш тўла бандлик ҳамда тенглик сиёсатига тўланган «товон» бўлди, деб ҳисобланади.

Нисбатан кўп тарқалган фикрларга кўра, ҳозир швед модели муайян хавф остида қолган. Келажакда швед моделининг икки асосий мақсади тўла бандлик ва тенгликнинг сақланиб қолиши, афтидан, ўзгарган шароитларга мослашишда кўмаклашувчи янги услубларни тақозо этадиганга ўхшайди.

Шу ўринда ижтимоий йўналтирилган ҳар қандай моделнинг яна бир жуда муҳим хусусиятига дуч кела-

миз. Бу хусусият мақсадларнинг рўёбга чиқиши ва иқтисодий ривожланиш шароитлари ўзгаришига кўра уларда яширинган трансформация салоҳиятидир. Моделнинг мослашувчанлиги ижтимоий йўналтирилган ривожланиш учун жуда муҳим бўлган хусусиятлардан биридир.

Мосланувчанлик бўлмаслиги, назаримизда, ижтимоий мақсадлар ривожланишининг бозорга хос рағбатлари билан зиддиятга киришувининг омили бўлиб қолади. Бозор иқтисодиёти ижтимоий йўналтирилганлигининг ички ва ташқи омиллари ўртасида бундай «тўқнашув»дан, агар моделнинг рўёбга чиқиш шаклларида унга мосланувчанлик хос бўлсагина қутулиб қолиш мумкин бўлади.

Франциядаги муаммолар бу қондани қисман исботлаш мумкин. Бу ерда ижтимоий йўналганлик сўнгги ўн йилликда иқтисодий ривожланишда энг кўзга кўринган ҳодисалардан бири бўлди.

Франция етакчи Ғарб давлатларидан бири бўлиб, мамлакатга дунёдаги банд бўлган аҳолининг бир фоизи тўғри келган ҳолда жаҳон ЯИМ нинг 4,7 фоизини яратиши билан жаҳон мамлакатлари орасида тўртинчи ўринда туради. Ғарбий Европа саноат ишлаб чиқаришининг 17 фоизи ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг 20 фоизи Франция ҳиссасига тўғри келади. Бироқ иқтисодий ривожланиш даражаси бўйича Германия ва қатор кичик мамлакатлар (Норвегия, Дания, Швейцария, Люксембург) дан орқададир.

80-йилларда Францияда иқтисодий ривожланиш ўсиш суръатларининг пастлиги, оммавий ишсизлик, давлат бошқаруви асосий йўналишларининг кескин ўзгариши содир бўлди. Жаҳон хўжалигининг структуравий инқирози, иқтисодий ўсишнинг янги турига ўтиши саноат ишлаб чиқаришига кучли таъсир кўрсатди. 70-йиллар ва 80-йиллар бошидаги инқирозли ҳодисалардан сўнг француз саноати ўзининг ишлаб чиқариш даражасини 1986 йилга келибгина тиклаб олди.

Жаҳон иқтисодиётида Франциянинг мавқеи заифлашди. ИХРТ мамлакатларида саноат ишлаб чиқаришида унинг ҳиссаси 80-йилларда 6,6 фоиздан 5,7 фоизга камайди, экспорт имкониятлари ҳам камайди ва

ишсизлик нормаси 10 фоизга етди. Француз саноати ҳали ҳам етарлича ихтисослашмаган, бозорда жадал ўзгариб бораётган талабга қийинлик билан мослашмоқда.

Франция иқтисодий тизими кўп жиҳатдан Германиянинг «ижтимоий бозор хўжалиги» тизимини эслатади. Бу ерда ҳам иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилган модели фаолият кўрсатиб, унинг марказида «фаровонлик давлати» ётади. Давлатнинг иқтисодиётдаги юқори роли туфайли бу иқтисодий тизимни эстатик модель деб ҳам аталади. Давлатнинг Франция иқтисодиётида тутган салмоқли ролини қуйидаги рақамлар тасдиқлайди. Давлат Франция ЯИМнинг 54 фоизини қайта тақсимлайди, иқтисодиётда банд бўлганларнинг 24 фоизи давлат секторида ишлайди. Франциядаги йирик трансмиллий корпорациялар биринчи навбатда давлат қатнашув улуши асосида фаолият кўрсатадиган корхоналардан иборат.

Ижтимоий бозор иқтисодиётининг кучли анъаналари французларга ижтимоий соҳада катта ютуқларга эришиш имконини берди. Масалан, давлат секторидаги иш ҳақи хусусий бизнесдаги иш ҳақиға нисбатан юқори ҳисобланади. Ишсизлик бўйича нафақа даражаси ҳам жуда юқори ҳисобланади. Давлат озгина бўлса ҳам меҳнаткашлар эришган ижтимоий ютуқларни пасайтиришга ҳаракат қилса, кучли касаба уюшмалари умуммиллий иш ташлашлар билан уни қўрқитади. Мамлакатдаги кучли ижтимоий кафолатлар давлат молия тизимиға оғир юк бўлиб тушади. Хусусан, давлат хизматчилари қисқартирилиши мумкин эмас, улар 50—55 ёшда пенсияға чиқадилар, уларнинг пенсияси ўртача иш ҳақиға нисбатан юқори, ишсизлик бўйича бериладиган нафақа мамлакатдаги ўртача иш ҳақиға нисбатан юқори ҳисобланади. Мамлакатдаги ижтимоий кафолатлар биринчи навбатда солиқ тўловчилар ҳисобидан молиялаштирилади. Мамлакатда билвосита ва индивидуал даромад солиқлари ставкаси ва тадбиркорлар тўлайдиган ижтимоий солиқ взноси ставкалари юқори ҳисобланади. Масалан, АҚШда ижтимоий взнослар мамлакат ЯИМнинг 10,4 фоизини ташкил этса, Швецияда 14,5 фоизини, Буюк

Британияда эса бор-йўғи 6,3 фоизини ташкил этади. Франция эса тараққий этган мамлакатлар ичида шу соҳада пешқадам ҳисобланади ва ижтимоий взнослар ҳиссасига мамлакат ЯИМнинг 19,3 фоизи тўғри келади.²² Ижтимоий нафақалар, пенсиялар ва ишсизлик нафақалари ишлаётган французлар елкасига оғир юк бўлиб тушади. Бироқ, юқори ижтимоий кафолатлар фақат иқтисодиётнинг давлат секторида ишловчиларига нисбатан қўлланилади. Франция хусусий секторида эса иш ҳақи паст ва ижтимоий кафолатлар деярли йўқ.

Капиталнинг йириклашув жараёни шунга олиб келдики, бутун иқтисодиёт кенг халқаро алоқаларга эга бўлган бир неча молиявий гуруҳлар томондан чулғаб олинди. Молиявий гуруҳлар иқтисодий сиёсатнинг шаклланишига жиддий таъсир кўрсатади. Энг йирик компаниялар манфаатларини Франция тadbиркорлари миллий кенгаши (Патронат), шунингдек тadbиркорларнинг ҳукумати тазйиқ ўтказишининг қудратли воситаси бўлган турли тармоқ, тармоқлараро, минтақавий ташкилотлари ҳимоя қилади. Натижада давлат ижтимоий муаммоларга устунлик беришдан кўра етакчи ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлай бошлади.

Иқтисодий тизим ҳамон давлатнинг қудратли таъсири остида амал қилмоқда Франция иқтисодиётни бошқариш ва дастурлашда, давлат мулкнинг салмоғи жиҳатидан, давлатнинг иштироки бўйича сановати ривожланган энг йирик мамлакатлар орасида ажралиб туради. Бироқ, биз тadbқиқ қилаётган мавзу мавқеи нуқтаи назаридан туриб шуни таъкидлаш лозимки, 80-йилларда иқтисодий сиёсатнинг асосий йўналишларининг дирижизмдан неолиберализмга, бозорнинг роли кучайишига томон ўзгариши юз берди. Сиёсий кучларни ҳукумат даражасида жойлаштиришдаги ўзгаришлар иқтисодий сиёсатга катта таъсир кўрсатди, бу энг аввало давлат секторига муносабатда намоён бўлди. Ҳокимият тепасига келган ўнг ва

²² Погорелский А.И. Экономика зарубежных стран: Учебник. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000. 221—222 сс.

центристик партиялар блоки 1986 йилда энг йирик 65 саноат, банк ва суғурта компанияларини денационализациялаш (давлат тасарруфидан чиқариш) дастурини қабул қилди. Шу вақтдан бошлаб мамлакат иқтисодий сиёсатида ЕИ ягона бозорини яратиш билан боғлиқ масалалар устувор масала сифатида олға сурилади. Структура ўзгаришлари, солиққа тортиш ва ижтимоий таъминот тизимини ҳамжамият даражаси билан мувофиқлаштириш ҳам шунга киради. Хўжаликнинг структура масалалари Франциянинг интеграция борасидаги мавқеига таъсир кўрсатди. Одатда у ўзининг рақобатчилик мавқеи юсак бўлмаган тармоқларни бошқариш учун кураш олиб боради.

Умуман, ҳукумат иқтисодиётни давлат йўли билан бошқаришни қисқартириб, хусусий секторни рағбатлантирди. Шу мақсадда валюта назорати, нархлар устидан назорат бекор қилинди, солиқ камайтирилди, компанияларга бериладиган имтиёзлар оширилди. Иш ҳақи ўсишини секинлаштириш иқтисодий сиёсатнинг асосий таркибий қисмларидан бири бўлдики, бунинг оқибатида истеъмол харажатлари меъёрида сақланди, фойда меъёри эса ошди.

Айни маҳалда майда бизнес мамлакат иқтисодиётида фаол роль ўйнашда давом этди. Лекин, у тобора кўпроқ қийинчиликларга дуч кела бошлади. Чунончи, рўйхатга олинган тадбиркорлик субъектларининг 30 фоизи икки йил ўтгач тугайди, иккитадан биттаси эса ўз фаолиятини беш йилга етказа олмайди. Банкротликка учрайдиган фирмалар сони ҳам кўп. Дастлабки ва айланма капитал етарлича тўпланмаганлиги янги компаниялар фаолияти йўлида тўсиқ бўлмоқда. Кичик тадбиркорликдаги қийинчиликлар у ҳозирги бозор иқтисодиётида бажараётган ижтимоий вазифалар камайиб бораётганлигини билдиради.

Умуман, шуни таъкидлаш керакки, Франция иқтисодиёти учун капитални концентрациялаш ва марказлаштиришга, уни экспорт ва импорт қилишга интилиш, ишлаб чиқаришнинг байналмиллашуви давлатнинг валюта назоратини бекор қилиши, солиқни камайтириш орқали иқтисодиётнинг барча даражаларига таъсири камайиб бораётганлиги сингари тамойиллар хос эди.

Буларнинг барчаси иқтисодий ривожланишнинг ижтимоий йўналтирилганлигида тегишли равишда инъикос этди. Унда давлат таъсирининг аҳамияти камайиб ички омилларининг роли ошди.

Кўриб чиқилган моделлар бўйича умумий хулосалар чиқаришдан олдин шунини таъкидлаш керакки, Европа мамлакатларига ишлаб чиқариш даражасининг юқорилиги хосдир, бу хусусан аҳоли жон бошига ЯММ ҳажмида акс этади (3-жадвал).

3-жадвал маълумотлари кўпчилик Европа мамлакатларида аҳоли жон бошига ЯММ ишлаб чиқариш юқори даражада эканлигини кўрсатади.

Шу боис бозор иқтисодиёти ижтимоий йўналтирилган моделларининг биз кўриб чиққан барча вариантлари буткул самарадор ишлаб чиқариш шароитида шаклландир.

3 - ж а д в а л

*Ғарбий Европа мамлакатлари бўйича 2000 йилда аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ЯММ**

Мамлакатлар	ЯММ (доллар)	Мамлакатлар	ЯММ (доллар)
Австрия	25220	Италия	20010
Бельгия	24630	Нидерландия	25140
Буюк Британия	24500	Норвегия	33650
Германия	25050	Португалия	11060
Греция	11960	Финляндия	24900
Дания	32020	Франция	23670
Ирландия	22960	Швейцария	38120
Испания	14960	Швеция	26780

* Жадвал «Создание институциональных основ рыночной экономики. Доклад о мировом развитии 2002 год. М.: Изд-во «Весь мир». Всемирный банк, 2002. с. 232—233» маълумотлари бўйича тузилди.

Шундай қилиб, биз мавзу учун муҳим бўлган уч хулоса чиқаришимиз мумкин. Биринчидан, ижтимоий йўналтирилганлик амалдаги ҳўжалик ривожланишининг ҳар қандай моделининг ажралмас хусусиятидир. Ик-

кинчидан, ижтимоий йўналтирилганликнинг ҳеч бир шакли абадий эмас. Учинчидан, у ўзининг ички ва ташқи омиллари ўзаро таъсирининг мослашувчан тизимида рўёбга чиқади.

Жаҳон амалиётида қатор ҳолатларда бозор иқтисодиётининг ўз-ўзидан ижтимоий йўналтирилганлигига урғу берилса, бошқа ҳолатларда эса унинг давлат томонидан таъминланадиган шакллариغا эътибор берилади. Айни маҳалда ушбу урғуларнинг алмашинуви тарихий ривожланишнинг муқаррар ҳодисаси бўлиб, ижтимоий-иқтисодий моделга узлуксиз ижтимоий йўналтирилганликни амалга ошириш усулларида зарур даражадаги мослашувчанлик хос бўлиши лозим.

Шундай қилиб, ижтимоий таркиб ҳозирги бозор иқтисодиёти мазмуни ва унинг алоҳида миллий моделлари учун ҳам белгиловчи ҳол бўлиб қолади.

Шу нуқтаи назардан ҳозирги бозор иқтисодиёти шаклларидаги миллий ривожланиш моделлари хусусиятининг икки тизими даражасини ажратиб кўрсатиш зарур:

биринчидан — ижтимоий жиҳатлар;

иккинчидан — ижтимоий жиҳатлардан келиб чиқувчи иқтисодий жиҳатлар.

Ҳозирга қадар иқтисодиёт назарияси иқтисодий жиҳатларга эътиборни кўпроқ қаратиб келган, чунки бу анча аниқ даража эди. Унинг заминида эса ижтимоий сифатдаги таркиблари ётади. Юқорида қайд этилганлар миллий ривожланиш моделларидаги турли тафовут омилларини ташкил қилади.

Ҳар бир иқтисодий ривожланиш моделида бир вақтнинг ўзида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти моделининг таркибий иерархияси субординацияси келтирилган. Модель шу тариқа истиқбол ривожланишида тизимли бирликни касб этади.

Ислоҳ қилиш амалиёти нуқтаи назаридан тўғри (бевосита) йўлдан, яъни ижтимоий муаммолар бўйича бориш ва уларга мувофиқ ҳолда иқтисодий шаклларни яратиш, такомиллаштириш ва ўзгартириш йўлидан бориш самаралироқдир. Акс ҳолда, билвосита йўлдан боришга тўғри келади. Бозор ислохотла-

рининг иқтисодий мазмунига мантиқан тўла мос келувчи иқтисодий шакллар ижтимоий жараёнларга тўла мувофиқ келмаслиги натижасида ижтимоий соҳани ислоҳ қилишнинг умумий самарадорлиги пастроқ бўлиб қолиши мумкин.

Бу хулоса иқтисодий тизим ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатлари томон бораётган ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари учун алоҳида аҳамият касб этади.

И б о б

ИЖТИМОИЙ ФОНДЛАРНИНГ МОҲИАТИ, БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДАГИ ЎРНИ ВА ВАЗИФАСИ

2.1. Ижтимоий фондларнинг иқтисодий табиати ва макроиқтисодий доиравий айланишдаги ўрни

Ижтимоий ҳимояни (ҳар қандай шаклида ва аҳолининг ҳар қандай қатлами учун), давлатнинг ижтимоий сиёсатини ҳамда ижтимоий дастурларни (мулк шаклидан қатъи назар) рўёбга чиқариш доимо муайян миқдордаги моддий (энг аввало, пул) маблағлардан мақсадли фойдаланишни тақозо этади. Шунинг учун ижтимоий фондлар ҳар қандай ижтимоий механизмнинг ажралмас элементи бўлади. Жаҳон амалиёти таҳлилининг кўрсатишича, бу фондлар турли-туман шаклда ташкил қилиниши мумкин.

Ижтимоий фондларнинг мазмуни иқтисодий ривожланишда ижтимоий мақсадга эришиш билан объектив равишда боғлиқдир. Бозор механизмнинг самарадорлик принциплари ўзаро асосий ва ижтимоий адолат хусусиятлари бўйича кўп жиҳатдан фарқ қилади. Даромадлар ресурсларга кўра бозорга хос қоидаларга биноан тақсимланса (меҳнат ва капитал самарадорлиги тегишли даромадлар миқдоридир), ижтимоий адолат ўз эътиборини (объектив вазиятлар туфайли) тегишли миқдордаги ресурсга эга бўлмаган субъектларга қаратади. Бинобарин, улар бозорга хос тақсимот механизми воситасида ўзини таъминлай олмайди.

Аҳолининг муҳтож қатламларини ҳимоялаш мақсадида даромадларни муайян тартибда қайта тақсимлаш зарурияти келиб чиқади. Бундай қайта тақсимлашнинг молиявий воситаси ижтимоий фондлар орқали амал қилади. Ижтимоий фондлар эса, ўз навбатида, давлат

ёки нодавлат шаклида бўлиши мумкин. Ижтимоий фондларнинг шакллари ўртасидаги нисбат кўп омилларга, энг аввало, иқтисодий ривожланишнинг миллий моделига боғлиқ бўлади.

Миллий иқтисодиётни эркинлаштириш даврида ижтимоий фондлар аҳамиятининг ортиб бориши, иқтисодий адабиётда ижтимоий фондларга бағишланган асарлар деярли йўқ бўлгани учун мазкур муаммони диққат билан таҳлил қилиш керак. Илмий адабиётда ижтимоий фондлар деганда кўп ҳолларда молиявий муносабатлар ва механизмлар ёки фойда келтирмайдиган нокоммерция, хайрия ташкилотлар тўғрисида фикр юритилади.

Ижтимоий фондлар ҳам, ҳар қандай пул маблағлари фонди сингари, сўзсиз, молиявий муносабатлар тизимига киради ва муайян молиявий мазмунга эга бўлади. Жаҳон тараққиётининг ҳозирги босқичида молиявий тизимни ижтимоий фондлар мажмуисиз тавсифлаб бўлмайди, уларнинг аксарияти устувор йўналишларда (масалан, АҚШ инвестиция жараёнида пенсия фондининг ҳал қилувчи роли) муҳим ўрин тутди ва бу ҳақда кейинги бобларда батафсил фикр юритилади.

Бошқа томондан эса, уларнинг ташкил этилишидан асосий мақсад — фойда олишдан иборат бўлмайди. Бозор хусусиятига эга бўлган ташкилот деганда, чекланган ишлаб чиқариш ресурсларидан энг кўп даражада фойда олишга йўналтирилган ташкилот тушунилади. Шунинг учун ижтимоий фондлар бозор шароитида фаолият кўрсатишига қарамай, улар моҳиятан бозорга хос хўжалик юритувчи субъектлардан тубдан фарқ қилади.

Мазкур қондани яхшироқ тушуниш учун ҳозирги аралаш иқтисодиётда бозор ва нобозор муносабатлар мавжудлигини таъкидлаб ўтиш керак. Ижтимоий фондлар, табиийки, нобозор муносабатлар соҳасига киради, чунки улар даромадларини бозор тамойиллари асосида эмас, балки мазкур жамият учун энг мақбул бўлган ижтимоий адолат тамойилларига кўра мақсадли қайта тақсимлашни тақозо этади. Аралаш иқтисодиётнинг ўзи ҳозирги ижтимоий тараққиёт негизи сифатида, бозор ва нобозор муносабатларининг таркибий мувозанати мавжуд бўлган даврдагина мавжуд бўлиши мумкин.

Айни маҳалда, ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг ижтимоий муаммоларига муносабати жуда кам бўлган тузилмалар ҳам мазкур мезонларга мос келади.

Ўзбекистонда БМТ Тараққиёт дастури томонидан ташкил этилган иқтисодий тадқиқотлар маркази қўллайдиган ижтимоий фондлар таърифи бир-бирига анча зиддир. Масалан, ижтимоий фондлар ижтимоий ёки хусусий ташкилотлар, шу жумладан маҳаллий бошқарув органлари ёки нодавлат ташкилотлар билан биргаликда аҳолининг камбағал ва муҳтож гуруҳларини қўллаб-қувватлаш бўйича лойиҳалар учун ажратилган маблағларни олдиндан белгиланган мезонларга мувофиқ тақсимлайдиган сохта молиявий воситачилар деб таърифланади²³. Бунда ижтимоий фондларга хос икки хусусият таъкидланади:

- ижтимоий фондлар лойиҳаларни ўзлари белгиламайди, ишлаб чиқмайди ва жорий этмайди, бироқ жамоат ташкилотлари, хусусий ташкилотлар ва ижтимоий гуруҳлар лойиҳаларни олдиндан белгиланган мезонларга мувофиқ танлаб олиш ваколатига эга;
- ижтимоий фондлар давлат секторида фаолият кўрсатиб, ёрдамчи лойиҳани қабул қилиш жараёни ҳамда иш ҳақи, харид қилиш ёки маблағларни тақсимлаш жадвалини белгилаш бўйича мустақил қарор қабул қилиш устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга бўлган махсус мустақил юридик шахс мақомига эгадир.

Мазкур таъриф фонднинг иқтисодий моҳиятини акс эттирмайди ва ушбу моҳиятсиз фонд тушунчаси умуман ўз аҳамиятини йўқотади. Маблағларни тақсимлаш молиявий нуқтаи назардан уларни вужудга келтиришнинг натижаси бўлиб, бусиз бошқа тузилмалар ёки субъектлар уларнинг тақсимои учун пул маблағлари фонддини яратишлари лозим бўлади. Молиявий муносабатлар амалиёти, одатда, бундай моделларни истисно этади.

²³ Қ а р а н г: *Исамиддинова Д.* Социальные фонды: их роль в условиях экономических реформ — «Экономическое обозрение». — 1998 г., № 2, с. 55.

Ижтимоий фондларнинг инвестиция лойиҳаларини танлаб олиш бўйича ваколатларига хос бўлган хусусиятни ҳам тушуниш бир мунча қийиндир. Одатда, инвестициявий лойиҳалашнинг ҳозир фойдаланилаётган тамойиллари ва қоидаларида бундай ваколатли субъектлар бўлиши умуман кўзда тутилмаган. Лойиҳалар асосан устун даражада молиявий мезонлар бўйича танлаб олинади. Инвестициявий лойиҳалашда аҳолининг муайян қатламларига ижтимоий ёрдам кўрсатиш эҳтиёжи сўзсиз ҳисобга олиниши мумкин, лекин бу нарса лойиҳаларнинг иқтисодий самарадорлигини пасайтирмайдиган доирадагина бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, мазкур мақолада ижтимоий фондлар узоқ муддат фаолият кўрсатадиган ва рақобатда қатнашадиган, ўзини ўзи маблағ билан таъминлайдиган ишлаб чиқариш бирлиги сифатида намоён бўлиши мумкинлиги таъкидланади. Агар шундай бўлса, ижтимоий фондларнинг азалий таърифи ўз маъносини қўп жиҳатдан йўқотади. Сўнг ижтимоий фондлар фаолияти камбағалликни камайтириш, таълим ва соғлиқни сақлаш хизматини яхшилаш, иқтисодий инфратузилмани ривожлантириш, кичик ва ўрта бизнесни микромаблағ билан таъминлаш ёки ҳудудларнинг маҳаллий ривожланишга йўналтирилган бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда эса ижтимоий фондлар фаолияти аҳолининг камбағал ва ҳимояга муҳтож қатламларини қўллаб-қувватлашга мўлжалланган лойиҳалар таркибидан чиқиши лозим.

Умуман, мақола Ўзбекистонда халқаро ташкилотлар ёрдамида ташкил этилиши кўзда тутилган ижтимоий-инвестицион фондига бағишланган. Бу фонднинг вазифалари:

- аҳолининг бандлигини ошириш ва касбини ўзгартириш учун имкон яратиш;
- қишлоқ жойларда ҳамда катта бўлмаган шаҳарларда кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантиришга қўмаклашиш;
- халқаро ва ички молиявий маблағларни одамларни ўқитиш ҳамда қашшоқлик даражасини камайтиришга жалб этиш;

- хусусий бизнесни ташкил қилиш учун шароит яратиш;
- кредитдан фойдаланишни таъминлаш;
- аҳолининг муҳтож қатламларини микромаблағ билан таъминлаш;
- ижтимоий ва иқтисодий инфратузилмани яратиш ёки қайта қуриш бўйича бандлик тизимини йўлга қўйиш.

Бинобарин, мамлакатимизда ривожланаётган ижтимоий фондларнинг тўла таърифи ўз вазифаларига кўра мазкур мақола муаллифи томонидан баён этилган параметрларга нисбатан кенгроқ ҳисобланади.

Мақола муаллифи томонидан берилган таъриф ижтимоий фондлар фаолиятини фақат аҳолининг камбағал ва муҳтож қатламларини қўллаб-қувватлаш соҳаси билан чегаралаб қўяди ва тараққий этган мамлакатларнинг ижтимоий ривожланиш тажрибасига зиддир. Тараққий этган мамлакатларда кўп сонли ижтимоий фондлар мажбурий суғурта асосида ва ихтиёрийлик негизида шаклланиб, аҳолининг кенг қатламларини қамраб олади. Бошқача сўз билан айтганда, мазкур таъриф пенсия фонди сингари энг катта ижтимоий фондларнинг моҳиятини очиб бермайди. Умуман олганда, бизнинг фикримизча, мазкур таъриф тўла бўлмаса-да, кўпроқ нокоммерция, хайрия фондларининг ҳозирги шакллариغا тўғри келади ва ижтимоий муаммоларни тўла қамраб олмайди.

Ижтимоий фондларга нокоммерция, фойда келтирмайдиган ташкилотлар деб қараш ҳам ҳақиқатга тўла мос келмайди²⁴. Ижтимоий секторда нокоммерция ва хайрия ташкилотлари сингари институционал тузилмалар борлиги маълум. Жамият манфаатлари йўлида ижтимоий, маданий ва гуманитар фаолиятни амалга оширадиган ташкилотлар тарихан давлат тузилмасининг бир қисмига айланиб қолган. Давлатнинг ижтимоий фаолияти аксарият ҳолларда ушбу ташкилотлар

²⁴ Қ а р а н г: *Жильцов Е. Н.* Экономика общественного сектора и некоммерческих организаций. — М., 1995 г., с. 178—183; *Гаврилова Н. М., Понамarenко Е. В.* Третий сектор: механизм некоммерческого хозяйствования. — М., 1999 г., с. 13—17.

орқали амалга оширилган. Бироқ бундай ташкилотларнинг бюджети давлат хазинасига бевосита боғлиқ бўлган. Хайрия фаолиятига азалдан хусусий иш сифатида қаралган. Бироқ, мамлакатлар тараққий этиб боргани сари хусусий хайрия фаолияти ривожланиб хусусий бадаллар ва диний тузилмалар маблағлари ҳисобидан таъминланадиган хайрия ташкилотлари юзага кела бошлади. Шунга қарамасдан, бундай ташкилотларнинг фаолияти хайрия ёрдами кўрсатиш мақсадида хусусий шахслар ва турли ташкилотларнинг ихтиёрий хайрияларини тўплаш билан чегараланган.

Йигирманчи асрнинг биринчи ярмида, даставвал АҚШда йирик корпорациялар ва фирмалар томонидан ташкил қилинган илк хайрия фондлари пайдо бўлди. Улар фаол нокоммерция фаолияти юзага келганидан дарак берди. Жаҳон амалиётида кенг тарқалган қуйидаги нокоммерция хайрия ташкилотлари шаклланди: хайрия ижтимоий ташкилоти (бирлашмаси); хайрия фонди; хайрия ташкилоти; хайрия ассоциацияси. Нотижорат хайрия ташкилотларининг пул маблағлари ва мулки икки манба асосида шаклланди: пул ва натурал кўринишдаги мақсадли тушумлар (кириш ва аъзолик бадаллари); талбиркорлик фаолиятдан олинadиган даромадлар. Давлат шакллана бошлаган хайрия дастури ва лойиҳаларини қуйидаги шаклларда қўллаб-қувватлади: субвенциялар (беғараз бюджет маблағларини) ажратиш; грантлар ажратиш; субсидиялар (хайрия дастурлари ва лойиҳаларини бажариш учун ҳиссадорлик шарти билан давлат бюджетидан молиялаштириш); бюджет кредити (қайтариб бериш шарти билан давлат бюджетидан молиялаштириш); бюджет кредити (қайтариб бериш шарти билан бюджет маблағларини ажратиш). Йирик хайр-эҳсонлар ваколатли мулк сифатида қонун йўли билан расмийлаштирила бошланди ва натижада хайрия фонди трастга, яъни умумий бошқарувни васийлар кенгаши, кундалик раҳбарликни эса дирекция амалга оширадиган ижтимоий институтга айланди.

Бундай трастларга ажратилadиган маблағлардан солиқ олинмас эди. Мулкчиликнинг ижтимоий ривожланиш масалаларига йўналтирилган ва макроиқтисо-

дий доирада алоҳида аҳамиятга эга бўлган ўзига хос фондлар вужудга кела бошлади. XX асрнинг иккинчи ярмида бундай трастлар хўжалик юритиши билан ажралиб турувчи нокоммерция ташкилотларга айланди. Нокоммерция ташкилотлари ижтимоий, хайрия, маданий, таълим, илмий ва бошқарув мақсадларига ҳамда фуқароларнинг соғлигини сақлаш, жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш, фуқароларнинг маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларини қондириш учун ташкил этилади. Нотижорат ташкилотларига матлубот жамиятлари, ижтимоий ва диний ташкилотлар (бирлашмалар), фондлар ва ташкилотлар кирази.

Хўжалик юритишнинг нокоммерция тури муайян ўзига хос белгиларга эга бўла борди.

Биринчидан, хўжалик юритишнинг бундай турида олинадиган даромад фойда шаклига кирмас эди, чунки даромад ушбу ташкилотнинг таъсисчилари, унда ишлаётган ёки унинг устидан назорат қилаётган кишилар ўртасида тақсимланмасди. Бу ташкилотларни «фойда келтирмайдиган» деган яна бир аниқлаштирувчи хусусият келиб чиққан. Айни маҳалда, даромад (кўпинча сохта фойда деб аталадиган)нинг харажатдан юқори бўлиши ташкилотнинг ўз моддий-техника базасини ривожлантиришга сарфланадиган инвестицияни кўпайтириш манбаига айланиб борди.

Иккинчидан, бу ташкилотлар низомида белгиланган ўзига хос мақсадларни амалга оширишни қоидага айлантириш уларнинг муҳим хусусиятига айланди. Улар, одатда, ижтимоий, хайрия, маданий, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга мўлжалланган.

Учинчидан, нокоммерция ташкилотлар бюджети бир қатор манбалар мажмуи ҳисобидан шаклланади. Булар:

- таъсисчиларнинг таъсис ҳужжатида белгиланган тушумлари;
- аҳолининг ҳукумат субсидиялари ва солиқ тўлашдаги имтиёзлари кўринишида (ижтимоий йўналтирилганликнинг муҳим омили ҳисобланган молиялаштиришнинг билвосита умумий характери намоён бўла бошлади);

- аъзоларнинг бадаллик взнослари ва ихтиёрий бадаллар;
- ташкилотлар ва хусусий шахсларнинг мулкӣй бадаллари ва хайрия улушлари;
- нокоммерция ташкилотлар тузилишига сабаб бўлган ижтимоий мақсадларга эришиш учун зарур бўлган тадбиркорлик фаолиятидан олинган тушумлар;
- акция, облигация, бошқа қимматбаҳо қоғозлар ва жамғармалардан олинадиган дивидендлар;
- нокоммерция ташкилотлари мулкидан олинадиган даромадлар.

Манбаларнинг ушбу таркибида нокоммерция ташкилотларининг молиявий характери аниқ ажралиб туради. Бу энг аввало, молия ва молиявий муносабатларнинг мақсадли йўналиши билан фарқланувчи алоҳида шаклидир. Бунда фойда олиш мақсад бўлмагани ҳолда бозор манфаатлари соҳасидан ташқарига чиқади. Бироқ, ушбу ташкилотларнинг фаолияти, маблағларнинг шаклланиши ва ундан фойдаланиш технологияси бозор қоидалари асосида амалга оширилади. Мазкур ташкилотлар мақсадларининг қатъий ижтимоий мазмунга эгалиги шундандир.

Фикримизча, шу асосда молия муносабатларининг нокоммерция ташкилотлар фаолиятида яққол шаклда намоён бўладиган махсус ижтимоий вазифасини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Айни маҳалда нокоммерция ташкилотларининг ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитидаги миқдори ва фаолият соҳасининг кенгайишига асосан молиявий муносабатлар мазкур қисмининг ортишига бўлган тамойилини кузатиш мумкин (кейинчалик молиянинг ижтимоий вазифалари муаммоларига кенгроқ тўхталиб ўтамиз).

Ушбу ташкилотларнинг ривожланиши натижасида унинг уч асосий тури шаклланди. Биринчи турга давлат муассасалари киритила бошланди. Улар асосан, ваколатли бошқаришга ўтказиладиган бюджет маблағларидан молиялаштирилади. Бундай муассасалар қатъий мақсадли йўналишда бўлиб, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга эдилар. Бу фаолиятдан

келган даромад моддий-техника базасини ривожлантиришга сарфланар эди.

Иккинчи тури — ижтимоий, диний ташкилотлар, ихтиёрий бирлашмалар ва ассоциациялар бўлиб, уларнинг фарқли хусусиятлари қатнашчилар (аъзолар)нинг бадаллари ҳисобидан маблағ билан таъминланиши ҳисобланади. Қатнашчиларнинг маблағлари манфаатлар умумийлиги негизида бирлаштирган ва қатнашчилар мулкка бўлган ҳуқуқини сақлаб қолмаганлар. Бундай ташкилотлар функционал мақсадларга эришиш учунгина тадбиркорлик фаолиятини олиб бордилар.

Нокоммерция ташкилотларининг учинчи тури фондлардир. Уларнинг аъзолари бўлмайди. Улар ижтимоий, хайрия, маданий, таълим ва бошқа ижтимоий фойдали мақсадларга эришиш учун ихтиёрий мулкий бадаллар негизида фуқаролар ва юридик шахслар томонидан таъсис этилади. Муассислар томонидан фондга берилган мулк унинг мулки бўлиб қолади. Бундай фондларга уларнинг тузилишига сабаб бўлган мақсадларга эришиш учун зарур бўлган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқи берилади. Бундан ташқари, фондлар ҳўжалик жамиятлари тузиш ва уларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Фондлар ўз мулкидан фойдаланганликлари тўғрисида ҳар йили ҳисобот эълон қилиши керак. Фондларнинг фаолиятини назорат қилиш учун уларнинг тегишли органлари, шу жумладан васийлик кенгашлари тузилади.

Амалиётдан маълум бўлишича, Фарб мамлакатларида фондлар ва нотижорат ташкилотларни ваколатли мулк (трастлар) негизида тузиш кенг тарқалган. Фондлар ва нокоммерция ташкилотларининг айни шу турлари муайян ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга кўпроқ йўналтирилган.

Бироқ, бундай ёндашганда ижтимоий фонднинг қатъий таърифи намоён бўлмайди, чунки энг кенг тарқалган шаклдаги нокоммерция, фойда келтирмайдиган ташкилотлар (фондлар ва трастлар)ни доим ҳам соф ижтимоий ташкилотлар деб тавсифлаб бўлмайди. Бундан ташқари, уларда макроиқтисодий амал қилиш хусусияти акс этмайди.

Шу сабабли, фикримизча, ижтимоий фондлар моҳиятини ижтимоий манфаатлар бирлиги заминида шаклланадиган муносабатлар орқали очиб бериш керак.

Иқтисодий муносабатлар субъектлари, энг аввало, хўжалик манфаатларини элтувчилари, ифодаловчилари ва ижрочиларидир.

Хўжалик манфаатларини элтувчилари — мулки, даромади, бир хил даромад олгани ҳолда фаолият кўрсатиш тури, касб-кори, тармоқ ва ҳудудий манфаатлари каби қатор белгилари бўйича бир-биридан фарқланувчи ижтимоий гуруҳлардир. Булар — ёлланма ишчилар ва йирик корхона эгалари, фермерлар ва ер эгалари, кичик ва йирик тадбиркорлар, бошқарувчилар ва акциядорлар, давлат хизматчилари ва ҳоказолар. Бу гуруҳлардан ҳар бирининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи билан белгиланадиган, шунингдек бирон-бир ҳудуд, фаолият турига мансублиги билан боғлиқ ўз манфаатлари мавжуд.

Бу гуруҳлар вакиллари ўз манфаатларини макроиқтисодий доиравий айланишнинг барча бўғинларида ифода этадилар.

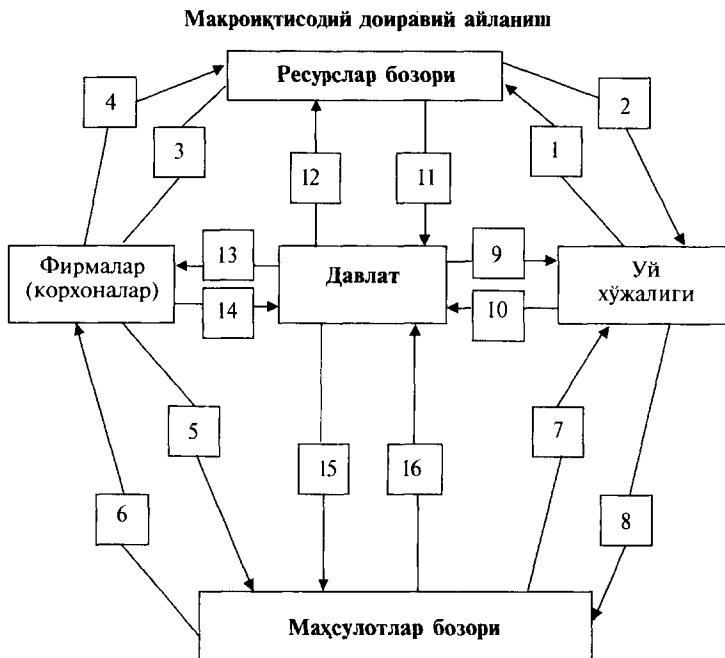
Макроиқтисодий доиравий айланиш чекланган ишлаб чиқариш ресурслари ва молиявий маблағларнинг икки турдаги бозор (ресурс ва истеъмол моллари) ҳамда уч асосий субъект — уй хўжалиги, фирмалар ва давлат ўртасида дораивий айланишни тақозо этади (*1-схемага қаранг*).

1-схемада қуйидаги оқимлар ажратиб кўрсатилган:

1. Уй хўжаликларининг ресурс бозорида таклиф қиладиган ер, меҳнат, капитал ва тадбиркорлик қобилиятлари.
2. Уй хўжаликлари ўзларида мавжуд бўлган ер, меҳнат, капитал ва тадбиркорлик фаолиятларини рўёбга чиқаришдан оладиган пул даромадларининг (иш ҳақи, фойда, фоиз ва ренталар) йиғиндиси.
3. Фирмаларга ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган, ресурс бозоридан сотиб олинадиган ресурслар.

4. Фирмаларнинг ресурс бозоридан талаб қилинган чекланган ишлаб чиқариш ресурсларини сотиб олиш учун қиладиган харажатлари.
5. Фирмалар ишлаб чиқарган товар ва хизматлар ва улар томонидан маҳсулотлар бозорида сотилиши.
6. Фирма (корхона)ларнинг товар ва хизматларни сотишидан оладиган тушумлари (даромадлари).
7. Истеъмол моллари бозорида уй хўжаликлари томонидан сотиб олинган товар ва хизматлар.
8. Уй хўжаликларининг ўз эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган товар ва хизматларни сотиб олишда қиладиган истеъмол харажатлари.
9. Давлат муассасаларидан уй хўжаликларига келадиган ижтимоий неъмат шаклидаги товар ва хизматлар.
10. Уй хўжаликлари тўлаган барча турдаги солиқлар билан улар олган трансферт тўловлар ўртасидаги фарқдан иборат бўлган давлатнинг соф солиқ тушумлари йиғиндиси.
11. Давлат томонидан ўз вазифасини амалга ошириш учун бозордан бюджет маблағлари ҳисобига сотиб олган ресурслар.
12. Ресурсларни сотиб олишда давлат тўлайдиган харажатлар.
13. Давлат томонидан фирмаларга ижтимоий неъмат сифатида тақдим қилинган товарлар ва хизматлар.
14. Давлат томонидан фирмалардан олинган солиқлар ва уларга берилган субсидия ва субвенцияларнинг барча турлари ўртасидаги фарқни кўрсатувчи давлатнинг соф солиқ тушумлари йиғиндиси.
15. Давлат ўз органлари ва муассасаларининг фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган товарлар ва хизматларни сотиб олишда қиладиган харажатлар.
16. Давлат органларининг фаолиятини таъминлаш учун талаб қилинадиган ва улар томонидан маҳсулот бозорида сотиб олинган товар ва хизматлар.

1-схема

Жамиятда (кўпроқ уй хўжалигида) мавжуд чекланган ишлаб чиқариш ресурсларидан иқтисодий тизимда ресурс ва маҳсулот бозорида тегишли жами талаб ва таклифни шакллантириш йўли билан қандай фойдаланилаётганини макроиқтисодий доиравий айланиш кўрсатмоқда. Бу моделда иқтисодий жараёнларни амалга ошириш мураккаб қарорлар қабул қилиш жараёни воситасида кўзда тутилади.

Қарорлар макроиқтисодий доиравий айланишнинг ҳамма субъектлари — уй хўжаликлари, фирмалар ва давлат (унинг барча органлари, аввало ҳукумат сиймосида) томонидан қабул қилинади.

Буни макроиқтисодий таркибни хўжалик манфаатлари алоқаларининг биринчи қатори дейиш мумкин.

Иқтисодий манфаатларнинг элтувчилари бозор иқтисодиёти тараққий этган мамлакатларда кўп сонли иттифоқлар, ассоциацияларга — касаба уюшмалари,

тадбиркорлар уюшмалари, фермерлар, сотувчилар, мак-
лерлар ва ҳоказоларга бирлашганлар. Бу иттифоқлар-
дан айримларида (масалан, касаба уюшмаларида) мил-
лионлаб аъзолар бор, бошқалари (тадбиркорлар уюш-
малари, банк муассасалари, савдо палаталари) ўзлари
тақдим этган капиталлар туфайли мамлакат иқтисо-
диётида муҳим роль ўйнайдилар. Унча аҳамиятли бўлма-
ган бирлашмалар, масалан, муниципалитетга тегишли
аниқ ер участкасини хусусийлаштиришдан манфаат-
дор бўлган жисмоний ва юридик шахслар уюшмаси
мавжуд. Бундай уюшмалар хўжалик манфаатларининг
ифодаловчилари бўлиб, юқорида қайд этилган оқим-
ларга, макроиқтисодий доиравий айланиш жараёнига
катта ёки кичик даражада таъсир кўрсатади.

Хўжалик манфаатларининг энг кучли ифодаловчи-
лари тадбиркорлар иттифоқлари ва касаба уюшмала-
ридир. Улар ўз ижтимоий-иқтисодий сиёсатлари кон-
цепциясини амалга ошириб, давлат иқтисодий сиёса-
тига ҳам максимал таъсир кўрсатишга интиладилар.
Хўжалик манфаатларини ифодаловчиларининг ўз мат-
буот нашри, салмоқли молиявий ресурслари, кадрлар
тайёрлаш ва жамоатчилик билан алоқа ўрнатиш мар-
казлари бор. Тадбиркорлар иттифоқлари ва касаба уюш-
малари тармоқ ва ҳудудий белги асосида қурилади,
барча маҳаллий ва тармоқ уюшмалари иерархик тар-
тибда умуммиллий марказларга бўйсунди, улар эса,
ўз навбатида, халқаро, ҳудудий ва жаҳон бирлашмала-
рига қирадилар.

Хўжалик манфаатларини ифодаловчи бу уюшма-
ларнинг тавсиялари, маслаҳатлари, баёнотлари мак-
роиқтисодий доиравий айланишга таъсир кўрсатувчи
турли каналлари бу хўжалик манфаатларининг мак-
роиқтисодий таркиби билан алоқасининг иккинчи
қаторидир.

Умуммиллий манфаатлар шиори остида фаолият
юритувчи сиёсий партиялар кўпинча ижтимоий-иқти-
содий, сиёсий, диний, маданий, экологик минтақа-
вий манфаатларнинг ўзига хос ифодаловчиси бўлади.

Сиёсий партиялар ўз иқтисодий дастурларини амалга
ошириш орқали макроиқтисодий доиравий айланишга
ҳал қилувчи таъсир кўрсатадилар.

Бу макроиқтисодий доиравий айланиш фаолияти қонуниятларидаги хусусий иқтисодий манфаатлар ўзгаришининг учинчи қаторидир.

Давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солиш механизмини макроиқтисодий доиравий айланиш нуқтаи назаридан ўрганишда давлат ва хусусий иқтисодий сиёсат субъектларининг қўшилиши ва бунинг натижасида макроиқтисодий доиравий айланишнинг классик схемасига назарий жиҳатдан мос келмайдиган янги тартибга солиш органларининг вужудга келишини ўрганиш алоҳида қизиқиш уйғотади. Масалан, тадбиркорлар ва меҳнаткашлар ўртасида тариф шартномаларини тартибга солиш учун тадбиркорлар, касаба уюшмалари ва ижрочи ҳокимият вакилларида иборат орган тузилади. Иқтисодиёт вазирликлари ва тадбиркорларнинг тармоқ уюшмалари вакилларида айрим тармоқларни қўллаб-қувватлаш ёки ривожлантириш бўйича қўмиталар ва кенгашлар тузилади. Давлат ва ҳудудий дастурларни амалга ошириш учун ҳам шундай кенгашлар тузилади. Бундай органларнинг аксарият қисми расман консултантив фаолият кўрсатади, аммо, давлат иқтисодий сиёсатига ҳал қилувчи даражада таъсир этади. Ҳукуматлар, иқтисодиёт, молия, ижтимоий вазирликлар ҳузуридаги, уларнинг айрим бошқармаларидаги, марказий банк, давлат темир йўли бошқарувлари, почталар, телеграф ва ҳоказолардаги турли экспертлар кенгашлари шундай органлар жумласига киради.

Давлат хусусий хўжаликларни тартибга солиш органларининг бошқа гуруҳи — фаолият соҳалари бўйича, масалан, илмий-техникавий, ҳудудий, касбий каби кенгашлар фаолиятидир. Тармоқ кенгашларидан фарқли равишда, улар таркибига ҳукумат органлари ходимлари ва экспертлар билан бир қаторда, турли тармоқлар, банклар, фондлар, касаба уюшмалари, бирлашмалари, ижтимоий ҳаракатлар вакиллари ҳам киради. Уларнинг тавсиялари давлат иқтисодий сиёсати йўналишини тубдан ўзгартиришга, бюджет ва турли фондлар маблағларини сарфлаш йўналишларига тааллуқли бўлади.

Натижада давлат иқтисодий сиёсати орқали муайян даражада макроиқтисодий доиравий айланишига тўзатмалар киритилади, макроиқтисодий ривожланиш

устуворликлари шаклланади. Бу — иқтисодий манфаатлар элтувчилари ва макроиқтисодий таркиб ўртасидаги алоқанинг тўртинчи қатори ҳисобланади. Хусусий хўжалик манфаатларини бошқа социал, касбий ва ижтимоий (масалан, экологик) гуруҳлар манфаатлари билан мувофиқлаштириш ушбу қатор орқали амалга оширилади.

Макроиқтисодий таркиб ва хўжалик манфаатларини элтувчилари ўртасидаги тескари алоқа етарли даражада кескинدير.

Биринчидан, қулай макроиқтисодий ривожланиш иқтисодиётнинг ўсиш суръатлари ортиб боришида, хўжалик таркибининг яхшиланишида, бандликнинг ўсишида, тўлов баланси соғломлашувида, инфляция суръатларининг пасайишида, турмуш фаровонлигининг ошишида намоён бўлади.

Иккинчидан, бу қулай ривожланиш доимо миқдорий жиҳатдан аниқ ўлчаб бўлмайдиган кўрсаткичлар: ижтимоий кескинлик (иш ташлаш, намойиш, турли чиқишлар), жамиятнинг ижтимоий табақаланиши, атроф муҳитнинг ҳолати, шаҳар ва қишлоқ жойлардаги турмуш сифати ва ҳоказоларда акс этади.

Учинчидан, хўжалик манфаатларини элтувчилари тўғридан-тўғри ва ўз бирлашмалари орқали давлатнинг макроиқтисодий доиравий айланишига кўрсатадиган таъсирини қўллаб-қувватлайди ёки қўллаб-қувватламайди.

Натижада биз макроиқтисодий доиравий айланишнинг кўп ўлчовли схемасига эга бўламиз. Унинг фаолият кўрсатиши кўп сонли индивидуал ва интеграциялашган манфаатлар томонидан белгиланади (афсуски, бир ўлчовли схемалардан фарқли ўлароқ кўп ўлчовли схемаларни амалда тасвирлашнинг имкони йўқ). Тадиқиқотимиз мавзуи нуқтаи назаридан бу кўп ўлчовли тизимга турли субъектларнинг ижтимоий манфаатлари ва уларга хос бўлган макроиқтисодий доиравий айланишга таъсир этувчи шакллар таркибий равишда қўшилиб, бирлашиб кетиши алоҳида аҳамиятга эга. Улар хўжалик манфаатлари сингари, ўзларининг тўғри ва тескари алоқалар қаторига эга.

Умуман олганда, бу иқтисодий манфаатларга боғланган ҳолдаги макроиқтисодий доиравий айланишнинг

идеал манзараси бўлиб, тўғри ва тескари алоқалар тизимини ифодалайди. Реал ҳаётда бундай моделдан кўплаб четланишлар кузатилади — айрим манфаатдор гуруҳлар ўртасида тартибга солиш органларига таъсир кўрсатиш, чегараланган ишлаб чиқариш ресурсларини фарзли қайта тақсимлаш учун кураш бормоқда, лоббизм кенг тарқалган, турли мамлакатларда давлат иқтисодий органларида коррупция ҳолатлари маълум.

Макроиқтисодий ривожланишнинг бош мақсади иқтисодий ўсиш ва ижтимоий барқарорлик, мамлакат ичида мавжуд иқтисодий тартибни мустаҳкамлаш, унинг ўзгариб бораётган ташқи шароитларга мослашувидир.

Аниқ мақсадлар деб аталмиш дарахт ана шу бош мақсаддан тарқалади, уларни амалга оширмай туриб асосий мақсадга эришиб бўлмайди. Мақсадлар, биринчидан, аҳамияти ва кўламига кўра бир хил эмаслиги ва, иккинчидан, чамбарчас ўзаро алоқадорликда эканлиги маълум. Кўпинча бир мақсадни қўйиш ва унга эришишга бошқаларига боғланмаган ҳолда эришиб бўлмайди.

Масалан, капитал жамғариш учун қулай шароитлар яратмасдан, конъюнктурани бараварлаштирмасдан, иқтисодиётнинг тармоқ таркибини такомиллаштирмасдан, барқарор пул муомаласига эришмасдан илмий тадқиқот ва конструкторлик ишларини ташкил этишни рағбатлантиришни тасаввур этиб бўлмайди.

Санаб ўтилган мақсадлар бир-бирининг ўрнини қисман босади, ҳақиқий хўжалик ва ижтимоий вазиятга, макроиқтисодиёт субъектларининг бу вазиятни англаш даражасига ва ҳукумат органлари томонидан мақсадлар тизимини шу босқичда қандай белгилаганига боғлиқ ҳолда бир мақсад вақтинча муҳим бўлиши ва бошқаларини ўзига бўйсундириши мумкин. Қайд этилган мақсадлардан исталгани бошқа мақсадга эришишга хизмат қилиши ёки тўсқинлик қилиши мумкин. Мақсадлар дарахти ичидаги аниқ мақсадлар бирламчи, иккиламчи, учламчи ва ҳоказо бўлиши мумкин.

Макроиқтисодий доиравий айланиш мунтазам ўзгариб турадиган ва мослашувчан схема кўринишида бўлади. Бундай тизим учун мунтазам амалга оширилаётган ушбу ўзгаришлар векторини аниқлаш ҳал қилувчи роль

ўйнайди. Фикримизча, ҳозирги шароитда интеграциялашган ижтимоий манфаатлар шундай вектор бўлиб хизмат қилади.

Ушбу мақсадлар дарахтида ижтимоий манфаатлар устун даражада молиявий муносабатлар воситасида амалга оширилади.

Кўриб чиқиладиган мақсадлар дарахти таркибининг амалда деярли барча элементлари у ёки бу даражада ижтимоий маънога эгадиги, фикримизча, жуда характерли жиҳатдир. Бу ҳол шундан далolat берадики, макроиқтисодий доиравий айланишга киритиладиган тузатмалар, биринчи навбатда, ижтимоий сабабларга кўра, аниқроғи ижтимоий манфаатларнинг турли ижтимоий гуруҳларга интеграциялашуви туфайли киритилади. Макроиқтисодий ҳаракатда ижтимоий манфаатларни амалга ошириш зарурияти молиявий муносабатларга ҳам муайян ижтимоий урғу беришни талаб қилади.

2.2. Ижтимоий фондларнинг молиявий жиҳатлари

Макроиқтисодий доиравий айланишнинг бутун тизими молиявий муносабатлар тизимида янгича маъно касб этади. Молиявий муносабатларнинг ҳар бир соҳаси учун ушбу молиявий муносабатлар ёрдамида шаклланидиган ва фойдаланиладиган ўз пул фондлари, шунингдек молиявий муносабатларни ва молиявий оқимларни бошқаришни амалга оширувчи органлар мувофиқ келади. Шу боис молиявий тизим нафақат молиявий муносабатлар мажмуинигина эмас, балки пул фондлари ва бошқарув органларини ҳам ўз ичига олади. Молиявий тизимнинг энг кенг тарқалган таърифи — молиявий муносабатлар соҳалари ва бўғинлари, улар билан боғлиқ пул фондлари ҳамда молияни бошқариш органлари мажмуи эканлигидир. Бироқ бундай таъриф турли хил шаклларда намоён бўлиш имкониятларини қолдиради.

Молия ва молиявий муносабатлар моҳияти тўғрисидаги масалалар бошқа тадқиқот соҳаси бўлгани учун ушбу тадқиқот иши доирасида уларни атрофлича махсус тадқиқ этиш имконияти йўқ. Айтиш маҳалда молия фаолиятининг ижтимоий компонентлари билан боғ-

лиқ айрим жиҳатларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир, чунки кўп асарларда бу муаммо масаланинг қўйилиши даражасида қаралади холос²⁵.

Молиявий муносабатлар вужудга келишининг дастлабки соҳаси ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)нинг бирламчи тақсимланиш жараёни бўлиб, у ўзини ташкил қилувчи элементларига бўлинади ва пул даромадлари ва жамғармаларнинг турли шакллариининг вужудга келиши содир бўлади. ЯММнинг хўжалик субъектлари ўртасида кейинги қайта тақсимланиши ва ундан мақсадли фойдаланишнинг аниқлаштирилиши энди молия негизида амалга оширилади.

ЯММнинг молия ёрдамида тақсимланиши ва қайта тақсимланиши молиявий ресурсларнинг ўзига хос шаклини касб этувчи пул маблағларининг ҳаракати орқали амалга оширилади. Улар хўжалик юритиш субъектлари, уй хўжаликлари ва давлатда пул даромадлари, ажратмалари ва тўловларнинг хилма-хил турлари ҳисобидан вужудга келади, ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш, ишловчиларни моддий рағбатлантириш, жамиятнинг ижтимоий ва бошқа эҳтиёжларини қондиришга ишлатилади.

Ижтимоий фондлар миллий маҳсулотнинг бир қисм товар ва хизматлар бўлиб, уларнинг истеъмол қилиниши қатъий мақсадли ҳисобланади. Ушбу фондларнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу фондлар реал секторда яратилгани ҳолда қайта тақсимлаш жараёнида қатнашадилар ва пул-қиймат шаклида намоён бўлади. Ижтимоий фондлар молия муносабатларининг таркибий қисми ҳисобланади. Иккинчи томондан, молиявий муносабатларнинг алоҳида гуруҳлари бўлиб, қайта тақсимлаш жараёнида бозор эквиваленти тамойилидан фойдаланмасдан адолат ва мақсадга мувофиқликнинг ижтимоий мезонларидан фойдаланила-

²⁵ Қ а р а н г. *Премчанд А.* Управление государственными расходами (Пер. с англ. — Международный Валютный Фонд, Вашингтон, 1994 г.; Государственное Регулирование Экономики и социальный комплекс) Под. Ред. *Морозовой Т. Г., Пикилькина А. В.* — М., 1997 г.; *Жильцов Е. Н.* Экономика общественного сектора. Основы государственных финансов. — М., 1995 г.; *Якобсан Л. И.* Экономика общественного сектора: основы теории государственных финансов. — М., 1996 г.; *Карамцева С. В.* Экономические основы системы социальной защиты. — М., 1997 г. ва бошқалар.

ди. Шундай қилиб, ижтимоий фондларнинг ўзига хос хусусиятларига қуйидагиларни киритиш мумкин: даромад манбаларининг аниқ белгиланганлиги; маблағларнинг қатъий мақсадли ишлатилиши; маблағларнинг шаклланиш ва ишлатилиш муддатларининг мос келмаслиги; мустақил молия-кредит ташкилоти (ўз ҳисоб рақамига эга); бюджетдан ташқари.

Шунинг учун ижтимоий фондлар, биринчи навбатда, жамият молиявий ресурсларининг таркибий қисми ҳисобланади.

Молиявий ресурслар молиявий муносабатларни эл-тувчиси сифатида хизмат қилади, бу ҳол молияни, миллий маҳсулотни тақсимлашда иштирок этадиган тоифаларни умумий мажмуидан ажратиш имконини беради. Гарчи, молиявий ресурсларнинг шаклланиши ва улардан фойдаланишда ёрдам берадиган шакл ва усуллари жамиятнинг ижтимоий табиати ўзгаришига кўра алмашиб турса-да, бу ҳодиса ривожланишнинг ижтимоий-иқтисодий моделига боғлиқ бўлмаган ҳолда юз беради.

Молиявий ресурслардан асосан махсус мақсадларга мўлжалланган пул фондлари орқали фойдаланилади, ваҳоланки, улардан фонддан ташқари фойдаланиш шакллари ҳам бор. Фонд шакли афзалликларига ҳар қандай эҳтиёжни қондиришни иқтисодий имкониятлар билан бевосита боғлаш, ресурсларни ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишининг асосий йўналишларида жамлашни таъминлаш, жамият, жамоа ва шахсий манфаатларни бир-бири билан тўлароқ мувофиқлаштириш имконияти киради.

Молиянинг иқтисодий тоифа сифатидаги ўзига хослигини белгилловчи сифат белгилари тўғрисидаги масала мунозарали масалалардан бири ҳисобланади. Баҳслар асосан, молия таърифига унинг императивлик (талаб) белгисини киритиш керакми ёки йўқми, деган масала устида боради. Айни маҳалда, «императивлик» атамаси олимлар томонидан турлича талқин этилади²⁶: баъзилар унда давлатнинг молиявий муносабатларни

²⁶ Қ а р а н г: Финансы. Под. ред. В. М. Родионовой — М., 1995 г. с. 22—31; Финансы. Под. ред. М. В. Романовского — М.: изд. «Перспектива»; изд. «Юрайт», 2000 г., с. 11—30; Дробозина Л. А. Финансы. — М.: ЮНИТИ. 1999 г., с. 15—30.; Вахрин П. И., Нешистой А. С. Финансы. — М.: «Маркетинг», 2000 г., с. 13—21.

ташкил қилиш бўйича фаол ролини кўрса, бошқалар умуман молиянинг вужудга келиши ва амал қилишини юзага келтирувчи сабабларни кўради.

Агар императивлик деганда, давлатнинг молиявий муносабатларни ташкил қилиш, уларнинг намоён бўлиш ва фойдаланиш шакллари ишлаб чиқишга йўналтирилган амалий фаолияти тушунилса, атаманинг бундай ишлатилиши эътироз туғдирмайди, бироқ молия моҳияти тавсифига ҳеч нарса қўшимча қилмайди.

Бироқ, қатор ҳолларда императивлик молиявий муносабатларнинг моҳияти билан боғлиқ белги сифатида талқин қилинади. Молия тоифасини тавсифлашда ушбу белгисиз иш кўриб бўлмаслиги, чунки янги молиявий тақсимот муносабатларини айнан давлат яратиши, молиянинг вужудга келиши ва ривожланишининг бевожуб сабаби давлат ва унинг органларининг фаолияти эканлиги таъкидланади.

Бизнинг фикримизча, бундай таъриф жуда ҳам тўғри бўлмаса керак, чунки давлат фаолиятининг ўзи эмас, балки ижтимоий ривожланишнинг объектив эҳтиёжлари молия мавжудлигини тақозо этади. Бундан ташқари, назаримизда, бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлигини ривожлантириш асосан молиявий муносабатлар ва унинг таркиби билан ифодаланган йўналиш механизми тўғрисидаги масалани объектив қилиб қўйди. Бундай ижтимоий йўналтирилганлик қанчалик ривожланса, у шунчалик нодавлат молиявий ташкилотлари воситасида ифодаланади, молиянинг императив хусусияти шунчалик кам сақланиб қолади. Пировард натижада, молия тарихан қандай вужудга келганлигига қараганда уларнинг истиқболдаги ижтимоий ривожланиш учун қандай салоҳиятни юзага келтираётгани муҳимдир.

Шундай қилиб, молиявий муносабатларнинг сифат жиҳатидан жиддий ўзгариши жараёнида унинг императивлик ролининг пасайиши ижтимоий ривожланишнинг янги шакллари туфайли юз беришини кузатишимиз мумкин.

Молиянинг вазифалари тўғрисидаги масала ҳам муноазарали масалалардандир. Кўп иқтисодчилар молия икки — тақсимлаш ва назорат қилиш вазифаларини бажаради, деб ҳисоблашади. Бироқ, иқтисодий адаби-

ётларда молияга, бу икки вазифадан ташқари, бошқа: ишлаб чиқариш (турли муаллифлар уни турлича аташади), рағбатлантириш, тартибга солиш ва ҳоказо вазифалар хослиги тўғрисидаги фикрларни ҳам учратиш мумкин.

Айрим муаллифлар молиянинг тақсимлаш вазифасини тан олмайдилар, чунки у унинг ўзига хослигини ифодаламайди ва ЯММни тақсимлаш жараёнини турли иқтисодий тоифалар амалга оширади, деб ҳисоблайдилар. Аммо, тақсимлаш вазифаси тарафдорлари уни молиянинг ўзига хос ижтимоий мўлжалланиши билан боғлайдилар ва ЯММни тақсимлаш босқичида иш олиб бораётган бошқа биронта ҳам тоифа молиячалик «тақсимловчи» эмаслигини таъкидлайдилар.

Бизнинг фикримизча, ҳар ҳолда молиявий муносабатлар табиатан тақсимловчи эканлигини, айни маҳалда миллий маҳсулотни тақсимлаш макроиқтисодий доиравий айланиш субъектлари бўйича амалга оширилишини унутмаслик лозим. Субъектлар мақсадли пул фондларини уларнинг ишлаб чиқаришда ўйнаётган ролига: унинг бевосита иштирокчилари эканлигига, сугурта ҳимоясини ташкил қилишига ёки давлат бошқарувини амалга оширишига кўра шакллантирадилар. Айни субъектнинг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги роли молиявий муносабатларни таснифлашнинг биринчи объектив мезони сифатида намоён бўлмоқда. Унга мувофиқ молиявий муносабатлар умумий мажмуида одатда уч йирик соҳа: корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар молияси (ҳозир кўпроқ корпоратив молия дейилади); сугурта; давлат молияси ажратиб кўрсатилади.

Молиявий муносабатлар соҳаси ва бўғинлари ягона молиявий муҳитни ҳосил қилгани ҳолда, ўзаро боғлангандир. Молиявий тизимнинг ҳар бир бўғини, ўз навбатида, ўзида мавжуд молиявий ўзаро боғлиқликларнинг ички тузилмасига мувофиқ ҳолда, кичик бўғинларга бўлинади.

Молиявий тизимнинг ҳар бир соҳаси ичида алоҳида бўғинлар ажратиб кўрсатилади. Давлат молияси таркибида, одатда, уч бўғин ажратиб кўрсатилади. Булар:

- Бюджет тизими;
- Бюджетдан ташқари фондлар;
- Давлат кредитлари.

Бюджет тизими — давлат молиясининг энг йирик бўғини бўлиб, унда солиқ тушумларининг асосий қисми жамланади ва бу тизим орқали давлат сиёсатининг энг муҳим йўналишларини молия билан таъминлаш (ижтимоий ва иқтисодий мақсадлар, ҳокимиятнинг давлат органларини таъминлаш, мудофаа билан боғлиқ харажатлар) амалга оширилади.

Ушбу тузилмага кирувчи бюджетдан ташқари фондлар ҳам давлат ҳокимиятининг уч даражасига бўлинади. Кўп мамлакатлар амалиётида уларнинг асосий вазифаси ижтимоий вазифаларни (меҳнатга яроқсизларни таъминлаш, ишсизларга ёрдам кўрсатиш, ҳаётий муҳим харажатлар йўналишларини молия билан таъминлаш ва бошқалар) ҳал этишдан иборат. Хўжалик ривожланишининг кўплаб моделларида улар пенсия фондлари, давлат ижтимоий суғурта фондлари, мажбурий медицина таъминоти фондлари, аҳоли бандлиги фондлари кўринишида ифодаланади.

Бюджетдан ташқари фондларнинг афзалликларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, ижтимоий ва бошқа харажатларни молия билан таъминлашнинг қолдиқ тамойилларини бар-тараф этиш имконини беради.

Иккинчидан, давлат бюджетини енгиллаштириш имконини беради, унинг харажатлари бир қисmini ўз зиммасига олади ва айни маҳалда бюджетни маблағ билан таъминлаш муаммосини маълум даражада ҳал қилади.

Учинчидан, улар маблағдан қатъиян мақсадли фойдаланиб, давлат сафарбар қилаётган ресурсларни кўпайтириш имконини яратади. Албатта, буни давлат бюджетига солиқлар миқдорини ошириш ҳисобига ҳал қилиш мумкин, бироқ бюджетдан ташқари фондлар учун йиғимлар ставкасини жамиятнинг аниқ манфаатлари билан боғлаб оширилса, аҳоли томонидан тўғри қабул қилинади.

Жаҳон тажрибасида бюджетдан ташқари фондларнинг ўнлаб турлари муълум. Лекин барча бюджетдан ташқари фондларни, аслида, икки катта гуруҳга ажратиш мумкин:

- Ижтимоий йўналтирилган фондлар (пенсия фондлари, мажбурий тиббий суғурта фондлари, давлат банд-

лик фондлари, ижтимоий суғурта фондлари, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш умуммиллий фондлари ва ҳоказо).

- Иқтисодий йўналтирилган фондлар (ўз йўналиши ва манбаларига кўра хилма-хил фондлар).

Баъзан экологик фондларни алоҳида ажратиб кўрсатилади, ваҳоланки уларни тўла равишда ижтимоий фондлар жумласига киритиш мумкин. Бироқ, ҳудудда жиддий экологик ҳалокатлар кузатилаётган (масалан, Ўзбекистон сингари) мамлакатлар учун бундай фондлар қўшимча ижтимоий аҳамият касб этади ва уларни алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Фондларнинг мавжуд бўлиш манбаларига келганда шуни айтиш керакки, уларнинг кўпчилиги давлат томонидан белгиланадиган мажбурий бадаллар ҳисобига шаклланади ва фаолият кўрсатади.

Бюджетдан ташқари фондлар, одатда ижро этувчи ҳокимият ихтиёрида бўлади. Йирик бюджетдан ташқари фондларни бошқариш учун махсус маъмурий аппарат тузилади, қолган фондлар турли идоралар ёки ҳокимият ижроия органлари томонидан бошқарилади.

Фикримизча, ҳозирги шароитда молиявий муносабатларнинг бу қадар ранг-баранг тизимида молиянинг фаолият кўрсатиш йўналиши мезонларини ажратиб кўрсатиш ўзини тўла оқлайди. Бунда қуйидаги икки мезонни белгилаш лозим — ривожланиш ва ижтимоий йўналтирилганлик мезонлари. Молиявий муносабатларнинг қайд этилган барча шакл ва даражалари доимо ушбу мезонлардан бирига мувофиқ келади.

Айни маҳалда ҳозирги иқтисодиёт шароитида ривожланиш мезони ижтимоий мезонга тобора кўпроқ айланиб бораётгани муҳим ҳолатдир. Бу айниқса, инсон капиталини инвестициялаш назариясидан келиб чиқади. Барча ривожланиш векторлари орасида ижтимоий вектор сўнгги ўн йилликда устувор бўлиб қолди.

Бундан бизнинг тадқиқот мавзуимиз ва республика миллий иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида ижтимоий ривожланишнинг истиқболдаги салоҳияти учун жуда муҳим бўлган хулоса келиб чиқади: молияга яна бир вазифа — ижтимоий ривожланиш вазифаси хос бўлмоқда.

Бундай хулоса қилиш учун, назаримизда қуйидаги етарли асослар мавжуд. Биринчидан, молиявий муносабатларнинг аксарияти айна шу ижтимоий йўналганлик билан боғлиқ ва у билан белгиланади. Аслида ижтимоий эҳтиёжлар молиявий муносабатлар шаклланишининг бош сабаби бўлиб қолди.

Иккинчидан, ҳозирги молиявий муносабатларга амалда бутун аҳоли жалб этилган. Бу энг ривожланган мамлакатларда айниқса яққол кўринади. Пул фондлари орқали амалга ошириладиган миллий маҳсулотнинг молиявий қайта тақсимланиши учун асосий молия манбалари айна аҳолидир. Бироқ, аҳоли молиявий муносабатларда энг аввало ижтимоий сабабларга кўра, ижтимоий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда қатнашади.

Учинчидан, пул фондлари ва молиявий муносабатларнинг кўпчилиги аҳолини ижтимоий ҳимоялашга йўналтирилган. Бу замонавий бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилган ички ва ташқи механизмининг ўзига хос фарқли белгисидир (бу ҳақда тадқиқотнинг биринчи бобида батафсил баён этилган).

«Инсоннинг ижтимоий ҳимояланганлиги» тушунчаси инсон билан жамият алоқаларининг ранг-баранглигини акс эттиради; фуқароларнинг ҳаёт фаолияти ана шу алоқалар туфайли содир бўлади, уларнинг қобилияти очилади ва ишга солинади. Бироқ, бундай ёндашув яқиндагина юзага келди. Маъмурий-буйруқбозлик тизими даврида ижтимоий ҳимоя тор маънода тушунилар ва ногиронлар, пенсионерлар ва аҳолининг бошқа айрим тоифаларини марказлаштирилган ижтимоий таъминлаш тизими доирасида амалга ошириларди. Умуман, жамиятда ижтимоий ҳимоя маҳсулотни қайта тақсимлаш ва ижтимоий истеъмол фондларини аҳоли турли тоифаларига нотекис тақсимлаш йўли билан амалга ошириларди. Масалан, давлат ва партия-хўжалик номенклатурасини ижтимоий ҳимоялаш муаммоси умуман кўтарилмасди, бироқ айна шу тоифа анча юқори маош олибгина қолмай, балки бошқа моддий ва номоддий неъматлар: яхши тиббий хизматлар, кундалик товарларнинг кенг ассортименти манбалари, қулай уй-жой шароитлари ва шу кабилардан ҳам баҳраманд бўларди.

Ҳозирги даврда аҳолини ижтимоий ҳимоялашдан кўзда тутилган асосий мақсад оиланинг жон бошига жами ўртача даромади оддий физиологик эҳтиёжларни қондириш даражасидан бироз юқори бўлган шароитда унинг кўпчилик қисмини кам таъминланган ҳолатдан халос қилишдир. Жамиятнинг ижтимоий жиҳатдан энг муҳтож, кам таъминланган, меҳнатга яроқсиз аъзоларининг ва болали оилаларнинг турмуш даражаси пассивлашининг олдини олишдан иборат зарурият юзага келди.

Айни маҳалда иш ҳақи даражаси нарх-наво даражасидан ортда қолмоқда, кундалик ҳаётий эҳтиёжлар таркибига кирувчи кўп сонли товарларни сотиб олиш учун аҳолининг имконияти етмаяпти, баъзан эса ишга яроқсизларнинггина эмас, балки ишга яроқли фуқароларнинг ҳам бу товарларни сотиб олишга қурби етмайдиган бўлиб бормоқда. Шу муносабат билан аҳолининг кун кечириши учун маблағ билан таъминланишида асосий манбаи бўлган иш ўринларининг барқарорлигини таъминлаш ва аҳолини ижтимоий фойдали фаолиятга фаол жалб этиш учун шароитлар яратиш муаммоси юзага келди.

Шундай қилиб, аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг самарали тизими бундай ҳимоятга бевосита муҳтож фуқаролар тоифасигагина эмас, балки иқтисодиётни энг юқори даражада ривожлантириш, жамиятнинг меҳнатга яроқли ҳар бир аъзосининг меҳнатини рағбатлантириш, у ишлаб пул топишни истайдиган ва топа оладиган шароит яратишга ҳам мўлжалланган.

Буларнинг барчасига молиявий муносабатлардан фойдаланиш воситасида эришилади, улар эса шу туфайли янада аниқ ифодаланган ижтимоий вазифага эга бўлади.

Шундай ҳулосалардан келиб чиқиб, қуйидагича яқун ясаш мумкин: иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш шароитида молиявий тизимни ривожлантириш қатъий равишда ижтимоий йўналтирилган бўлмоғи лозим. Бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилган миллий модели устун даражада молиявий тизимнинг ривожланиши билан белгиланиши лозим. Бу ҳол молиявий тизимни ривожлантириш устуворликлари ва истиқболларига муайян тузатмалар киритиш зарурлигини тақозо этади.

Шубҳасиз, ижтимоий йўналтирилганликни молиявий тизимни такомиллаштириш орқали кучайтириш учун иқтисодий самарадорлик принциплари билан ижтимоий ривожлантириш учун ресурслардан фойдаланиш ўртасида жиддий зиддиятлар содир бўлишини кўзда тутати. Шу сабабли бундай ўзаро боғлиқликнинг янги механизмини ишлаб чиқиш учун ушбу соҳада илмий тадқиқотлар олиб боришни кучайтириш зарур.

Бу ҳолат, умуман, ижтимоий фондларнинг янги моҳиятини ва макроиқтисодий доиравий айланишнинг янги сифатини ифодалаш имконини беради. Улар эса, жамланган ҳолда, янги асрда миллий ривожланишнинг асосий омилларидан бири бўлиб қолади. Бу ҳолат биринчи бобда кўриб чиқилган ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти моделларидаги тафовутлар принципларига мувофиқ келади.

Айни маҳалда шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги даврда илмий адабиётда ижтимоий фондларга нисбатан ҳудудий (муниципал) ва бюджетдан ташқари махсус давлат фондларига кўпроқ эътибор берилмоқда²⁷.

Маҳаллий ҳокимият органларига ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш учун корхоналар ва маҳаллий бюджет маблағларини бирлаштириш имконияти берилгач, ушбу маблағларни бирлаштириш долзарб муаммага айланди. Корхоналар маблағларини умуминтақавий тадбирларни маблағ билан таъминлаш мақсадида жамлашнинг мумкин бўлган йўллари билан бири иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг бюджетдан ташқари муниципал фондларини яратиш ҳисобланади.

Бюджетдан ташқари муниципал фондлар:

- жисмоний ва юридик шахсларнинг ихтиёрий бадалларидан;
- кимошди савдосидан келадиган даромадлардан;
- атроф муҳитни ифлослантирганлик, табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаганлик ва табиатни муҳофаза қилиш қонунларини, санитария

²⁷ Қ а р а н г: Дробозина Л. А. Финансы. — М., ЮНИТИ, 1999 г., с. 296—308; Вахрин П. И., Нешиной А. С. Финансы. — М., «Маркетинг», 2000 г., с. 270—303.; Финансы. Под ред. проф. М. В. Романовского. — М.: Изд-во «Перспектива»; Изд-во «Юрайт», 2000 г., с. 245—273.; Финансы. Под ред. В. М. Родиновой. — М.: «Финансы и статистика», 1994 г., с. 312—332.

меъёрларини ва қоидаларини бузганлик учун со-
линадиган жарималардан, шунингдек етказилган
зарарни қоплаш тўловларидан;

- муниципал мулк бўлган тарихий ва маданий оби-
даларни бузганлик ва йўқотганлик, бу объект-
ларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни
бошқа тарзда бузганлик учун тўланадиган жари-
малардан, шунингдек етказилган зарарни қоп-
лаш учун тўловлардан;
- маъмурий ва бошқа ҳуқуқбузарликлар учун ма-
ҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ва улар-
нинг мансабдор шахслари томонидан амалдаги
қонунлар асосида соладиган жарималардан шакл-
лантирилиши мумкин.

Бюджетдан ташқари муниципал фондлар маҳаллий
ҳокимиятнинг ваколатли органлари қарорлари асосида
шакллантирилади. Уларнинг қарорига мувофиқ ижро
органлари, фондларга келиб тушаётган маблағни сақ-
лаш учун банкларда махсус ҳисоб рақамлари очишади.
Фондни бошқариш учун маҳаллий ҳокимият органлари,
манфаатдор корхоналар ва ташкилотлар ва вакиллари-
дан иборат коллегиял орган тузилиши мумкин. Колле-
гиял орган фонд маблағларидан фойдаланиш тўғрисида
қарор қабул қилади. Муниципал фондлар минтақавий
тузилма тобора кўпроқ аҳамиятга эга бўлаётган ҳозирги
ижтимоий тараққиёт нуқтаи-назаридан катта аҳамият
касб этмоқда. Айни муниципал фондлар, биринчидан,
ўз аҳамиятига кўра бошқа манфаатлар билан тенг бўлган
маҳаллий манфаатларни бевосита амалга оширишни
таъминлайди.

Иккинчидан, муниципал фондлар орқали ривожла-
нишдаги мустақилликнинг моддий асоси ва маҳаллий
ҳокимиятнинг шунга мутаносиб масъулияти вужудга
келтирилади.

Учинчидан, муниципал фондлар молиявий тизимда
унинг маблағлардан мақсадли фойдаланиш йўна-
лишлари билан бевосита боғлиқлиги туфайли бутун
молиявий тизим фаолиятининг самарадорлигини сези-
ларли оширади.

Мазкур фондларга жалб этилган маблағлар қуйида-
ги йўналишлар билан боғлиқ харажатларга йўналтири-
лади;

- ижтимоий-маиший мақсадларга мўлжалланган объектларни кооператив асосда қуриш;
- жорий бюджет харажатларининг ошиб бориши (лимитланган харажатлардан ташқари), даромадларнинг режалаштирилган миқдори бажарилмаса, режадаги харажатларни маблағ билан таъминлаш;
- белгиланган смета ва нормативга нисбатан ортиқча харажатлар сарфланиши.

Корхоналар бадаллари ҳисобидан олинган маблағлар, одатда, умумминтақавий мақсадлардаги объектларни қуриш ва таъминлашда фойдаланилиши лозим.

Аҳоли пунктларида бюджетдан ташқари муниципал фондларни яратиш: корхоналар ва минтақавий органлар маблағларининг ижтимоий-маиший инфраструктурасини ривожлантиришга; маҳаллий органларнинг ўз хўжалик фаолияти натижаларидан моддий манфаатдорлигининг кучайишига; маҳаллий ҳокимият органларининг молиявий ресурсларини мустақкамлашга, бу ҳол уларнинг зиммасига юкланган вазифалар ва режалаштирилган ишларнинг бажарилишида барқарор молиявий базасини вужудга келтиради; жамиятимизнинг моддий ва молиявий ресурсларидан самарали фойдаланишга; маҳаллий органларнинг ўз тасарруфидаги ҳудудда жойлашган корхоналар билан иқтисодий алоқасини кучайтиришга; корхоналарни маҳаллий хўжаликни ривожлантиришда ўзлари учун хос бўлмаган вазифаларни бажаришдан озод этишга; товар ва хизматлар ишлаб чиқариш соҳалари ўртасидаги номутаносибликни ва инфраструктура ичидаги номутаносибликни бартараф этишда маҳаллий ҳокимият органларининг молиявий имкониятларини кенгайтиришга; маҳаллий ҳокимият органларининг инфраструктуранинг айрим тармоқларини ривожлантиришига, ўз ихтиёридаги корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг техникавий даражасини ошириш асосида уларнинг барқарор ўсишига шароит яратади.

Йирик иқтисодий, ижтимоий ва демографик масалаларни ҳал қилиш зарурати режалаш ва лойиҳалаш ишларини тайёрлашда комплекс ёндашишни талаб этади. Маъмурий-ҳудудий бирликларни иқтисодий ва иж-

тимой ривожлантириш бўйича комплекс режалар тузиш амалиётда кенг қўлланмоқда.

Комплекс ҳудудий режалаштиришдан қўзда тутилган мақсадлардан бири ҳудудий ҳокимият органлари ва уларнинг ҳудудида жойлашган корхоналарнинг ижтимоий инфраструктурасини ривожлантириш бўйича фаолиятларини бирлаштиришни назарда тутувчи дастурни ишлаб чиқишдан иборат.

Комплекс режаларни амалга ошириш салмоқли маблағ сарфини талаб этади. Ушбу режаларда белгиланган тадбирларни молиявий ресурслар билан таъминлаш учун бюджет тизими, органлар ва корхоналарнинг пул маблағларини муайян даражада мувофиқлаштириш ва жамлаш зарур. Бу эса, ўз навбатида, минтақада бирлашган молиявий баланс ишлаб чиқишни тақозо этади.

Бирлашган молиявий баланс турли молиявий режалар: хўжалик ташкилотлари ва корхоналарнинг, ҳудудий бюджетнинг молиявий режаларини, аҳолининг пул даромадлари ва сарф-ҳаражатлари балансини жамлашнинг тақозо этади. Бундан ташқари, ушбу ҳудудда ишлаб чиқарилган ва фойдаланилаётган миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг айрим томонлари ва босқичларини акс эттириш зарур. Шунда маъмурий-ҳудудий бирликдаги барча молиявий ресурсларнинг вужудга келиши ва улардан фойдаланиш соҳасида тўла тасаввур ҳосил қилиш имконини беради, комплекс ривожланиш режасида мўлжалланган вазифаларнинг бажарилишида молия томонидан фаол ёрдам кўрсатишга кўмаклашади.

Ҳудудий бирлашган молиявий баланснинг асосий вазифаси минтақада яратилган, келиб тушган ва фойдаланилган молиявий ресурсларни (марказлаштирилган, жамланган ва ҳудудий бюджет томонидан қайта тақсимланган, шунингдек марказлаштирилмаган, яъни корхоналар ва ташкилотлар ресурсларини) аниқлашдан иборат.

Молиявий ресурсларни режалаштириш билан бирга минтақа молиявий ресурсларини сафарбар қилиш ва улардан фойдаланишда эришилган даража таҳлил қилинади, бу даражанинг минтақани ривожлантириш эҳтиёжларига мувофиқлиги аниқланади.

Шуни таъкидлаш зарурки, ҳудудий бирлашган молиявий режада минтақа ҳудудида яратилган ва шу ерда фойдаланиладиган миллий даромад ҳамда минтақадан ташқарида яратилган, бироқ унинг ҳудудига тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида келиб тушадиган миллий даромад қисми ҳам ҳисобга олинмоғи даркор. Бинобарин, бирлашган молиявий баланснинг даромад қисмига минтақада яратилган, бироқ марказий бюджетга, ташкилотлар фондларига ва бошқа каналларга йўналтирилган маблағлар киритилади. Булар — марказий бюджетга тўланадиган фойдадан тўловлар, қўшилган қиймат солиғининг ва жисмоний шахслардан олинadиган солиқнинг бир қисми, корхоналарнинг ташкилотлар фондларига ажратмаларидир.

Минтақанинг бирлашган молиявий баланси оператив молиявий режа эмас, молия-кредит тизими (бюджет, корхоналар ва бошқалар)нинг оператив режалари ўрнини ҳам босмайди. Унинг ёрдамида молия-кредит тизимининг барча бўғинлари мувофиқлаштирилади ва барча оператив режаларининг умумий доираси ва тuzилмаси олдиндан белгиланади.

Бирлашган молиявий балансни ишлаб чиқишда, биринчидан, ҳудудий иқтисодий, молиявий, статистик органлар, касаба уюшмалари ташкилотлари, ҳудудий ҳокимият органлари функционал бўлинмаларининг маълумотлари ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади. Иккинчидан, минтақани ривожлантиришнинг асосий кўрсаткичлари бўйича иқтисодий нормативлар ва лимитлар, ҳудудий иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг режа лойиҳалари кўрсаткичлари, ҳудудий бюджет, идоравий бўйсунитдан қатъи назар ушбу ҳудудда жойлашган барча корхоналар ва ташкилотларнинг даромадлари ва сарф-ҳаражатлари баланси маълумотлари ҳам ахборот манбаи вазифасини бажаради.

Айни маҳалда давлатнинг бюджетдан ташқари фондлари марказий ёки минтақавий (маҳаллий) ҳокимият органлари ихтиёрида бўлган ва мақсадли сарфланадиган молиявий маблағлар мажмуи сифатида белгиланади. Улар молиявий тизимнинг муҳим бўғинидир. Уларнинг яратилиши ва улардан фойдаланиш молиявий ҳуқуқ орқали тартибга солинади.

Бюджетдан ташқари фондлар миллий даромадни аҳолининг муайян ижтимоий гуруҳлари фойдасига қайта тақсимлаш усулларида биридир. Давлат ўз тадбирларини маблағ билан таъминлаш учун аҳоли даромадларининг бир қисмини шу тариқа сафарбар қилади. Бундай фондлар тарихий нуқтаи-назардан давлатнинг умумий марказий пул фонди — бюджетнинг юзага келишидан анча илгари ижтимоий фондлар ва алоҳида ҳисоблар тарзида юзага келган. Давлатнинг фаолияти кенгайиб боргани сари у тобора янги харажатларга эҳтиёж сезган. Бу харажатларни қоплаши лозим бўлган маблағлар алоҳида фондларда марказлаштирилган ва махсус мақсадларга мўлжалланган. Улар, одатда, муваққат характерга эга. Давлат томонидан белгиланган тадбирлар бажариб бўлингач ва уларни маблағ билан таъминлаш тугатилгач бундай фондлар ҳам тугатилган. Шу тариқа махсус фондлар сони муттасил ўзгариб туради: бири очилса, бошқалари тугатилган. Умуман, махсус фондлар миқдори ва ҳажмининг ошиб бориши тамайили кузатилган.

Махсус фондларнинг кўплиги муайян молиявий ноқулайликларни вужудга келтирар (баъзи бир фондларда маблағ кўп бўлса, бошқаларида етишмасди) ва уларни бошқариш учун қўшимча сарф-харажатлар талаб этиларди. Марказлашган давлат мустақамланиб боргани сари фондларни унификациялаш даври бошланди. Турли фондларнинг бирлашуви натижасида вужудга келадиган давлат бюджети парламент томонидан кўриб чиқилиб, тасдиқлангандан сўнг қонунга айланади ва ижро этиш мажбурийдир.

Ҳозирги шароитда бюджет билан бир қаторда бюджетдан ташқари фондлар аҳамияти яна оша бошлади. Бундай фондлар сони ва ҳажми ошиб бораётганини қатор сабаблар билан изоҳлаш мумкин. Булар:

- давлат ҳокимияти органларида тадбиркорларнинг хўжалик ҳаётига, хусусан, беқарор ва ўтиш иқтисодиёти шароитида аралашуш ва уларни молиявий қўллаб-қувватлаш учун қўшимча маблағ пайдо бўлмоқда;
- бюджетдан мустақил бўлган бу фондлар давлат томонидан алоҳида эътибор талаб қилувчи янги муҳим вазифаларни ҳал этишга мўлжалланган.

Маблағи қатъиян мақсадли фойдаланиладиган бюджетдан ташқари фондларнинг пайдо бўлиши давлат томонидан самаралироқ назорат қилинишини таъминлайди;

- муайян шароитда яъни мусбат сальдо бўлса, бюджетдан ташқари фондлардан кредит механизми орқали бюджет камомадини қоплаш учун фойдаланиш мумкин.

Бюджетдан ташқари фондлар икки хил йўл билан яратилиши мумкин:

- бюджетдан алоҳида муҳим аҳамиятга эга бўлган муайян харажатларни ажратиш;
- ўз даромад манбаидан бюджетдан ташқари фондни шакллантириш. Чунончи, кўп мамлакатларда аҳолининг энг кам таъминланган гуруҳларини ижтимоий қўллаб-қувватлашга мўлжалланган ва марказий бюджетдан ажратилган ижтимоий суғурта фонди тузилганди. Бошқа фондларнинг яратилиши аввал мавжуд бўлмаган янги харажатлар юзага келиши билан боғлиқ бўлди ва жамият эътиборини қозонди. Бундай ҳолатда қонун чиқарувчи органлар ҳукумат таклифига биноан бюджетдан ташқари фондни шакллантириш тўғрисида махсус қарор қабул қилади. Бир қатор мамлакатларда бюджетдан ташқари иқтисодий фондлар шу тариқа пайдо бўлган.

Бюджетдан ташқари махсус фондлар мақсадли фойдаланишга мўлжалланган. Одатда, фонд номида маблағни сарфлаш мақсади кўрсатилган бўлади. Молиявий тизимнинг бошқа бўғинларида бўлгани каби бюджетдан ташқари фондларнинг моддий манбаи ҳам ЯИМ-дир. Фондларнинг аксарият қисми миллий даромадни қайта тақсимлаш жараёнида яратилади. Фондларни яратишда миллий даромадни қайта тақсимлаш жараёнининг бош услублари қуйидагилардан иборат:

- махсус солиқлар ва йиғимлар;
- бюджет маблағлари ва заёмлардир.

Асосий усул — қонун чиқарувчи ҳокимият томонидан белгиланган махсус солиқлар ва йиғимлардир. Кўп фондлар марказий ва ҳудудий (маҳаллий) бюджетлар маблағлари ҳисобидан шакллантирилади.

Бюджетдан маблағ бегараз ёрдам ёки солиқ даромадларидан муайян ажратмалар шаклида келиб тушади. Заём маблағлари ҳам бюджетдан ташқари фондлар даромадларининг манбаи бўлиши мумкин.

Бюджетдан ташқари фондларнинг ижобий сальдосидан қимматбаҳо қоғозлар сотиб олиш ва фойдани дивиденд ёки фоиз шаклида олиш учун фойдаланиш мумкин.

Бюджетдан ташқари фондларнинг хилма-хиллиги уларнинг ўзи ва бюджетдан ташқари фондлар билан молиявий тизимнинг бошқа бўғинлари ўртасида юзага келадиган мураккаб кўп босқичли алоқаларни белгилаб беради. Бир томонлама, икки томонлама ва кўп томонлама молиявий алоқалар фарқланади.

Бир томонлама алоқада пул маблағлари бошқа молиявий бўғинлардан бюджетдан ташқари фондга фақат бир йўналишда келади. Бундай алоқа фонднинг шаклланиши ва улар маблағларидан фойдаланишда юзага келади. Масалан, кўп мамлакатларнинг валюта фондлари марказий бюджетнинг қайтарилмайдиган субсидия шаклидаги маблағлари ҳисобидан вужудга келади. Бюджетдан ташқари фонд ўз ресурсларининг бир қисмини бошқа молиявий бўғинларга ўтказганида ҳам бир томонлама алоқа вужудга келади. Масалан, АҚШнинг махсус солиқлар ҳисобидан шаклланадиган йўл фонди ортиқча маблағ пайдо бўлган ҳолларда федерал бюджетга заём беради.

Икки томонлама алоқада пул оқими бюджетдан ташқари фондлар билан молиявий тизимнинг бошқа бўғинлари ўртасида икки йўналишда ҳаракат қилади. Масалан, ижтимоий суғурта фондлари фақат суғурта бадаллари ҳисобидан эмас, балки марказий бюджет маблағи ҳисобидан ҳам шаклланади. Айни маҳалда актив сальдо мавжуд бўлганида улар давлат қимматбаҳо қоғозларини сотиб олишади ва бюджет кредитори бўлиб қолади.

Кўп томонлама алоқада бир бюджетдан ташқари фонд бир вақтнинг ўзида турли молиявий бўғинлар билан ўзаро алоқада бўлади, яъни пул маблағлари улар ўртасида турли йўналишларда ҳаракат қилади.

Хорижий мамлакатлар молиявий тизимида махсус фондлар муҳим ўрин тутади. Уларда катта ҳажмда маб-

лағ жамланган. Францияда махсус фондлар ҳажмига кўра мамлакат давлат бюджетига яқинлашиб қолади. Японияда давлат харажатларининг ярмини, Буюк Британияда — 1/3 қисмини махсус фондлар маблағ билан таъминлайди.

Хорижий мамлакатларда махсус фондларга автоном ва қўшиб юборилган бюджетлар, бюджетдан ташқари фондлар, махсус сметалар ва ҳисоблар киритилади. Уларнинг зиммасига, энг аввало иқтисодий ва ижтимоий вазифалар юкланади. Давлат фондлар маблағидан фойдаланишда ишлаб чиқариш жараёнига аралашishi, корхоналарга субсидия ва кредит, шунингдек ташқи заёмлар бериши, аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиши мумкин.

Махсус фондлар, одатда, мақсадли сарфланади. Чунончи, ижтимоий суғурта фонди суғурталанганларга пенсия ва нафақа тўлашга, кредит фондлар — тадбиркорларга ва бошқа мамлакатларга қарз беришга мўлжалланган.

Бироқ, айрим фондларда харажатлар тури доим ҳам аниқ белгиланмайди. Масалан, Буюк Британияда Бош хазиначи (молия вазири) фонди бор. Бу фонд барча фондларда мувозанатни сақлаб туриш учун вазирликлар ва идоралар фондлари қолдигидан вужудга келтирилади. Японияда солиқ тушумларини қайта тақсимлашни амалга оширувчи махсус ҳисоб мавжуд. Давлат бюджети солиқ даромадининг бир қисми ушбу ҳисоб рақамида жамланади ва эҳтиёждан келиб чиқиб маҳаллий бюджетга йўналтирилади. Бундай қайта тақсимлаш аҳоли сони билан префектура иқтисодиётини ривожлантириш даражасидаги тафовутлар туфайли келиб чиққан.

Махсус фондлар таснифи нуқтаи-назаридан улар ҳуқуқий ҳолати ва фойдаланиш мақсади билан фарқланади. Ҳуқуқий ҳолатига кўра, махсус фондлар давлат ва маҳаллий фондларга бўлинади. Федератив тузилишга эга бўлган давлатлар (АҚШ, Канада ва ҳоказо)да федерация аъзолари ҳам махсус фондлар яратиш ҳуқуқига эгадирлар.

Давлат махсус фондлари марказий ҳукумат тасаруфида бўлади. Булар энг муҳим: инвестиция, валюта, ижтимоий суғурта фондлари ва ҳоказолардир. Маҳаллий ҳокимият органларида кўп сонли маҳаллий фонд-

лар бўлиб, улар орасида энг йириклари заём берувчи фондлардир. Буюк Британияда бундай фондлар XIX аср охиридан бошлаб фаолият кўрсатмоқда ва капитал қуйилмаларни молиялаштиришда фойдаланилмоқда.

Махсус фондлар фойдаланиш мақсадига кўра, иқтисодий, илмий-тадқиқот, кредит, ижтимоий, шахсий ва мулкӣ суғурта, ҳарбий-сиёсий, давлатлараро фондларга бўлинади. Уларнинг асосийлари тўғрисида тўхталиб ўтамиз.

Иқтисодий фондлар хўжалик ҳаётини, масалан, инвести́я, конъюнктура ҳаётини тартибга солишга мўлжалланган. Бундай фондлар маблағларни хусусий компанияларни ва рентабеллиги кам бўлган давлат корхоналарини, айниқса, даврий инқирозлар вақтида молиялаштиришга йўналтирилади. Ёрдам кўпинча бегараз субсидиялар ва имтиёзли кредитлар шаклида берилади.

Масалан, АҚШда иқтисодиётни қайта қуриш ва ривожлантириш фонди фаолият кўрсатмоқда ва у федерал бюджет маблағи ҳисобидан шаклланади. Унинг асосий вазифаси хусусий саноат компаниялари манфаатлари йўлида банк операцияларини суғурталашдан иборат. 1984 йилдан буён у иқтисодий ривожланиш бўйича янги дастурларга, биринчи навбатда, қора металлургияни ривожлантириш дастурларига раҳбарлик қилмоқда. Фонд кафолатлаган ссуда миқдори 20 миллион доллар билан чегараланган. Бу фонд, айниқса, ишлаб чиқариш таназзулга юз тутган йилларда, хусусий бизнесни рағбатлантиради.

Штатлардаги тadbиркорларга ёрдам кўрсатишда ҳудудий фондлар катта аҳамиятга эга. Ҳар бир штат иқтисодий ривожланиш агентлигининг махсус фондига эга бўлиб, одатда, унинг мақсади компанияларни бевосита молиявий қўллаб-қувватлашдан иборат.

Иккинчи жаҳон уруши тугагач, Францияда модернизация фонди тузилди, у 1955 йилда бошқа фондлар билан бирлашгач, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш фондига (ИИРФ) айлантирилди. Бу фондга асосан, ссуда капитали бозорига жойлаштирилган заёмлар ҳамда бюджетдан ажратмалар келиб тушади. Фонд инвести́я дастурларини, шунингдек минтақавий ривожланиш, мамлакатда ишлаб чиқариш кучларини жой-

лаштириш, ишчи кучини қайта тайёрлаш ва саноат корхоналарини индустриал марказлардан қолоқ ҳудудларга кўчириш режаларини молиялаштиради. Маблағлар умумдавлат ривожланиш дастурига мувофиқ инвестиция қўйилаётган миллийлаштирилган ва хусусий корхоналарга қайтмас ссуда ва узоқ муддатли имтиёзли заёмлар шаклида берилади.

Иқтисодий қийинчиликни бошдан кечираётган ҳудудларда жойлашган корхоналар учун саноат мослашуви фонди тузилган ва унинг ҳисобидан субсидиялар берилади. Саноатга капитал қўйилмалар, шу жумладан конъюнктура солиғи ҳисобидан яратиладиган, махсус тузилган конъюнктура фонди орқали амалга оширилади. Фонддан фойдаланиш мамлакатдаги иқтисодий аҳволга боғлиқ бўлади: ишлаб чиқариш таназзулга юз тутса, унинг маблағи саноатга, уй-жой қурилишига, ижтимоий соҳага йўналтирилади, ишлаб чиқариш ўсса, у тўлдирилади.

Японияда турли хил ижтимоий фондлар фаолият кўрсатмоқда. Булар — инвестиция бюджети ёки давлат инвестициялари ва заёмлари дастури; махсус (марказий ҳукумат ва маҳаллий ҳокимиятлар автоном бюджетлари) ҳисоблардир. Энг йирик фонд — инвестиция бюджети бўлиб, у давлат ижтимоий корпорацияларига берадиган субсидиялари ва кредитлари сметасидан иборат бўлади. Унинг ҳажми давлат бюджетининг ярмига тенг. Бу фонд жамғарма, суғурта, пенсия ва бошқа ваколатли фондлар маблағларидан шакллантирилади ва давлат секторини қайтмас ссуда ва имтиёзли кредитлар шаклида молиялаштиришда фойдаланилади. Давлат корпорациялари паст нархлар ва тарифлар сиёсатини юргизиб, хусусий капитал фаолият кўрсатиши учун қулай шароит яратмоқда. Шу тариқа инвестиция бюджети ушбу корпорацияларга хизмат кўрсатиб, улар орқали хусусий компанияларнинг кенг тармоғи қўллаб-қувватланмоқда.

Илмий-техника революциясининг ривожланиши илмий-тадқиқот фондларини вужудга келтиради. Бу фондлардан саноат, қурилишда илмий тадқиқотларни молиявий қўллаб-қувватлаш, шунингдек фундаментал тадқиқотлар олиб бораётган давлат илмий марказларини молиялаштириш учун фойдаланилади. АҚШда икки

йирик фонд: Миллий илмий фонд (МИФ) ва Стандартлар бюроси илмий фонди (СБИФ) фаолият кўрсатмоқда.

МИФ маблағлари федерал бюджетдан тушумлар, саноат корхоналари фойдасидан ажратмалар, университетлар ва коллежлар бадалларидан шакллантирилади. Маблағлар фундаментал тадқиқотлар соҳасидаги дастурларни таъминлашга, илмий ютуқлар учун олимларни мукофотлашга, илмий марказлар қуришга, кадр тайёрлашга сарфланади. СБИФ тажриба ўтказётган компанияларга маблағлар беради, илмий тадқиқотларни саноатда ва қишлоқ хўжалигида фойдаланиш даражасига етказди.

Буюк Британияда тадқиқотларни ривожлантириш бўйича миллий корпорация фонди мустақил балансга эга бўлиб, давлат бюджетига боғлиқ эмас. Унинг маблағлари кашфиётлардан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи лицензияларни сотишдан келадиган даромад ҳисобидан шаклланади. Давлат фондга муддатсиз аванс ва йиллик субсидиялар беради. Фонд муаммоларни илмий тадқиқ этиш ва унинг натижаларини ишлаб чиқаришга жорий этиш билан шуғулланувчи хусусий корхоналарни капитал маблағлар билан молиялаштиради. Давлат университетлари лабораторияларида, миллий ва хусусий компанияларда олиб борилаётган тадқиқотлар фонд маблағлари ҳисобидан амалга оширилмоқда ва саноатда қўллашгача олиб борилмоқда.

Тавсифланган фондлар фаолиятдан кўриниб турибдики, улар ижтимоий фондларнинг кучли тармоғини кенгайтириш учун муҳим асос бўлиб хизмат қилмоқда. Улар, бир томондан, ижтимоий фондлар учун маблағлар манбаи сифатида мавжуд бўлса, кўпгина ҳолларда аниқ ижтимоий йўналтирилган дастурларга маблағлар ажратади. Бошқа томондан эса, бутун молия тизимининг фаолиятида ижтимоий йўналтирилганлик муҳитини яратади.

Кўриб чиқилганлардан ташқари, кредит фондлар — давлат банклари, жамғарма кассалари, бошқа муассасалар ихтиёрида бўлган, қайтариш ва фоиз тўлаш шарти билан бериладиган ресурслар жиддий функционал роль ўйнайди. Бундай фондлардан фойдаланишда давлат буюртмаларини бажараётган ёки мамлакатни ривожлан-

тириш давлат дастурига мувофиқ ишлаётган юридик шахслар устун ҳуқуқларга эгадирлар.

Францияда кредит фондлар кучли ривожланди. Франция Банки, Ташқи Савдо Банки фондлари, депозит-омонат кассалари шулар жумласига киради.

АҚШда энг муҳим уч тармоқда — қишлоқ хўжалиги, уй-жой қурилиши ва ташқи иқтисодий алоқада жамланган дастурларни амалга ошираётган қатор кредит фондлар фаолият олиб бормоқда. Қишлоқ хўжалигига кредит бериш учун Фермерлик кредити маъмурияти фонди тузилган. У федерал ер банклари, федерал ўртача муддатли кредитлар банклари ва федерал кооперация фаолиятини мувофиқлаштиради. Кредит муассасалар фондлари ҳазина маблағлари ҳисобидан, шунингдек ўз мажбуриятларини сотиш орқали шакллантирилади. Улар асосан турли мақсадларда — ҳосилни сотиш, омбор қуриш ва ҳоказоларга ссуда бериш учун фойдаланилади.

АҚШ экспорт-импорт банки фонди америка капиталини экспорт қилишда муҳим аҳамиятга эгадир. У американинг экспорт компанияларига 15—20 йил муддатга кредитлар беради ва хусусий банкларнинг экспорт кредитлари бўйича (кредит суммасининг 30—60 фоизи атрофида) кафолат беради. Банк ресурсларининг асосий манбаи унинг ўз маблағлари ва заёмлари ҳисобланади.

Японияда қўплаб кредит фондлари мавжуд. Айни маҳалда молиявий корпорациялар фондлари — уй-жой қурилишини молиялаштириш корпорациялари, кичик ва ўрта корхоналарни молиялаштириш корпорациялари, махсус банклар (Япония экспорт-импорт банки, Япония ривожланиш банки, қишлоқ хўжалиги учун Марказий кооператив банки ва бошқалар) фондлари жуда катта аҳамият касб этди. Молиявий корпорациялар фондлари бюджет маблағларидан ҳамда кредитга бериладиган фоизлардан шаклланади. Бу фондлар (рискли корхоналар»ни молиялаштириш ёки бошқа кредит манбаларига эга бўлмаган компанияларга ёрдам кўрсатиш мақсадида мўътадил фоиз билан заёмлар беради.

Диққат билан ёндашилса, кўриб чиқилган барча фондлар, моҳиятан бирон-бир мезонга кўра ижтимоийлиги маълум бўлади. Бироқ, бу фондлар билан бир

қаторда бевосита ижтимоий фондлар ҳам ривожланиб келди.

Ижтимоий фондлар, бу — аҳолининг бир қатор ижтимоий эҳтиёжларини қондириш ва конституцион ҳуқуқларини кафолатлаш мақсадида ижтимоий хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган пул маблағлари фонди бўлиб, ўз фаолиятини мамлакат миллий даромадини қайта тақсимлаш ва улардан фойдаланиш асосида олиб боради. Ижтимоий фондлар қуйидаги муҳим ижтимоий кафолатларни таъминлашга: давлат пенсия таъминоти-га; бандлик соҳасини қўллаб-қувватлашга; меҳнат қоби-лиятини йўқотганда қўллаб-қувватлашга; хомиладор-лик ва фарзанд туғилганлик учун таътил вақтидаги қўллаб-қувватлашга; санатория-курорт хизматлари кўрсатишга; бепул медицина хизматини кўрсатишга ва ҳоказоларга сарфланади. Ишлаб чиқаришнинг ривож-ланиши натижасида касаначилик меҳнати билан шу-ғулланадиган шахслар сони ортиб бораётганлиги, ИТР туфайли жамиятнинг турли ижтимоий гуруҳлари қизи-қишларидаги фарқнинг кучайиши, мамлакатлар аҳоли-сининг умумий кексайиб бориши ижтимоий суғурта фондларини кўпайтириш зарурлигига олиб келди. Сўнгги ўн йилда саноати ривожланган мамлакатлар ижтимоий фондлари ҳажми абсолют миқдорда беш-олти барабар ортди. Ижтимоий фондлар ҳажмининг ор-тиши ижтимоий тўловларни кўпайтириш имконини берди.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича ижтимоий фондлар шаклланишининг қуйидаги манбалари мав-жуд: махсус солиқлар ва йиғимлар; марказий, ҳуду-дий ва маҳаллий бюджет маблағлари; махсус заём-лар; ихтиёрий тушумлар ва коммерция фаолиятдан тушумлар. Бу фондларнинг шаклланишини қуйидаги манбалар — суғурталанганларнинг суғурта бадалла-ри, тадбиркорларнинг суғурта бадаллари ва давлат субсидиялари мисолида кўриб чиқамиз. Суғурталан-ганлар бадаллари уларнинг даромадидан тўғридан-тўғри чегириб олинади ва аслида бевосита мақсадли солиқдан иборат бўлади. Кўплаб ривожланган мамла-катларда бадал қиймати даромад миқдоридан қатъ-ий-назар фоизларда белгиланади. Бунда бадалнинг йиллик энг кўп миқдори ёки ставка қўлланиладиган

энг юқори даромад назарда тутилади. Суғурталанганлар ва тадбиркорлар учун суғурта ставкалари мавжуд. Айрим мамлакатларда (ГФРда) улар тўловчиларнинг икки гуруҳи учун бир хил, бошқаларда (Буюк Британия, Франция) — ҳар хил. Кўп мамлакатларда суғурталар учун ставкалар умумий иш ҳақи фондига нисбатан эмас, балки олдиндан белгиланган максимал ялпи иш ҳақига нисбатан фоизда белгиланади. Яъни ушбу максимумдан ортиқ сумма ҳисобга олинмайди. Шунинг учун компанияда малакали ходимлар ҳиссаси қанча катта бўлса, улар ижтимоий фондларга шунча кам маблағ ажратишади. Йирик компаниялар ҳам ижтимоий фондларга нисбатан кам солиқ тўлашади. Тадбиркорлар бадаллари ишлаб чиқариш харажатларига тенглаштирилади ва улар товарларга оширилган нарх сифатида қопланади.

Ривожланган мамлакатларда ё суғуртанинг барча турлари бўйича битта (Буюк Британия), ёки бир нечта бадал (ГФР) амал қилмоқда. Иккинчи тур бадални тўлаганлар ижтимоий хизматларнинг тегишли турларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўладилар. Масалан, АҚШда тадбиркорлар ва суғурталанганлар бир хил ставка бўйича: ижтимоий таъминотга ажратма сифатида 6,2 фоиз ва бепул тиббий ёрдам учун 1,45 фоиз суғурта бадали тўлашади. Бундан ташқари, тадбиркорлардан ишсизлик учун нафақага ажратмалар ушлаб қолинади. Шундай қилиб, тадбиркорларнинг аралаш ставкалари 8,45 фоизга тенг, суғурталанганлар учун эса бу 7,65 фоизни ташкил қилади. Германияда тадбиркорлар ва ёлланма ишчилар фондларга бир хил ставкада бадал тўладилар. Бироқ пенсия суғуртаси фонди, касалликдан суғурталаш фонди, бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш фонди учун мустақил ставкалар амал қилади. Масалан, суғурталанганлар ва тадбиркорлар пенсия суғуртаси фонди учун тўлайдиган бадаллар ставкаси иш ҳақи фондига нисбатан 9,5 фоиз белгиланган.

АҚШда турли маъмурий бўйсунишдаги кўп сонли ижтимоий фондлар фаолият кўрсатмоқда. Учта умуммиллий фонд: кексалик, ногиронлик ва боқувчисидан маҳрум бўлганлик бўйича суғурталаш фонди, давлат хизматчиларини суғурталаш фонди, муҳтожларга ёрдам фонди энг йириклари ҳисобланади.

ГФРда ижтимоий суғурта фондлари суғуртанинг ишчи ва хизматчиларни суғурталаш фонди, касалликдан суғурталаш фонди, ишсизликдан суғурталаш фонди ва бошқалар сингари алоҳида турларини ўз ичига олувчи кўпгина мустақил фондларни қамраб олади.

Буюк Британияда икки асосий ижтимоий фонд фаолият кўрсатмоқда. Булар — миллий суғурталаш фонди ва давлат корхоналари пенсия фондлари.

Японияда тўрт йирик фонд: соғлиқни суғурталаш фонди, миллий пенсиялар фонди, ишлаб чиқаришда шикастланишдан суғурталаш фонди, ишсизликдан суғурталаш фонди фаолият кўрсатмоқда.

Францияда касаллик, ногиронлик, оналик бўйича суғурталаш фонди, пенсия фонди, oilаларга ёрдам фонди, ишсизларга ёрдам бериш миллий фонди энг муҳим ижтимоий фондлар ҳисобланади.

Ижтимоий, бюджетдан ташқари ва махсус фондларнинг ривожланган тизими билан бир қаторда турли йўналишдаги давлатлараро фондлар ҳам фаол ривожланмоқда.

Давлатлараро фондлар орасида вазифаси тўлов баланси мувозанатига эришиш мақсадида халқаро ликвидликни бошқаришдан иборат бўлган Халқаро Валюта фонди, аъзо мамлакатлар ҳукуматлари кафолати билан ишлаб чиқариш қувватини кенгайтириш учун узоқ муддатли кредит берувчи Умумжаҳон банкининг аҳамияти жуда катта. Уларнинг ҳар бири йирик ижтимоий лойиҳаларни ҳам молиялаштиради.

III б о б

ИЖТИМОЙ ФОНДЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ХАЛҚАРО ТАЖРИБА ВА УНИНГ ЎТИШ ДАВРИДАГИ МАМЛАКАТЛАР УЧУН АҲАМИЯТИ

3.1. Ривожланган иқтисодиёт шароитида ижтимоий фондларнинг амал қилиши

Ижтимоий фондлар мазмунан ва амалан ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг объектив сабаблари орқали аниқланади. Биринчидан, ишлаб чиқаришнинг моддий ва шахсий омиллари ўртасидаги зиддият уларнинг вужудга келишида асосий сабаб бўлди. Бир томондан, жамиятда капитал тақсимои меҳнат қобилияти тақсимои билан мос тушмайди. Бу эса яратилган маҳсулотдан фойдаланишни бузиб кўрсатади. Бошқа томондан, техника революцияси ишлаб чиқаришнинг моддий шароитини ривожлантиради, шахсий омиллар эса ривожланишда орқада қолади. Бу эса маҳсулот тақсимоидагина эмас, балки ишлаб чиқаришга эришишда ҳам бузилишларга олиб келади.

Иккинчидан, ижтимоий фондлар ёввойи капитализмнинг заиф нуқтаси ҳисобланган ижтимоий мувоzanатни таъминлаш шакли сифатида пайдо бўлган. Натижада, айнан ижтимоий ҳимояга қаратилган йўналиш бўйича бозор муносабатларини такомиллаштириш бошланди ва унда янги, инсонийлик мазмунини касб этади.

Иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда ижтимоий фондларнинг амал қилиши ижтимоий ҳимоя ва ижтимоий таъминотнинг сўнгги икки юз йиллик амалиётида ишлаб чиқилган параметрлар билан белгиланган. Ҳозирга келиб ижтимоий таъминотнинг моҳияти ва таъминланиш даражасини таърифлашга етарлича умумқабул қилинган ва самарадор ёндашувлар вужудга

келдики, улар кўплаб халқаро ва миллий нашрларда ўз аксини топди²⁸.

Энг аввало шуни таъкидлаш зарурки, ижтимоий ҳимоя тизими узоқ давр мобайнида шаклланган ва давтаввал саноат революцияси талаби билан юзага келган. Ҳозирги индустриал мамлакатлар қаторига кирувчи давлатлар XIX аср давомида юз берган саноат революцияси Европанинг ўрнини ўзгартириб, Шимолий Америка тараққиёти тарихига ҳал қилувчи таъсир кўрсатди ва у ўзига кела бошлади. Бу мамлакатлар ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирларни кўришга мажбур бўла бошладилар. Бошқа мамлакатлар уларнинг савдо ва саноат ривожланиши кетидан улгуриш учун тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Бу эса бойлик ва фойдаланилмаган ресурслар билан ёнма-ён мавжуд бўлган камбағаллик ва муҳтожлик муаммосини юзага келтирди.

Жамият томонидан кўриладиган чора-тадбирларни зарурлиги англагунга қадар камбағалларнинг аҳволини енгиллаштиришга хусусий масала сифатида қараб келинди. Кейинчалик айрим мамлакатларда жамоат маблағидан мақсадли фойдаланиш қондаси қарор топиб, камбағаллар тўғрисида кенг қамровли қонунлар тизими яратилди. Уларда муҳтожларга ёрдам кўрсатиш учун ҳам, уларни бошпанали қилиш учун ҳам ижтимоий мажбуриятлар бўлиши эътироф этилди. Бу қонунчилик ижтимоий ларзалар юзага келиши имкониятини камайтиришга қаратилган эди.

Индустриялаштириш жараёнида ёлланма ишчиларининг юзага келганлиги ижтимоий ҳимоянинг анъанавий қоидаларини ўзгаришини талаб қилди. Касаллик, ишсизлик даврида, меҳнатда шикастлангандан

²⁸ Қ а р а н г: Введение в социальное обеспечение / Пер. с англ. — Международно бюро труда. Женева, 1995 г., Узбекистан. План экономических реформ. Всемирный банк. — Вашингтон, 1992 г., Узбекистан, Реформа социальной защиты / Пер. с англ. Всемирный банк. — Вашингтон, 1994 г., Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1996 г. — Т., 1996 г., Доклад о человеческом развитии, Узбекистан 1998 г., Доклад о человеческом развитии, Узбекистан, 1999 г., — Т., Отчет о мировом развитии 1997 г., Государство в меняющемся мире. — Вашингтон, Всемирный банк 1997 г., Социальная политика и экономические преобразования в Узбекистане / Под ред. К. Гриффина / Пер. с англ. — Программа развития ООН, 1995 г. и др.

кейин ёки қариганда иш ҳақини тўлаш тўхтатиб қўйилса, улар қашшоқлик даражасига тушиб қолиши мумкин эди, шаҳарда меҳнаткаш синфларни ҳимоялаш учун янгича ёндашувлар ишлаб чиқиладиган бўшланди. Банкда жамғармаларни яратиш имкони туғилди, касал ёки шикастланган ишчиларни қўллаб-қувватлаш бўйича ёлловчилар зиммасига айрим мажбуриятларни юкловчи чоралар қўрилди, касал бўлиб қолганда ва қариликда оз бўлса-да пул ёрдами кўрсатувчи ўзаро ёрдам ташкилотлари ривожланди, хусусий суғурта фондлари ҳаётни суғурта қилди бошлади ва дафн учун нафақа бера бошлади. .

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, айна вақтда жамиятда аҳолининг даромадлари бўйича табақаланиши шаклланди. Бу жараён унумдор меҳнатга бўлган рағбатни кучайтирди ва ижтимоий зиддиятларни юзага келтирди. Ижтимоий зиддиятлар вайронгарчилик келтирувчи кучга эга бўлганидан ижтимоий зиддиятларни ҳал этиш йўллари ва ижтимоий тотувлик шакллари муттасил изланди. Ижтимоий қафолат қоидалари ушбу соҳада эришилган энг самарали ютуқ бўлди.

Ижтимоий сиёсатнинг белгиланишида ижтимоий ва сиёсий гуруҳларнинг таъсири кучая бошлади. Айрим мамлакатларда ушбу ўзгаришларни амалга оширишга тезроқ ёндашилди.

Саноат жиҳатидан ривожланган мамлакатларда айрим нафақа дастурлари бирлашиб, яхлит бир бутун бўла бошлади. Айрим аҳоли қатламлари учун иш ҳақи, даромад ва пировард натижада меҳнаткашлар фаровонлигини таҳдидга қўювчи тасодифий ҳодисалар ҳам ҳисобга олинди. Янги муносабатларни тавсифлаш учун янги «ижтимоий таъминот» атамаси қўллана бошланди.

Айрим мамлакатларда бу тушунча бошқа мамлакатларга нисбатан кенгроқ талқин қилина бошланди. Умуман, «ижтимоий таъминот» тушунчаси жамиятнинг ўз аъзоларини ижтимоий чора-тадбирлар воситасида ҳимоя қилиш тизими бўлиб, у ишлаб чиқаришнинг тўхтаб қолишига олиб келадиган иқтисодий ва ижтимоий ларзалар ёки касаллик, бола кўриш, шикастланиш, ишсизлик, ногиронлик, қарилик ва ўлим муносабати билан бериладиган ёрдам ва имтиёзлар йиғиндисидан иборат.

Шундай қилиб «ижтимоий таъминот» тушунчаси жаҳонда кўп йиллик иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш амалиёти натижасида вужудга келган атамалардан биридир.

«Ижтимоий таъминот» атамаси дастлаб айрим тараққий этган мамлакатлардаги қонунларда ўз ўрнини топди. Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) ушбу атамани бутун дунё аҳолисининг умумий ва энг муҳим орзуларидан бири сифатида баҳолаб, дарҳол муомалага қабул қилди ва фойдалана бошлади.

Кейинчалик ХМТ ушбу концепцияни янада кодификациялашга қаратилган кўп сонли ҳужжатларни қабул қилди. Улар орасида ижтимоий суғурта ва ижтимоий ёрдам, солиқлардан маблағ билан таъминланадиган нафақалар, оилавий нафақалар, провидент фондлар, ишга ёлловчилар амалга оширадиган кўплаб қўшимча чоралар, шунингдек бутун дунёда кенг ёйилган ёрдамчи ва қўшимча дастурлар бор.

Ижтимоий суғурта — ҳозирги шароитда ижтимоий таъминотнинг энг кенг тарқалган ва самарали шаклларида бири ҳисобланади. Муайян маънода айтиш мумкинки, айтиш ижтимоий суғурта шаклланиши жараёнида XX асрда ижтимоий суғуртанинг шаклланиши билан бир вақтда ўз самарадорлигини намоён қиладиган ижтимоий партнёрлик тизими таркиб топа бошлади. Ижтимоий таъминот вужудга келган даврдан суғурта бадаллари ҳисобидан маблағ билан таъминланган. Суғурта бадалларини тўлаш ёлланма ходимлар учун мажбурий эди. Хусусан, ушбу қоида соғлигидан қатъийназар, малакали ва малакасиз, ёш ва қари, эркак ва аёл учун ҳам мажбурий эди. Суғурта концепцияси меҳнаткашлар бирдамлигини ифодалаб, ҳар бир киши ҳамкасабасини ва ишдаги ўртоқларини муҳтож бўлиб қолганда қўллаб-қувватлаш учун бадал тўлаб, уларни қўллаб-қувватлар эди.

Ижтимоий суғурта аста-секин халқаро миқёсдаги ҳодисага, жаҳон тараққиёти қоидаларидан бирига айланди. Суғуртанинг у ёки бу тизими ўртасида тафовутлар бўлишидан қатъийназар, умуман ижтимоий суғуртанинг қуйидаги элементлари ажратиб кўрсатилади:

- ижтимоий суғурта, одатда, ёлловчилар ва меҳнаткашлар бирдамлик билан тўлайдиган бадал-

лар ва давлатнинг қўшимча бадаллари ёки умумий солиқлар ҳисобидан дотациялар шаклидаги иштирокида маблағ билан таъминланади;

- айрим истиснолар билан ҳамма мажбурий қатнашади;
- бадаллар махсус фондларда тўпланади ва шу фондлар ҳисобидан нафақа тўланади;
- нафақа тўлашдан ортган маблағлар қўшимча даромад олиш учун инвестицияланади;
- нафақага бўлган шахсий ҳуқуқ даромадлар ёки муҳтожликка боғлиқ бўлмаган ҳолда бадалларнинг ўзи билан кафолатланади;
- бадаллар ва нафақалар миқдори аксарият ҳолларда суғурталанган кишининг оладиган даромади миқдори ёки олганлигига боғлиқ бўлади;
- иш жараёнида шикастланганлик бўйича суғурта, одатда, давлат иштирокида иш берувчи ҳисобидан маблағ билан таъминланади.

Ижтимоий суғуртанинг юқоридаги қоидалари ижтимоий ёрдам билан бирликда ривожланади.

Ижтимоий ёрдамнинг қоидалари қуйидагилардир:

- ёрдам дастурларининг харажатларини давлат ёки маҳаллий ҳокимият органлари ўз зиммасига олади;
- нафақа, қонун асосида, муҳтожларнинг тегишли қатламларига берилади;
- муҳтожликни аниқлашда шахсий маблағлар ва қўшимча даромадлар ҳисобга олинади, аммо айрим маблағлар, хусусан, кўп бўлмаган шахсий жамғармалар ҳисобга олинмайди;
- бериладиган ёрдам қўшиб ҳисобланганда ёрдам олувчининг умумий даромади жамият томонидан белгиланган энг кам даромаддан паст бўлмаслиги керак. Бунда оила аъзоларининг сони, коммунал хизматлар билан боғлиқ жорий харажатлар ва даромаднинг олдинги миқдори ёки қабул қилинган турмуш даражаси билан боғлиқ бўлмаган бошқа тўловлар эътиборга олинган;
- ижтимоий ёрдам аниқ муаммони ҳал қилишга йўналтирилган бўлиб, ижтимоий суғуртадан фарқли равишда, етарли миқдорда аниқ ёрдам кўрсат

тади. Ёрдам қонун йўли билан етарли даражада ўрнатилган бўлиши лозим.

Солиқ тушумлари ҳисобидан таъминланадиган нафақалар жаҳонда кенг тарқалган. Бу аслида, ижтимоий таъминотни ривожлантиришнинг бошқача йўли бўлиб, давлат томонидан алоҳида олинган гуруҳларга кирувчи ҳар бир фуқаронинг умумий нафақа билан тўла ёки қисман таъминланишидир.

Ижтимоий таъминотда оила нафақалари алоҳида ўрин тутadi.

Кўп мамлакатларда иш ҳақи билан боғлиқ моддий фаровонлик оила аъзоларининг сони билан боғланмагани сабабли, оилавий нафақалар вужудга кела бошлаган. Катта оилалар мавжуд бўлган мамлакатларда бу ҳолат айниқса муҳим аҳамиятга эга. Умуман, оилавий нафақалар болаларнинг моддий фаровонлигини қўллаб-қувватлашга мўлжалланган.

ХМТнинг ҳужжатларида жамият болаларнинг фаровонлигини таъминлаш учун ёрдам бериш тадбирларини ўтказишда ота-оналар билан ҳамкорлик қилишга алоҳида эътибор берилади. Оилага кўрсатиладиган ёрдамларнинг ҳаммаси (мунтазам пул тўловларининг турларидан тортиб, натурал хизмат кўрсатишгача) кўп мамлакатларда шу давлатлар ўз зиммасига олган «болаларни таъминлаш бўйича масъулият» тоифаси остида амалга оширилади. Ижтимоий таъминотнинг минимал меъёрлари тўғрисидаги Конвенцияга (1952 йил, № 102) қўшилган мамлакатлар масъулиятнинг бу турини ўз зиммасига олди. Ҳозирги даврда ушбу Конвенция доирасида оилага кўрсатиладиган умумий ёрдам миқдори ходимнинг ўртача статистик иш ҳақи уч фоизлик даражасининг оиладаги фарзандлар сонига кўпайтмасига асосан белгиланади. Агар ёрдам бутун аҳолига кўрсатилса, у ҳолда нафақа оиладаги фарзандлар сонига кўпайтирилган ўртача статистик иш ҳақининг бир ярим фоизи даражасида қайд этилади.

Ривожланаётган давлатларда эса тараққий этган мамлакатларнинг амалиётидан келиб чиққан ҳолда ижтимоий таъминотнинг алоҳида шакллари вужудга келмоқда. Бу хусусий провидент фондлардир. Бу фондлар моҳиятига кўра, фақат ривожланган ёки фақат ривож-

ланаётган мамлакатлар тажрибаси сифатида тасниф қилиниши мумкин.

Кенг қамровли ижтимоий таъмиот йўлига кейинроқ, ўтган давлатлар унинг бошқарувини соддалаштиришга ҳаракат қилиб, давлат провидент фондларини таъсис этишга қарор қилишган. Провидент фонд мажбурий жамғарма кассасидир. Ходимлар ва уларни ёлловчилар марказий фондга мунтазам равишда бадал тўлаб, уни ходимнинг шахсий ҳисоб варағига ўтказишади, бу маблағ вақти-вақти билан тўланадиган фоиз ҳисобидан ҳам кўпайиб боради. Қарилик, ногиронлик ёки ўлим вазияти содир бўлганда, жамғарманинг ҳаммаси ходимга ёки боқувчининг меросхўрларига тўланади. Айрим фондлар жамғармадан, масалан, касаллик, ишсизлик ҳолатларида ёки бошқа сабабларга кўра қисман фойдаланишга имкон беради.

Ижтимоий таъминотнинг муҳим ва кенг ёйилган шакли иш берувчиларнинг мажбуриятларидир. Иш берувчи жавобгарлигига асосланган тизимлар асосан меҳнат шикастлари билан боғлиқ ҳолатларни ўз ичига олади. Тараққий этган ва ривожланаётган мамлакатларда кўплаб шундай тизимлар мавжуд бўлиб, иш берувчилар мажбуриятларининг кўлами ва ҳажми йилдан-йилга ортиб бормоқда.

Ижтимоий таъминотнинг навбатдаги тури — ижтимоий хизматлардир. Умуман, ижтимоий таъминот бўйича нафақалар ва ижтимоий хизматлар — бир медалнинг икки томонларидир. Улар доимо биргаликда ривожланиб келган ва ҳар икки йўналиш бўйича бир-бирига мутаносиб сиёсий ечимлар амал қилган.

Тегишли ижтимоий хизматларнинг ҳар қандай тўплами тиббий хизматни, соғлиқни сақлаш ва бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш бўйича профилактика чораларини, жароҳатланганлар соғлиғини тиклашни, ногиронлар ва кексалар учун махсус аппаратларни, болалар туғрисида ғамхўрликни, аёллар консультациясини, туғруқхоналарни ва бошқаларни ўз ичига олади.

Сўнги йилларда жаҳондаги кўп мамлакатларда ижтимоий таъминот халқаро қоидалар асосида ривожлантирилмоқда.

Меҳнат жароҳати билан боғлиқ ҳимояга, одатда, катта эътибор берилади. Жаҳондаги ҳар бир мамлакат меҳнат жароҳатига оид бирон-бир тизимга эга. Бир ҳолатда бу ижтимоий суғурта кўринишида бўлса, бошқа ҳолатда иш берувчининг ҳуқуқий жавобгарлигини ташкил этиш шаклида намоён бўлади.

Кўп мамлакатларда кексаликда, ногиронликда ва боқувчисидан маҳрум бўлганлик билан боғлиқ ҳолатларда таъминлашга боғлиқ қоидалар ишлаб чиқилган. Бу эҳтиёжлар ижтимоий суғурта, ижтимоий ёрдам, провидент фондлар ёки фуқароларга мўлжалланган, умумий солиқлардан маблағ билан таъминланадиган тизим каби турли йўللار воситасида қондирилади. Дунё мамлакатларининг тўртдан бир қисмида, хусусан, саноати ривожланган мамлакатларда ишсизлик бўйича нафақалар мавжуд.

Ижтимоий таъминот жамиятнинг ҳамма аъзоларини ҳимоя қила олмайди ва бунинг учун зарурат ҳам йўқ. Бироқ, ижтимоий адолат нуқтаи-назаридан жамиятнинг ҳар бир гуруҳи учун адресли ҳимоялаш бир ҳилда бўлмоғи лозим. Бундан ташқари, мавжуд бирдамлик концепцияларига мувофиқ ижтимоий ҳимоялашни амалга оширишда аҳоли муҳим ва муҳим бўлмаган қатламларга ажратилмаслиги лозим.

Ҳозирги пайтда ижтимоий нафақанинг тўққиз туридан ташкил топган кенг қамровли ижтимоий таъминот тизими мавжуд.

Ижтимоий суғурта шаклида ижтимоий таъминот фонди маблағ билан таъминланганда ёлланма ходимларгагина ёрдам кўрсатилади. Суғурта тизимининг афзаллиги шундаки, иш берувчи бадални давлат дотациялари ҳисобига ҳам тўлаши мумкин.

Ижтимоий таъминот ривожланишининг дастлабки босқичида иш ҳақи юқори бўлган ходимлар ўзини-ўзи суғурталашлари мумкин, деган қоидага амал қилинган. Кейинчалик эса ижтимоий таъминот тизимининг тараққиёти жараёнида пенсия ва нафақаларнинг қатъий белгиланган миқдори юзага келди ва суғурта билан ҳаммани қамраб олиш гоёси намоён бўлди. Суғурта тизимига юқори ҳақ оладиганларни жалб қилишда бошқа муаммо пайдо бўлди — ўртача иш ҳақига мос ба-

далларнинг стандарт даражаси энг кам иш ҳақи олади-
ганлар учун оғир юк бўлиб тушди. Ўз навбатида энг
кам иш ҳақи даражасига асосланган нафақа юқори иш
ҳақи олувчиларни асло қониқтирмаслиги маълум бўлди.

Натижада иш ҳақи миқдориға мувофиқ равишда
бадаллар йиғиб олишга асосланган пенсия ва нафақа-
лар тизими пайдо бўлди.

Ижтимоий таъминот иш берувчилар ва уларнинг
ходимлари томонидан бошқариладиган хусусий тизи-
ми билан бир вақтда ривожланди. Бу эса кексаликни
тўла таъминлашга мўлжалланган тизимни юзага кел-
тирди, бу: а) қатъий миқдордаги давлат пенсиялари
ёки иш ҳақи асосида ҳисобланган пенсияларни ва б)
хусусий фондлардан маблағ билан таъминланадиган кас-
бий пенсияларни келтириб чиқарди.

Мазкур ижтимоий таъминотнинг кўшма тури давлат
иштирокини камайтиришга асосланган ва ҳозирги дав-
рда бу ижтимоий таъминот тизимини ривожлантириш-
нинг истиқболли йўналишларидан бири ҳисобланади.

Саноат жиҳатидан тараққий этган мамлакатлардаги
ижтимоий ҳимоянинг ўзига хос хусусияти шуки, улар-
да ишга ёллаш тўғрисида шартнома тузилаётган бос-
қичда ҳимоя тadbирлари кўзда тутилади. Шартномада
иш ҳақи миқдори, таътил муддати, тақдим этиладиган
ижтимоий имтиёзлар, пенсия таъминоти ва ҳоказолар
ўз аксини топади. Мутахассисларнинг фикрича, шарт-
номада бандлик масалаларига алоҳида урғу берилади.

Қатор мамлакатларда ишсизлик даражасини камай-
тиришга қаратилган махсус давлат дастурлари ишлаб
чиқилган ва уларда ҳам ҳимоя кўзда тутилади.

АҚШда ижтимоий ҳимоя шаклининг уч ташкилий
тури бор:

1. Давлат ижтимоий суғуртаси.
2. Давлат томонидан ёрдам кўрсатиш.
3. Хусусий суғурталаш ва ёрдам кўрсатиш.

Дунёда кейинги йилларда ижтимоий ҳимоя, хусу-
сан, пенсия тизими кўлами, роли ва таркибини тако-
милаштиришга бағишланган мунозаралар авж олиб
кетди ва аниқ ўзгаришлар содир бўлди.

Пенсия тизимини ислоҳ қилишнинг асосий далил-
ларидан бири сифатида ИХРТ мамлакатларида ўтка-

зилган ҳисоб-китоблардан фойдаланилмоқда. Бу таҳлилнинг кўрсатишича пенсия харажатлари 1990 йилда ЯИМнинг 10—15% га тенг бўлса, 2050 йилга келиб 25% бўлиши кутилади. Пенсия харажатларининг ЯИМга нисбатан катта юк бўлиб тушишини иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлар ҳам кўтара олмайди. Шу боис иқтисодий ўсишни кескин ошириш керак бўлади.

XX асрнинг 90-йилларида кўпчилик мамлакатлар пенсияни тақсимлаш тизимини (кўпинча «авлодлар бирдамлиги» принципи дейилади) жамғариш тизими билан қўшиб ўзида мужассамлаштирган тизимларни яратиш йўлидан боришмоқда. Бунда ёш авлод қариларни тамоийили билан таъминлайди. Жамғариш тизими (яъни тегишли фонд) амал қилганда ишловчи ўз жамғармасини инвестициялаш асосида кўпайиб боришига қараб пенсия билан таъминланади.

Янги пенсия тизимларида ҳам пенсия нафақалари аввалги йиллардаги иш ҳақи миқдори ёки бадалларга боғланган бўлади. Жамғариш компоненти ходимлар учун кўпинча улар жамғарган маблағларини бошқаришнинг бир нечта муқобил вариантлари орасидан танлаш имкониятини яратади.

Ҳозир пенсия тизимини маблағ билан таъминлашга жаҳон амалиётида уч хил ёндашув бор, биринчидан, пенсия миқдори макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ҳолати билан, иккинчидан, бериладиган пенсия тўловларининг етарлилиги билан, учинчидан, унинг маъмурий тизими ва бошқарувининг самарадорлиги билан боғлиқ ҳолда қаралади.

Ривожланган мамлакатларда давлат пенсия тизими орқали ҳар йили ЯИМнинг 5—10 фоизига тенг маблағ ўтади ва бу даромадларни қайта тақсимлаш орқали амалга оширилади.

Барча мамлакатлар пенсия тизимига иш берувчиларга ходимлардан олиниши лозим бўлган ҳар қандай бадалларни ушлаб қолиш, уларни иш берувчилар тўлайдиган бадаллар суммасига қўшиш ва умумий йиғиндини ягона тўлов билан ўтказиш мажбуриятини юклаган. Бундай маблағ ўтказиш ҳар ойда амалга оширилади, бироқ АҚШда энг йирик компаниялар ҳар ўн кунда маблағ ўтказишга мажбур.

Бундан ташқари, иш берувчи вазифасига пенсия бадалларини тўплаш тизимини бошқарувчи идорага мунтазам ҳисобот бериб туриш ҳам қиради. Германия ва Швецияда иш берувчилар берган ҳисоботда ҳар ойда тўланган бадаллар умумий йиғиндиси кўрсатилади, ҳар бир ходим бўйича эса бир йилда бир марта батафсил маълумот берилади. АҚШда эса иш берувчилар тўланган барча бадаллар йиғиндиси тўғрисида ҳар уч ойда хабар беришга мажбур.

Маблағни бошқариш тартиби пенсия ажратмаларидан мақсадли фойдаланишни кафолатлаши ва нафақаларни мунтазам тўлаб бориш учун етарли маблағ бўлишини таъминлаши даркор.

АҚШ ва Швецияда пенсия ажратмалари банк тизими орқали ўтказилади ва ягона марказлаштирилган ҳисобга келиб тушади. Талаб қилиб олинмаган пул маблағлари банкдаги ҳисобдан олиниб, шу мақсад учун махсус танланган инвестиция воситасига айлантирилади.

Швецияда пенсия фонди пулининг инвестициялашга оид қарорлари уч махсус кузатувчи кенгаш мажмуи томонидан қабул қилинади.

Германияда нақд пули ҳаракатини бошқариш пенсия идораси томонидан ҳукумат иштирокисиз амалга оширади. Германиянинг пенсия идоралари ҳисоб рақамини тижорат банкларида очган бўлиб, ҳар бир иш берувчининг бадаллари у фойдаланадиган тижорат банкидаги пенсия идораси ҳисоб рақамига келиб тушади. Пенсия идорасининг инвестиция бўлими барча ортиқча маблағни банкдаги депозит сертификатларига қўяди.

Умуман, пенсия тизимини бошқариш хусусиятлари устун даражада ҳар бир мамлакатдаги банк-молия тизимининг амал қилиш хусусияти ва мавжуд анъаналар билан белгиланади. Ўзбекистонда пенсия тизимини ислоҳ қилиш масалаларига айна шу позициядан ёндашиш лозим.

Иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда ижтимоий фондларнинг ривожланиши ва амал қилиши борасида катта ютуқларга эришилганига қарамай, уларда ҳам фонд маблағларидан мақсадли фойдаланиш самарасини ошириш билан боғлиқ муаммолар мавжуд.

Масалан, Роберт Хольцман «Об экономических выгодах и фискальных требованиях перехода от неоплаченных к оплаченным пенсиям» китобида ИХРТга аъзо кўпгина мамлакатлар кун тартибида давлат пенсия тизимини ислоҳ қилиш кўп йиллардан бери турган долзарб муаммо эканлигини таъкидлайди²⁹. Иқтисодий кўрсаткичларнинг манфий хазина дисбалансининг ортиб бораётгани ҳам давлат харажатларининг мазкур йирик дастурини ислоҳ қилиш зарурлигини тақозо этмоқда.

Асосан кексаларнинг тўланмаган даромадлари схемасини ислоҳ қилишни дарҳол бошлаш ва узоқ вақт амалга ошириш зарурлиги таъкидланмоқда. Биринчидан, табиий туғилиш камайиб ва яшаш ёшининг ортиб бораётганлиги туфайли аҳоли қариб бормоқда. Иккинчидан, кўп мамлакатларда ўтмишда тўловларнинг миқёси ва даражасига оид қабул қилинган ва эскириб қолган қарорлар туфайли пенсия тизими янада қариб бормоқда. Учинчидан, бадаллар ставкаси юқорилиги ва бадаллар билан пенсия тўловлари ўртасидаги алоқа бевосита эмаслиги туфайли меҳнат бозорига салбий таъсир кўрсатмоқда. Тўртинчидан, хусусий ва миллий жамғармалар учун салбий оқибатлар вужудга келди.

Гап шундаки, бадаллик ставкаси анча юқорилиги туфайли фонд даромадларининг ўсиши чекланиб қолган. Бундан ташқари, фонд бадалларининг ортиши бошқа давлат харажатларининг камайтирилишига олиб келади.

Фарб олимларининг фикрича, пенсияга чиқиш ёшининг беш йилга узайтирилиши Япония, Германия, Буюк Британия ва АҚШда кейинги 35 йиллик даврда хазина дисбалансини амалда бартараф этади. Шундай бўлса-да, одатдаги пенсияга чиқиш ёшининг ошири-

²⁹ Хольцман Р. «Об экономических выгодах и фискальных требованиях перехода от неоплаченных к оплаченным пенсиям» / Вашингтон, Университет Джона Гопкинса, 1999 г., сс. 5—20, 19—40.; Pension Systems in Crisis. Harvard Institute for International Development, World Bank Institute Workshop on Pension Reform. Cambridge, Massachusetts, June 14—25, 1999., P 9., International workshop on: «Pension Reform in Transition Economics», 10—26 September, 1997. The International Institute-Histadrut, Israel. PP. 10—30.

лиши ёки пенсия ҳуқуқини берувчи мезонларни янгилаш ҳал этилиши мушкул бўлган вазифалардандир.

Европа Иттифоқи мамлакатларида пенсия ислоҳоти амалга оширилаётган бўлсада, улардаги пенсия схемаси ишончли молиявий негизга қўйилган эмас. Бу ислоҳотлар, асосан, қисқа муддатли бюджет мулоҳазаларидан келиб чиқиб амалга оширилди ва узоқ муддатли хазина мулоҳазаларига жиддий эътибор берилмади. Юқоридаги сабабга кўра, пенсия ислоҳоти тўғрисидаги масала амалда саноати ривожланган барча мамлакатларда кун тартибда турибди.

Европа Иттифоқи мамлакатларида давлат даражасининг қиймати юқори бўлиб, ҳозир ЯИМнинг 10%и ташкил этади. Улардан 9%и жорий тушумлардан молиялаштирилади, 1%и эса солиқлар ҳисобидан шаклланади. Агар қонунлар қайта кўриб чиқилмаса, 2030 йилга келиб давлат даражаси қиймати 15%ни ташкил этади. Шундан 10%и жорий тушумлардан ва 5%и умумий солиқлар ҳисобидан субсидиялаштирилади. Европа Иттифоқи мамлакатлари ўртасида ушбу соҳада кескин фарқлар мавжуд. Хусусан, Ирландияда жорий харажатлар ЯИМнинг 5%и ташкил этса, Италияда эса 15%ни ташкил этади³⁰. Пенсия тизимида аҳолининг қариш жараёни катта таъсир кўрсатиб, ҳозирда тақсимлаш тизими асосида пенсияларнинг 84%и тўланади. Европа Иттифоқи мамлакатларига пенсия тизимини таҳлил қилиш, қатор хулосалар чиқариш имконини беради: агар молиялаштириш тизими ўзгартирилмаса, тақсимот пенсиялари қолган ҳамма ижтимоий тўловларни сиқиб чиқаради; пенсия ислоҳотини ўтказиш заруриятини англаш кучаймоқда; Европа Иттифоқи мамлакатларида ЯПҚ билан боғлиқ муаммолар мавжуд бўлиб, улар касбий пенсия режаларини тартибга солувчи ҳолатлар билан зиддиятга киришмоқда; жамғариш компонентини кенгайтиришга қаратилган ва пенсия режаларини тартибга солишнинг уйғунлаштириш, хусусан, бошқа

³⁰ Pension Systems in Crisis. Harvard Institute for International Development, World Bank Institute Workshop on Pension Reform. Cambridge, Massachusetts, June 14–25, 1999, PP. 24–45.

мамлакатлар ҳудудларида пенсияни таъминлаш соҳасида дастлабки қадамлар ташланмоқда.

Европадаги бир қанча мамлакатлар шартнома ёки мажбурият асосида қўшимча тўланган пенсиялардан фойдаланишмоқда. Бироқ, бу пенсияни жорий этиш соҳасида тўпланган катта тарихий тажриба кўпинча бу вариантдан воз кечишга мажбур этмоқда. Чиндан ҳам, авлод учун икки барабар оғир пенсия тўлаш тўғрисидаги далил асосли бўлиб, чуқур тадқиқотлар олиб боришни талаб этади.

Чилида давлат бошқарадиган тўланмаган пенсия тўловлари схемасидан муайян бадаллар асосида тўла тўланган пенсиялар схемасига ўтиш 1981 йилда амалга оширилди ва унинг Чили иқтисодиёти учун келтирган ижобий натижалари бошқа мамлакатларни мазкур ислохотларга қисман бўлсада эргашишга мажбур этди. Лотин Америкасининг турли мамлакатлари, жумладан, Аргентина (1994 й.), Колумбия (1994 й.), Перу (1993 й.), Уругвай (1996 й.) ва Мексика (1992—1997 й.) мажбурий тўланган фондларга ўта бошлади. Бир қатор ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари, жумладан, Венгрия, Польша, Қозоғистон, Латвия 1998—2000 йилларда кўп босқичли пенсия тизимига ўта бошлади. Австралияда давлат пенсияларига қўшимча равишда иш берувчилар ходимлар учун тўлайдиган пенсия фондларини мажбурий қилиб қўйди.

Тўланган схемаларга ўтиш пенсия фондини уч муҳим сабаб бўйича оғир аҳволдан чиқишини таъминлайди. Биринчидан, бундай ислохот иқтисодий ўсишга шароит яратади ва ижобий натижаларга олиб келади, деган далилни олға суради. Иккинчидан, бу жамғармаларни суғурталаш концепциясини ижтимоий ҳимоялаш ва қайта тақсимлаш концепцияларидан фарқлаб молия оқимларининг ошкоралигини таъминлайди. Учинчидан, бу иш ҳақи рағбатларини кенгайтиради ва келажакда пенсия тизимини қайта кўриб чиқишга бўлган уринишларни камайтиради.

Давлат ва тўланмаган пенсияларни таъминлашнинг нозик жиҳатлари бор. Биринчидан, тизим ҳали етук бўлмаган даврда ўта катта миқдордаги пенсияларнинг ҳозирги пенсионерларга берилиши бўлажак пенсионер-

ларга тегадиган пенсияни таъминлаш имконини бермайди. Иккинчидан, фондда жамғарилган активлардан мақсадли фойдаланилмаганлиги учун уларнинг камайиб кетиши дастлаб ваъда қилинган пенсияларни маблағ билан таъминлаш имконини бермайди.

Хатто саноат жиҳатидан тараққий этган мамлакатларда кўпчилик фақат тайинли ишдан тайинли даромад оладилар ва бу билан ўз манфаатларини юқори иш ҳақи ва ишончли иш жойи билан боғлайдилар. Натижада оширилган иш ҳақи ва иш жойининг юқори даражада ишончлилигига бўлган талаб, асосан, даромадни капиталдан меҳнатга қайта тақсимлаш воситаси сифатида қабул қилинади. Инвестициялар келтирадиган юқори фойда ставкаси ва юқори фойда олиш, капиталдан олинadиган фойдага юқори солиқ солиш механизми орқали қайта тақсимлашни талаб қилишга асос бўлувчи нонормал ҳолат деб қабул қилинади. Тўланган пенсияларга ўтиш капитал билан меҳнат ўртасидаги анъанавий зиддиятни юмшатади, шунингдек аҳоли кўпчилик қисмининг молия бозорларига салбий муносабатини сусайтиради, чунки ходимлар юқори даромаддан манфаатдор эканликларини англай бошлайдилар, деб таъкидланади. Айниқса, маълум взнослар схемасида юқори ставкалар фақат индивидуал ҳисобларга ўтказилади, деб қабул қилинади.

Пенсия ислоҳотининг уч асосий самараси бор. Биринчидан, ислоҳот бадаллар ва пенсия тўловлари ўртасида чамбарчас алоқани вужудга келтиради ва меҳнат бозоридаги бузилишларни камайтиради. Иккинчидан, ислоҳот қоидалари молия бозорини кенгайтиради ва унинг ривожланишини тезлаштиради, натижада ресурсларнинг жойлашиш самарадорлигини оширади. Учинчидан, ислоҳот миллий жамғариш ва капитал жамғаришга ижобий таъсир кўрсатади. Молия бозорининг яхшироқ амал қилиши ва капитал жамғаришнинг юқори суръатлари иқтисодий ўсишнинг ортишига олиб келиши лозим. Тўланмаган пенсия схемаларида бадаллар билан пенсия тўловлари ўртасидаги алоқа заифлашади. Фондлар орқали кекса ёшда даромадларни ва пенсия билан боғлиқ бўлма-

ган бошқа вазифаларни таъминлаш охир оқибатда капитал бозоридаги оборотнинг ва фойда ставкасининг ортишига олиб келади. Пенсия фондидаги икки компонентни — (тўланмаган) дистрибутив ва (тўланган) аннуитетни аниқ ажратган ҳолда икки даражали ва кейинчалик уч даражали схемага ўтиш нисбатан мақсадга мувофиқ ва самарали ёндашув эканлиги таъкидланмоқда.

Охирги ўн йилликда молия бозорларининг глобallasувига қарамай, Европадаги кўпгина миллий капитал бозорлари етарлича ривожланмаган ва улар айрим кўрсаткичларни, масалан, қимматбаҳо қоғозларни капиталлаштириш, капитал бозорлари ҳажми ва дастаклари характери, инновация суръатлари ва бозор таркибини баҳолашда намоён бўлмоқда.

Сўнги 30 йил ичида ИХРТ мамлакатларида умумий жамғармаларнинг қисқариши ва 80-йиллар бошидан бошлаб ҳақиқий фоиз ставкасининг ўсиб бориши келажакда капиталнинг глобал етишмовчилиги ва ишлаб чиқаришнинг ҳажмига салбий таъсир кўрсатиш хавфини вужудга келтиради. Келажакдаги миллий жамғариш суръатлари тўғрисидаги хавотирлик аҳолининг қаришига (истеъмол — жамғариш характеридаги ёш хусусиятлари орқали бевосита ва бюджет оқибатлари орқали билвосита) таъсир кўрсатади ва тўланмаган схемалар миллий жамғаришни пасайтиради, деган адолатли таъкидлашни кучайтиради. Даромадларнинг камайишига, афтидан, аҳолининг қариб бориши ҳам салбий таъсир кўрсатади. Ушбу вазиятда миллий жамғармани кучайтириш, тўланган пенсияларга ўтиш ва бу билан капитални шакллантириш мақсадга мувофиқ бўлади. Чили тажрибасида тўланган пенсияга ўтиш, бу ерда миллий жамғарма ЯИМдаги ҳисса сифатида 1981 йилдаги 8,2 фоиздан 1995 йилда тараққиёт тарихидаги энг юқори — 27,6 фоизга етди.

Шундай қилиб, тўланмаган пенсия тизимидан тўланган пенсия тизимига ўтишни нодавлат ижтимоий фондларни ривожланишидаги муҳим босқич деб баҳолаш мумкин.

3.2. Ривожланаётган иқтисодиёт ва ижтимоий фондлар

Ҳозирги даврда ривожланаётган мамлакатларда ижтимоий фондларнинг амал қилиши аҳолининг тез қариб бориши туфайли ўзининг критик нуқтасига етди. Бу масала Умумжаҳон Банки мутахассислари томонидан чуқур ўрганилмоқда ва бу тадқиқотларнинг натижалари қатор илмий ишларда келтирилган³¹.

Бу мамлакатларда катта ёшли кишиларни қўллаб-қувватлашнинг норасмий жамоа ва оила тизими заифлашиб бормоқда. Расмий тизимга ўтиш юқори солиқлар воситасида таъминланиши мумкин, бу эса миллий харажатларни оширишни талаб қилади ва оқибатда хусусий секторда иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилади.

Бозор муносабатлари ўз мазмунига кўра анъанавий хўжалик тизимининг ва унга мувофиқ келувчи аҳолининг ҳаёт тарзини ўзгартиради. Янги бозор муносабатларининг шаклланиши анъанавий аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш шакллариининг йўқолиб кетишига олиб келди. Шундай қилиб, бозор муносабатларининг шаклланиш даврида катта ёшдаги аҳолининг маълум қисми ижтимоий таъминотнинг на янги, на эски шакл ва усулларида ташқарида қолди.

1990 йилда жаҳон аҳолисининг 9 фоизи, яъни деярли ярим миллиардини 60 ёшдан ошган кишилар ташкил қилди. 2030 бориб бу рақам уч баробар кўпайиб, 1,4 миллиард кишини ташкил этади. Мазкур ўсишнинг 50 фоизидан ортиғи Осиё мамлакатлари ва чоракдан ортиқроғи Хитой ҳиссасига тўғри келади. Натижада ривожланаётган мамлакатлар бўйича 60 ёшдан ошганлар ҳиссаси аҳоли умумий сонининг 30 фоизгачасини ташкил қилиши мумкин.

Аҳолининг қариб боришига мувофиқ, уларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган социал харажатлар ҳам ортиб бормоқда.

³¹ Қ а р а н г: Жумладан: Предупреждение кризиса старение населения: политика защиты престарелых и содействия экономическому росту. — Доклад, Всемирный Банк. Вашингтон 1994, 224 с.; Sociurity and Pension Reform. Joint Vienna Institute, Vienna, Austria, June 1—5, 1998, P 151.; Pension Systems in Crisis. Harvard Insitute for Intenational Development, Wold Bank Institute Workshop on Pension Reform. Cambridge, Massachusetts, June 14—25, 1999, P 480.

Ривожланаётган мамлакатларда аҳоли жон бошига ЯИМ ишлаб чиқариш даражаси юқори бўлмагани сабабли бу ерда ресурслар ва давлат бюджети имкониятларининг қисқариш эҳтимоли бор.

Давлат томонидан ташкил этилаётган ижтимоий фондлар самарасиз бошқарилмоқда, уларга сарфланган маблағлар инфляция туфайли қадрсизланмоқда ва уларнинг асосий қисми маъмурий харажатларни қоплашга сарфланмоқда.

Ҳозирги вақтда қарилик бўйича таъминот ходимнинг иш ҳақи ва меҳнат стажига асосланган нафақалар иш ҳақи фондидан олинадиган солиқлар ҳисобидан маблағ билан таъминланади, яъни бугун ишлаб турганлар пенсионерларни моддий таъминлайди. Бироқ, бу тизимлар кўп муаммоларга, жумладан, ишсизликнинг ортишга олиб келувчи иш ҳақи фондидан тўланадиган солиқларнинг юқорилиги ва ўсиб бориши; бадал тўлашдан бўйин товлаш ва меҳнат унумдорлиги даражаси паст бўлган норасмий секторга кетиб қолиш; пенсияга эрта чиқиш натижасида тажрибали ишчилар ялпи таклифининг камайиши; давлат ресурсларидан нораціонал фойдаланиш; узоқ муддатли жамғармани кўпайтириш имкониятини йўқотиш; авлодлар ичида даромадларни стихияли қайта тақсимлаш; давлатнинг катта яширин пенсия қарзи ва молиявий узилишлари ўсишига олиб келмоқда.

Оқибатда мавжуд тизимлар кексаларни ҳар доим ҳам тўла ҳимоялашни таъминламайди. Келажакда улар самарадорлигининг пасайиши кутилмоқда, чунки улар нафақаларни кўпинча бу текисда тақсимламоқда ва иқтисодий ўсишга ҳалақит бермоқда.

Қайта тақсимланадиган пенсия таъминоти самарадорлигининг бутунлай пасайиб кетишининг олдини олиш мақсадида Умумжаҳон банки жамғариладиган белгиланган бадаллар ва хусусий тарзда бошқариладиган тизимни тавсия этмоқда. Янги пенсия тизими уч даражани ўз ичига олади:

а) солиқлар ҳисобидан молиялаштириладиган ва мажбурий давлат томонидан бошқариладиган қайта тақсимлаш учун даража;

б) жамғариш учун хусусий тарзда бошқариладиган ва тўла жамғариладиган мажбурий даража;

в) қариганда кўпроқ ҳимояга эга бўлишни истовчи кишилар учун ихтиёрий бўлган даража.

Мажбурийлик қоидаси миопия (узоқни кўра билмайдиган) деб аталмиш сабабга кўра жорий этилади — кўпчилик узоқни кўра билмайди, ихтиёрий равишда қарилик даври учун етарли маблағ жамғара олмайди ва кексаайганида жамият учун ортиқча юк бўлиб қолиши мумкин.

Бу масалага Ўзбекистондаги ҳозирги вазият нуқтаи-назаридан жиддий эътибор беришимиз зарур. Ҳозирги даврда ўзининг кексалигини таъминлаш учун жамғарган маблағ етарли бўлмаган авлоднинг юзага келиши аниқ. Гап шундаки, бу ҳолат узоқни кўра билмасликдан эмас, балки кишилар истаганларида ҳам шундай қила олмасликлари боис вужудга келди.

Белгиланган взносларни жорий этиш принципи меҳнат бозоридаги бузилишнинг олдини олиш мақсадида бадаллар билан тўловлар ўртасида ўзаро яқин алоқаларни ўрнатиш мақсадида қўлланади, натижада кишилар бадалларга солиққа бўлганидек муносабатда бўлмасликлари мумкин, чунки бадалдан бўйин товлаш ходимнинг ўзига зарар бўлади, яъни унинг пенсияси миқдори пасайиб кетади. Пенсия ходимнинг ёши ва жамғармасини ҳисобга олганидан пенсияга эрта чиқишни бартараф этади, яшаш ёшининг ортишига кўра пенсияга чиқишнинг нормал ёшини ўз-ўзидан оширади ва бунда ҳеч қандай оғир сиёсий ечимлар талаб қилинмайди.

Пенсия учун ажратмалар узоқ даврга мўлжалланган миллий жамғармаларни кўпайтиришга ҳисса қўшади. Бу жамғармалар чет элга инвестиция сифатида жойлаштирилиши ҳам мумкин.

Жамғармаларни хусусий бошқарув қоидаси инвестиция стратегиясини сиёсий эмас, балки иқтисодий мақсадлар белгилашига кўмаклашади. Бу билан капиталдан фойдаланишнинг энг яхши шакли ва жамғармадан энг юқори даромад олишга шароит яратилади.

Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, давлат томонидан бошқариладиган пенсия резервлари, одатда, кам баъзан эса манфий даромад келтиради. Бунинг сабаби шуки, давлат бошқаруви маблағларни норентабель давлат корхоналарининг қимматбаҳо қоғозлари ёки дав-

лат заёмларига инвестициялайди. Бу фондлардан тез ва яширин фойдаланиш уни анча исрофгарчилик билан сарфлаш ва йирик дефицитларни жамғариш учун шароит яратади.

Хусусий бошқариладиган пенсия фондлари эса, аксинча, давлат ва корпоратив облигациялар, акциялар ва кўчмас мулк аралашмасига инвестицияланади ва натижада юқори даромад келтиради. Хусусий пенсия фондлари устун даражада диверсификациялашган ҳолда инвестицияланганда, шу жумладан хорижий, даромадни ошириш ва рискни камайтириш, уларни инфляциядан ҳимоялаш имконини беради. Улар янги молиявий воситалар ва институтларга талабни вужудга келтириб, молия бозорининг ривожланишини рағбатлантиради.

Ислохотларни амалга ошириш даврида икки ҳолат ҳисобга олиниши керак. Биринчидан, мамлакат жамғариш даражасини жорий қилгунига қадар жуда бўлмаганда шаклланаётган капитал бозорига эга бўлиши керак. Иккинчидан, турли хил суистеъмоллик ва ҳаддан ташқари рискларнинг олдини олиш мақсадида давлат томонидан жиддий тартибга солиш амалга оширилиши керак.

Янги пенсия тизими кексалар дуч келадиган кўплаб рисклардан, айниқса, иқтисодий истикболнинг номаълумлигидан келиб чиқадиган умумий рискдан сугурталайди.

Кейинги ўн йилликда бир қатор мамлакатлар турли шакллардаги кўп даражали пенсия тизимларини жорий этдилар. Бунда уч асосий шаклни ажратиб кўрсатиш учун асос бор. Булар:

- Лотин Америкаси модели, унинг фарқли хусусияти индивидуал ҳисоблар жорий этилганидир;
- иш берувчиларнинг ҳомийлигига асосланадиган иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ) модели;
- механизми шартли белгиланган бадалларга асосланадиган швед модели.

Сўнгги икки шакл гарчи илғор мамлакатларда амал қилса-да, иқтисодий ривожланаётган мамлакатларда ҳам унга эътибор кучаймоқда. Лекин дастлабки иқтисодий ва сиёсий шароитлар турлича бўлганлиги сабаб-

ли турли мамлакатларда бир-биридан биров бўлса-да фарқланувчи тизим пайдо бўлмоқда.

Масалан, Аргентинада нисбатан кўпроқ пенсия таъминоти давлат даражасини танлашга олиб келган бўлса, Перуда ҳозир давлат даражаси умуман йўқ. Чилида, Мексика ва Аргентинага қараганда кўпроқ хусусий даража танланди.

Пенсия ислоҳоти таъсир кўрсатувчи муҳим омил — бу яширин пенсия қарзи (ЯПҚ) бўлиб, ҳозирги пенсионер ва ишловчиларга уларни эски тизимда қатнашувига кўра бугунги пенсия мажбуриятларининг жорий қиймати унинг активлари имкониятидан ортиқлигини англатади. ЯПҚ тақсимлаш тизимларига хос бўлиб, ишловчилар ўз взносларига жавобан белгиланган пенсияни олиш учун кутади. Аммо, мавжуд активлар уларни қоплаш учун етарли бўлмайди ва мажбуриятлар ЯПҚ билан қопланади.

ЯПҚ кўп мамлакатларда одатдаги ошкора (ҳукумат облигациялари билан қўлаб-қувватланадиган) қарзлардан ортиқ бўлади ва баъзи бир ҳолларда ЯММ ҳажмидан 200 фоиз кўп бўлади. Сахийлик билан бериладиган тўловлар кўп ва аҳолиси нисбатан қари бўлган мамлакатларда ЯПҚ айниқса катта бўлади.

Ислоҳот ЯПҚни кўпинча ошкора қарзга айлантиради ва ўз қарзини ошкора қилишни истамайдиган мамлакатларнинг ислоҳотларига тўсиқ бўлади. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда қамров кичик бўлгани учун уларда ЯПҚ ҳам кам бўлади ва улар қарз бошқарув доирасидан чиқиб кетмаслиги учун ўз тизimini қисман жамғариладиган тизимга айлантириши мумкин.

Пенсия ислоҳотларининг Лотин Америкаси модели қизиқиш катта. Бу модель дастлаб 1980 йилда Чилида қўлланилганди. Бу модель дастлабки даврдаёқ муваффақиятли чиққани учун шунга яқин шаклда Аргентина, Перу, Колумбия, Мексика, Уругвай ва Боливияда 90-йилларда қўлланилди. 1998 йилда бу модель ўз мазмунига кўра бошқа ҳудудда жойлашган Венгрия, Қозоғистон ва Польшада ҳам қўллана бошланди. У Қўшма Штатларда уч муқобил моделдан бири сифатида қаралмоқда. Ушбу моделга мувофиқ ходимлар ўз индивидуал пенсия ҳисобларига пул

қўядилар ва активларини бошқарувчиларни ўзлари танлайдилар.

Янги пенсия тизимига ўтишда маблағ билан таъминлаш муаммоси алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Шу мақсадда Лотин Америкаси мамлакатлари ўтишни молиялаштиришда уч асосий усулдан фойдаландилар: ЯПҚ қиймати ва молиявий узилишни камайтириш; уларни тўлаш учун муқобил даромад манбаларини излаш ва, ниҳоят, умумий қарз олиш ва солиққа тортишга мурожаат этиш.

Лотин Америкасида пенсия ислоҳотини ёритиш учун қўпинча Боливиядаги ислоҳот мисол қилиб келтирилади.

Бу ерда пенсия тўловларининг давлат тизими индивидуал капитализация ҳисобларига асосланган хусусий (нодавлат) тизимига айлантирилди.

Индивидуал капитализация тизимида бадаллар иш берувчилар томонидан ушлаб қолиниб, хусусий пенсия фондлари маъмурлари (АРР) томонидан бошқариладиган индивидуал ҳисобларга депозитга қўйилиши лозим эди. Бадаллар миқдори иш ҳақининг 12,5 фоизини ташкил этди. Улар ҳар бир индивидуал ҳисобга узоқ муддатли капитализация учун депозитга қўйиладиган бадалнинг 10 фоизини, оддий сабабларга кўра жисмоний жароҳатланиш ёки ўлим ҳолатлари учун сугурта бадалининг 2 фоизини ўз ичига олади, 0,5 фоизи эса АРР хизматларига ҳақ тўлашга кетади.

Бу тизимда қайд этилган пенсия ёши белгиланмаганди. Индивидуал ходимлар қолган умрлари давомида ўртача ойлик иш ҳақининг камида 70 фоизини қоплаш учун етарли бўлган миқдорда маблағ жамғаришган бўлса, 65 ёшга етмай пенсия чиқиш ҳуқуқига эгадирлар. 65 ёшга етганда, жамғарма миқдоридан қатъий-назар пенсияга чиқиш мумкин.

Давлат энди энг кам пенсия тўлаш кафолатини бермайди. 65 ёшдан ошган барча иштирокчилар, ўз жамғармалари тугамагунича йилига 248 АҚШ доллари миқдорида «Боносоль» аннуитетини ҳамда энг кам ойлик иш ҳақининг камида 70 фоизи (48 АҚШ доллари) миқдорида маблағ олишади. Кейинчалик фақат «Боносоль» аннуитетини олишади. Шундай қилиб, пенсионерлар ўз жамғармаларидан фойдаланаётган вақтлари-

да ўз жами даромадлари энг кам иш ҳақидан юқори бўлишига умид боғлашлари мумкин. Пенсия таъминотининг эски тизимида ва янги тизимида ҳам тўланадиган барча пенсиялар АҚШ доллари курси бўйича индексция қилинади.

Меҳнатга яроқсизлик бўйича пенсиялар фақат тўла меҳнат қобилиятини йўқотганда тўланади, қисман меҳнатга яроқсизлик бўйича пенсия умуман йўқ. Бу пенсиялар миқдори иш ҳақининг 70 фоизини ташкил қилади ва улардан индивидуал пенсия ҳисобига узлуксиз маблағ ажратиб олинади, натижада ногирон одам 65 ёшга етгач, меҳнатга яроқсизлик бўйича пенсия қарилик бўйича пенсияга айланади. Ишлаб чиқариш сабабларига кўра, юзага келган меҳнатга яроқсизликда тўла ва қисман меҳнатга яроқсизлик бўйича пенсиялар кўзда тутилган бўлиб, кейинчалик улар юқоридаги тартибда қарилик бўйича пенсияга айланади.

Иштирок этиш нуқтаи-назаридан эса, ислоҳот ўтказилаётган пайтда аввалги пенсия тизимига бадал тўлаганларнинг ҳаммаси индивидуал капитализация тизимига ўз-ўзидан ўтказилиб, уларнинг бадаллари АРРда тўплана бошлади.

Чили тизимидаги каби Боливияда ҳам иштирокчиларнинг индивидуал ҳисоблари пай фондлари сингари ягона портфелда бирлаштирилади ва шу тарзда инвестицияланади. Пул инвестицияланганда, унинг бир қисмига хазина облигацияларини 15 йиллик муддатга сотиб олинади. Бундай облигациялар янги тизимга ўтишда маблағ билан таъминлаш учун чиқарилади. Жамғарилган пулни етарли даража диверсификациялашни таъминлаш учун чет эл қимматли қоғозларига маблағ сарфи кўзда тўтилади.

Боливиядаги янги тизимнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири «Боносоль» дастуридир. Унинг моҳияти шундан иборатки, ҳукумат «капитализация» дастуридан келган маблағларни давлат лойиҳаларига сарфлаш ўрнига, улардан қариликда пенсия билан таъминлаш бўйича аниқ йўналтирилмаган мажбуриятлар учун фойдаланишни назарда тутувчи қарор қабул қилган.

«Боносоль» — капитализация дастуридан олинган фойдадан фуқароларга (21—65 ёшдаги) тақсимланиши

лозим бўлган аннуитетдир. Дастлабки беш йил ичида аннуитет бир кишига йилига 248 долларни ташкил этади, сўнг ҳар уч йилда портфелнинг ўзгаришига ва ҳаётнинг келажақда давом этишига мувофиқ қайта кўриб чиқилади.

Индивидуал капитализация ҳисобларини бошқарувчи икки АРР «Боносоль» портфелини (бир вақтнинг ўзида) бошқаради ва нафақани тақсимлайди.

Пенсия таъминотининг кўп даражали тизими ривожланаётган мамлакатлар учун энг истиқболли тизим деб баҳоланмоқда.

Бироқ, ижтимоий таъминот муаммолари пенсия тизими доираси билан чекланмайди. Тиббий таъминот ҳам жуда муҳим ҳисобланади³².

Ҳозирги даврда соғлиқни сақлашда давлат секторининг молиявий инқирози ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилиги учун умумий бўлган хусусиятдир.

Кўпгина мамлакатларда соғлиқни сақлашга харажатларнинг анча ортиши, ресурсларнинг мамлакатлар ҳудудлари бўйича тақсимланишини яхшилаш, муайян даражада сифатли тиббий ёрдамдан баҳраманд бўлиш имкониятини яратди.

Айни маҳалда, аҳолининг қариб бориши жараёни билан боғлиқ омиллар вужудга кела бошлади. Тиббий хизматга эҳтиёжи ортиб бораётган аҳоли (қарилар) ҳиссасининг кўпайиши бунинг оқибатларидан бири бўлди.

Натижада давлат аҳолининг ортиб бораётган тиббий эҳтиёжини қондиришни маблағ билан таъминлашга қодир эмаслиги яққол кўриниб қолди.

Ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилигида давлатнинг молиявий имкониятлари чекланганлигига қарамай, ривожланган давлатлар тажрибасидан ибрат олиб, ўзларининг барча фуқароларини тиббий хизматдан баҳраманд қилишга интилмоқдалар. Зотан, деярли барча мамлакатларда ушбу қоида фуқароларнинг конституциявий кафолатлари жумласига киради.

³² Батафсилроқ қ а р а н г: *Веренцов М. М., Чепурненко Н. В.* Анализ качества и эффективности здравоохранения. Обзорная информация. — М., 1986 г.; *Индеекин Е. Н., Сибурина Т. А.; Миндлин М. С., Егорышева И. В.* Страховая медицина: проблемы, опыт, перспективы. — М., 1991 г.; *Семенов В. Ю., Гришин В. В.* Опыт реформирования здравоохранения в зарубежных странах. — М., 1997 г.

Мажбурий тиббий суғурталаш ушбу ижтимоий вазифаларни бажариш имконини берувчи асосий ташкилий шакл деб қаралмоқда. Натижада мажбурий тиббий суғурталаш соғлиқни сақлашни молиялашнинг қўшимча манбаи сифатида қабул қилинмоқда.

Ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилигида тиббий ёрдам текинга ёки арзимаган тўлов эвазига кўрсатилади. Бундай ҳолларда ёрдам кўпроқ профилактика тадбирлари тарзида амалга оширилади. Лекин баъзи ривожланаётган мамлакатлар соғлиқни сақлашга миллий маҳсулотнинг катта қисмини сарфлашган. Чунончи, бу рақамлар Мисрда 8,4 фоизни, Иорданияда — 9,5 фоизни, Марокашда — 3,8 фоизни ташкил этган. Бироқ, бу мамлакатларда иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси пастлиги ва ЯММ абсолют ҳажми катта эмаслиги туфайли амалда уларнинг ҳаммасида соғлиқни сақлаш инфраструктураси етарлича ривожланмаган.

Бу ерда аҳолининг кўпчилиги амалда текин тиббий ёрдамдан баҳраманд бўлиш имкониятига эга эмас. Бундан ташқари, шаҳарда ва қишлоқда яшовчилар ўртасида текин тиббий хизматдан фойдаланишдаги фарқлар катта.

Кўп ҳолларда тиббий хизмат ё мустақил тиббий муассасалар томонидан, ёки давлатга қаршли муассасалар томонидан кўрсатилади. Дастлабки ҳолатда беморлар тиббий хизмат учун ўзлари ҳақ тўлайдилар, кейинчалик айрим кишиларга сарфланган харажатларнинг бир қисми қопланади ёки суғурталанганлар кўрсатилган ёрдам учун қисман ҳақ тўлайдилар. Иккинчи ҳолатда эса, ҳуқуқи борлар ижтимоий суғурта ёки бюджет ҳисобидан текин тиббий хизматдан баҳраманд бўладилар.

Соғлиқни сақлаш иш берувчилар ва ходимларнинг бадаллари ҳамда тўловлари ҳисобидан маблағ билан таъминланади, аммо қатор мамлакатларда давлат бюджетидан молиялаш ҳам бор, шу боис соғлиқни сақлашга сарф-харажатлар ортиб бормоқда.

Бу харажатлар ЯММнинг кўпайишига қараганда тезроқ ортиб бормоқда. Сарф-харажатлар ортishининг муҳим сабаби, бир томондан, аҳолининг соғлигини сақлаш муаммоси муҳимлиги бўлса, иккинчи томондан,

тиббий ходимларнинг меҳнат ҳақи ва моддий харажатлар ортиб бораётганидир.

Бутун аҳолини тиббий ёрдамдан баҳраманд қилишга интилиш мавжудлигига қарамай айрим жойларда аҳолини тиббий суғурталаш билан ёппасига қамраб олишга муваффақ бўлишди. Бу мамлакатлар орасида Корея Республикаси ажралиб туради.

Кореяда мамлакат аҳолиси ялпи тиббий суғурталанган. Мажбурий тиббий суғурталаш дастурлари давлат даражасида ёки корхоналар, фирмалар ёхуд уларнинг бирлашмалари ҳузурида тузилган ва фойда кўрмайдиган, ўзаро рақобатлашмайдиган қўп сонли ташкилотлар томонидан бажарилмоқда. Мамлакатда ишсизлар учун, якка тартибдаги фаолият билан шуғулланувчилар учун дастурлар, кам таъминланганлар (аҳолининг 10 фоизини ташкил қилади) учун ижтимоий дастурлар мавжуд.

Тиббий хизмат асосан, суғурта ташкилотлари ва соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан маблағ билан таъминланадиган хусусий тиббий муассасалар томонидан кўрсатилмоқда.

Кореяда давлат тиббий хизмат турлари ва уларнинг суғурта дастури доирасида бўлиши лозим бўлган нархини қаттиқ тартибга солиб туради. Тиббий ёрдамга ҳақ тўлашда беморларнинг шахсан қисман иштирок этиши Корея Республикасининг фарқли хусусиятидир.

Умуман, фуқароларнинг шахсий харажатлари соғлиқни сақлаш сарфларининг 51 фоизини қоплайди.

Тиббий хизмат нархлари ҳукумат томонидан белгиланиши туфайли касалхоналар юқори малакали кадрлар ва текшириш ҳамда даволашнинг замонавий усулларини тавсия қилган ҳолда ўзаро рақобатлашувга мажбурдир.

Шундай қилиб, мажбурий тиббий суғурталаш барча фуқаролар учун малакали тиббий ёрдамдан баҳраманд бўлишда тенг имкониятларни таъминлайди. Бироқ, беморлар даромади даражаси билан боғланмаган ҳолда тўланадиган ҳақнинг юқорилиги аҳолининг камбағал қатламлари учун анча оғир юк бўлиб тушади.

Қувайт фуқаролари ялпи тиббий хизматдан бепул фойдаланишади. Бу ерда соғлиқни сақлашга қилинади-

ган барча харажатларни давлат умумий солиқлар ҳисобидан тўлайди. Аҳоли бирламчи тиббий ёрдамдан ва касалхона ёрдамидан, шунингдек миллий госпиталда учламчи тиббий ёрдамдан баҳраманд бўлади. Бироқ, бунга ислоҳот орқали эришилади.

Кувайтда тиббий суғуртага ўтиш мушкул иш ҳисобланди, чунки мамлакат аҳолиси қўпчилик қисмининг беқарор молиявий аҳоли соғлиқни сақлаш тизимини фақат у томонидан молиялашга чек қўйди.

Кувайт каби катта бўлмаган (аҳолиси 2 миллион кишидан кам) ва анча бой (аҳоли жон бошига 14 минг АҚШ доллари миқдорида ЯИМ) бўлган мамлакат учун ҳам соғлиқни сақлаш давлат тизимини ислоҳ қилиш анча қийинчиликлар билан боғлиқлигини кўрсатди.

Тиббий хизматдан яхши баҳраманд қилиш қондаси Бразилияда изчиллик билан амалга оширилмоқда, чунки тиббий хизмат учун барча харажатлар давлатнинг умумий солиқлари ҳисобидан қопланади, бунда хизматни давлат ёки хусусий тиббий муассаса кўрсатишининг фарқи йўқ.

Филиппинда тиббий суғурта ижтимоий таъминотнинг бир қисми сифатида амал қилади.

Аммо суғурталаш ҳаммани қамраб олмаган. Суғурталанганларга кўрсатиладиган тиббий ёрдам тури ҳам, ҳажми ҳам, бундай ёрдам олиш муассасалари ҳам анча чекланган.

Малайзияда соғлиқ хавфсизлиги миллий фонди яратилди. Фонднинг вазифаси тиббий суғурталаш миллий дастурини ишлаб чиқаришдан иборат бўлиб, суғурта бадалини тўлашга, шунингдек тиббий ёрдам олаётганда унинг ҳақини қисман тўлашга қодир барча кишилар дастурга қўшилиши мумкин эди. Маблағ билан таъминлаш манбаи бўлиб давлат бюджети, хусусий иш берувчилар ва уларнинг ходимлари маблағлари, шунингдек якка тартибда бизнес билан шуғулланадиган шахслар даромади хизмат қилади.

Фондни тузишда асосий мақсад давлатнинг фаол иштирокида ялпи тиббий суғурталашга ўтишдан иборатдир. Бироқ, иқтисодий муаммолар, суғурта тўловларини йиғишдаги қийинчиликлар, мамлакат турли ҳудудлари турлича ривожланганлиги ялпи тиббий су-

ғурталаш ғоясини амалда рўёбга чиқаришни қийинлаштирди.

Мексикада бугунги кунда тиббий хизматлар ижтимоий суғурта тизими билан тўла равишда қамраб олинган. Бу хизматлар ишловчилар, иш берувчилар бадаллари ва ҳукумат ҳисобидан маблағ билан таъминланади. Иш берувчилар ва ҳукумат барча суғурталанганлар учун 84 янги песо миқдорида тенг бадал тўлайди. Энг кам иш ҳақининг уч бараваридан кам ҳақ олувчи ишчилар бадал тўламайдилар, иш ҳақи мазкур миқдордан ортиқ бўлганлар эса иш ҳақидан маълум фоиз тўлашлари лозим.

Тайванда резидентлар учун ялпи мажбурий тиббий суғурталаш дастури жорий этилган. Илгари ёлланма ходимларнинг кўпчилигига тиббий хизмат меҳнат суғуртаси дастури бўйича кўрсатиларди.

Миллий тиббий суғурталашнинг янги дастури мавжуд тиббий дастурларни бирлаштирган ҳолда қўшимча равишда яна 8 миллион кишини жалб этади. Иш берувчилар иш ҳақидан маълум фоиз ва боқимандалар учун (уларнинг сонидан қатъий назар) қўшимча фоизлар тўлайди.

Дастурни маблағ билан таъминлашда марказий ва маҳаллий ҳукуматларнинг ҳам қатнашишига тўғри келади. Ҳукумат ҳар бир ёлланма ходим учун муайян миқдорда маблағ ажратади, шунингдек дастур бўйича тиббий фаолиятнинг молиявий дефицитини дастлабки икки йили давомида қоплаб туради.

Чилида соғлиқни сақлаш минтақавий принцип бўйича тузилган, тиббий хизматни маблағ билан таъминлаш миллий соғлиқни сақлаш фондида тўпланадиган суғурта бадаллари ва давлат бюджети ҳисобидан амалга оширилади.

Бурундида тиббий суғурталаш қондасига кўра илгари иш берувчи меҳнат шартномасида ходимларга кўрсатиладиган тиббий хизматга ҳақ тўлашни ўз зиммасига олиши лозим эди. Кейинчалик Меҳнат кодекси тиббий суғурталаш тизимини ва ходим учун суғурта бадалини тўлашни назарда тутди. Бу билан тиббий суғурталаш тизимини маблағ билан таъминлашда барча ижтимоий шериклар (ходимлар, иш берувчи ва давлат) иштирок этишига эришилади.

Шундай қилиб, ривожланаётган мамлакатлар тажрибаси ялпи мажбурий тиббий суғурталаш ғояси бирон-бир аломатидан қатъий-назар барча фуқароларга кўп жиҳатдан бепул, малакали тиббий ёрдам кўрсатишни таъминловчи тизим сифатида оммалашиб кетганини кўрсатмоқда.

Бироқ, суғурталаш оммавий бўлса ҳам, аҳоли турли қатламларининг тиббий ёрдамдан баҳраманд бўлишида тафовут бор. Камбағал кишиларда текин ёрдам олиш имконияти камроқ бўлади, чунки ресурслар чекланганлиги боис камбағал районларда врачлар ва тиббий ташкилотлар сони камлигича қолиб кетмоқда.

Ўзбекистон муаммосига ривожланаётган мамлакатларнинг халқаро тажрибаси жиҳатидан қарасак, бу ерда пенсия таъминоти, соғлиқни сақлаш ва таълимнинг қуйидаги ижобий омиллари: ЯПҚ даражасининг пастлиги, кексаларни ижтимоий ҳимоялашнинг норасмий усуллариининг таъсирчанлиги, яқин келажакда аҳолининг нисбатан секин суръатлар билан қариши, ижтимоий хизматларнинг реал истеъмол даражасининг пастлиги; тиббий хизмат ва таълимнинг нисбатан яхши ривожланган инфраструктураси, аҳолининг пенсия таъминоти, тиббий хизмат, таълим ва бошқалар билан амалда тўла қамраб олингани мавжуд бўлиб, кўп босқичли пенсия тизимига тез суръатлар билан ўтишга имкон яратади, соғлиқни сақлаш ва таълим тизимида ислохотларни ларзаларсиз ва қисқа муддат ичида муваффақиятли амалга оширишга ёрдам беради.

3.3. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида ижтимоий фондларнинг хусусиятлари

Ижтимоий тарақийётнинг компонентларидаги тегишли ўзгаришлар миллий иқтисодиёт аҳволини олдиндан белгилаб беради. Бу ижтимоий масалаларни ҳал қилиш, ижтимоий таъминот тизимини ташкил этиш шакллари ҳам тўла равишда тегишлидир.

Ҳозирги даврда Шарқий Европа, Болтиқбўйи республикалари ва МДХнинг бир қатор мамлакатларида ижтимоий фондларни ташкил этиш бўйича анча тажриба тўпланган. Ижтимоий таъминот тизимини ривож-

лантиришнинг сифат жиҳатидан янги босқичида Ўзбекистонда ижтимоий фондлар тизimini такомиллаштиришнинг истиқболли йўналишларини аниқлаш мақсадида собиқ социалистик мамлакатларнинг ижобий ва салбий тажрибаларини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

МДХ мамлакатларида ижтимоий фондларни шакллантириш қоидалари кўп жиҳатдан ўхшаш бўлиб, бу уларнинг социалистик ўтмиши билан изоҳланади. Айни маҳалда жиддий тафовутлар ҳам мавжуд бўлиб, улар кўп жиҳатдан яқин ўтмиш билан боғлиқдир. Чунончи собиқ СССР таназзулга юз тутиши арафасида унинг таркибига кирувчи иттифоқдош республикалар ўз ижтимоий-демографик хусусиятларига кўра ўзаро кескин фарқ қилишарди.

Собиқ СССР таркибидаги Ўрта Осиё республикалари иқтисодий ривожланиш ва турмуш даражаси жиҳатидан Иттифоқда охириги ўринларда эдилар.

Собиқ Иттифоқнинг ғарбий ва шарқий республикаларини таққослаганда бу тафовутлар яққол кўзга ташланади (4-жадвалга қаранг).

Оилалар бюджетини тадқиқ қилиш маълумотларига асосан 1989 йилда аҳоли жон бошига даромадлар даражаси бўйича иттифоқдош республикалар қуйидаги ўринларда эди: Болтиқбўйи республикалари — 1-ўринда; Россия, Украина, Белорусия — 2-ўринда; Кавказorti республикалари — 3-ўринда; Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон — 4-ўринда.

Даромадлар миқдоридаги кескин фарқ, биринчидан, республикалар иқтисодиётининг индустриал ва аграр характери туфайли, иккинчидан, меҳнатга яроқли аҳолининг бандлик даражаси турлича бўлгани, учинчидан, оилалардаги боқимандалар сонининг турлича бўлгани сабабли юзага келган. Оила таркиби омили деҳқонларнинг даромадларига кескин таъсир кўрсатган.

Жон бошига ўртача даромадлар миқдори бундан далолат беради (5-жадвалга қаранг).

Чунончи, 1989 йилда РСФСР да жамоа ҳўжалиги аъзолари оиласи таркибида 3,5 киши, Украинада — 3,3 киши, Қозоғистонда — 5 киши, Латвияда — 3 киши, Ўзбекистонда — 7 киши, Туркманистонда — 7,3 киши, Тожикистонда — 7,7 киши бор эди.

4-ж а д в а л

**1988 йилда собиқ СССР Иттифоқдош Республикаларида
оила таркиби (100 оилага ҳисоблаганда)**

Оила таркиби	РСФСР	Украина	Грузия	Арманистон	Эстония	Латвия	Ўзбекистон	Қирғизистон
1. Оила сони	291	296	322	409	258	268	432	412
2. Оилада ишловчилар сони	171	173	183	196	147	159	194	162
3. 16 ёшгача бўлган болалар сони	92	99	81	124	102	82	166	179
4. Ишламай-диган пенсионерлар сони	13	11	18	19	8	10	24	13
5. Стипендия олувчилар сони	5	5	6	3	1	2	5	3
6. Бошқалар	16	14	34	67	16	12	43	48

* Бюджеты рабочих, служащих, колхозников в 1975—1988 г.г. — М., с. 15—30.

Кўп болали қишлоқ оилалари кам даромадли эди. Аҳоли даромадларини минтақалар ва ижтимоий гуруҳлар бўйича текислашга уринишлар, айниқса, шарқий республикаларда самара бермади. Бу ерда деҳқонларнинг жон бошига тўғри келадиган даромадлари ишчи ва хизматчиларга нисбатан учдан бир марта кам эди.

Советлардан кейинги маконда ижтимоий фондларнинг шаклланишига таъсир кўрсатган бошқа бир объектив омил советлардан мерос қолган даромадлар таркиби эди. Улар ижтимоий трансфертлар аҳамияти ортиб бориши билан фарқланарди. Бу айниқса шарқий республикаларда яққол сезилиб турарди (6-жадвалга қаранг).

Ижтимоий фондларни шакллантиришдаги халқаро тажриба ва унинг ўтиш давридаги мамлакатлар учун аҳамияти

Вужудга келган тизим, ижтимоий тўловлар даражаси ва таркиби узоқ вақт давомида аҳоли қабул қилиб келган ва унинг менталитетига таъсир кўрсатган асос эди. Бу билан ҳисоблашмасдан бўлмасди, чунки аҳоли камбағаллиги совет тузумидан ижтимоий мерос бўлиб қолганди; аҳолини бой қилишга қаратилган ҳаракатларга қарамасдан, турмуш даражасидаги фарқларни бартараф этишга эришиб бўлмади. Бироқ, камбағаллик даражаси ва кўлами турлича эди ва бу МДХ мамлакатларининг ижтимоий дастурларига ўз таъсирини кўрсатмай қолмади.

5-жадвал

*Оиланинг жон бошига ўртача жами даромади
(рубл ҳисобида)*

Собиқ иттифокдош республикалар	Ишчи ва хизмат- чилар оиласи			Колхозчилар оиласи		
	1980	1985	1988	1980	1985	1988
Латвия ССР	142,1	159,4	180,4	137,8	180,7	177,8
Эстония ССР	141,3	161,7	177,9	155,0	202,7	211,2
Лтва ССР	135,5	159,7	181,6	117,0	168,4	191,1
Белоруссия ССР	121,7	142,0	163,6	105,5	146,0	158,7
РСФСР	130,6	145,5	165,1	103,6	126,8	142,7
Украина ССР	122,6	140,8	155,9	96,3	125,4	138,6
Молдавия ССР	107,8	123,8	144,4	91,4	121,6	129,9
Грузия ССР	112,4	123,4	134,6	115,8	125,4	140,0
Арманистон ССР	91,2	100,7	112,0	92,9	108,8	120,6
Қозоғистон ССР	109,0	124,0	146,7	71,4	82,7	106,3
Ўзбекистон ССР	84,7	89,1	100,6	63,5	67,5	70,6
Қирғизистон ССР	82,8	91,2	105,7	70,1	81,9	89,2
Туркменистон ССР	88,6	95,0	105,1	73,8	75,4	79,5
Тожикистон ССР	71,3	77,5	80,7	56,7	58,1	56,6

6-ж а д в а л

**Оила даромадида ижтимоий трансфертлар ҳиссаси
(% ҳисобида) ***

Собиқ иттифоқдош республикалар	1980	1985	1989
РСФСР	8,9	9,6	8,8
Украина ССР	9,0	9,3	9,7
Белоруссия ССР	10,6	9,8	9,5
Ўзбекистон ССР	10,2	9,7	9,8
Қозоғистон ССР	8,5	8,3	8,2
Грузия ССР	11,2	10,7	10,8
Озарбайжон ССР	9,7	10,4	11,8
Литва ССР	9,3	11,0	10,2
Молдавия ССР	8,4	8,2	7,2
Латвия ССР	9,8	9,4	9,2
Қирғизистон ССР	9,8	8,5	7,8
Тожикистон ССР	10,2	10,5	10,6
Арманистон ССР	7,0	8,0	8,9
Туркманистон ССР	11,0	9,8	8,9
Эстония ССР	9,8	10,2	8,6

* Бюджеты рабочих, служащих и колхозников в 1975—1988 г. г. — М., 1989 г., с 32—46.

Собиқ СССРнинг парчаланиши арафасида (1989 й.)
кабмағаллик қуйидаги маълумотлар билан тавсифла-
нар эди (7-жадвалга қаранг).

Ижтимоий фондларни шакллантиришдаги халқаро тажриба ва унинг ўтиш давридаги мамлакатлар учун аҳамияти

7-жадвал

**Собиқ СССР аҳолисининг жон бошига ўртача даромадлар
миқдорида кўра тақсимланиши**

Даромад миқдорида (ойлик) кўра гуруҳлар	Аҳоли таркибидаги ҳиссаси (%)	
	1980	1988
50 сўмгача	7,3	2,9
50—75 сўм	18,5	9,7
76—100 сўм	23,2	15,7
101—125 сўм	19,5	17,6
126—150 сўм	13,2	15,7
151—175 сўм	8,2	12,2
176—200 сўм	4,7	9,0
201—250 сўм	4,1	10,1
250 дан ортиқ	1,3	7,1

* Бюджеты рабочих, служащих и колхозников в 1975—1988 г. г., с. 6.

Ўша даврдаги баҳоларга кўра, ойига 75 сўмдан кам даромад олган шахслар камбағал ҳисобланган, бироқ нисбатан ривожланган республикаларда бу кўрсаткич ойига 100 сўм деб қабул қилинган. 7-жадвалдан кўри-нишича, мамлакатда камбағаллар бор-йўғи 12,6 фоизни ташкил қилган. Бироқ, бу даромадларнинг республикалар бўйича табақаланишини акс эттирмасди.

Даромадлар ўта табақалашгани учун Ўрта Осиё республикаларида камбағаллар ҳиссаси бутун аҳолига нисбатан 44—52 фоизни ташкил этганди. Камбағал-лик даражаси турлича бўлганидан, ижтимоий ёрдам миқдори ва берилиши шаклига кўра бир тарзда бўлма-ганди. Бу омил энди мустақил давлатларда ижтимоий фондларни шакллантириш ва кейинчалик улардан фой-даланиш жараёнига сўзсиз таъсир кўрсатганди.

Натижада, МДХнинг айрим мамлакатларидаги иж-тимоий-маданий харажатларнинг бюджетдаги улуши фарқланади (8-жадвалга қаранг).

Ўтиш даврида ижтимоий фондларнинг шаклланиши ва ишлатилиши аҳолининг бандлиги билан узвий боғ-

лиқдир. Бу босқичда иқтисодиётни эркинлаштириш, шу жумладан, самарали бандликни таъминлашнинг бозорга хос механизмлари ортиқча бандликнинг қисқаришига олиб келади. Умумжаҳон банки иқтисодчиларининг 1998 йилдаги ҳисоб-китобига кўра, Ўзбекистонда ортиқча бандлик икки миллион кишига яқинни ташкил этган. Бунга 2,7 миллион кишидан иборат банд бўлмаган меҳнат ресурслари ҳам қўшиладиган бўлса, у ҳолда иқтисодий фаол бўлмаган жами меҳнатга яроқли аҳоли 4,7 миллион кишини ташкил этади. Бандлик даражаси 75 фоизга етказилса, банд бўлган ҳар бир кишига ишламайдиган 1,9 одам тўғри келадиган бўлади.

8-жадвал

**1996—1998 йилларда МДҲ айрим мамлакатлари
давлат бюджетида ижтимоий-маданий харажатлар
ҳиссаси***

Мамлакатлар	1996	1998
Озарбайжон	32,7	26,9
Арманистон	26,1	56,8
Белоруссия	48,6	42,6
Қозоғистон	43,4	41,8
Қирғизистон	57,0	55,2
Молдова	54,9	47,0
Россия	28,8	31,5
Тожикистон	19,3	22,8
Украина	34,9	28,4

* Содружество независимых государств в 1997 году. Статистический ежегодник. — М.; 1998 г., с. 118, 165, 213, 289, 338, 389, 438, 490, 534, 614.; Содружество независимых государств в 1998 году. Краткий справочник / Статкомитет СНГ. — М.; 1999 г., с. 95—120, 256—271.

Буларнинг барчаси Ўзбекистонда ижтимоий фондлар мавжуд иш ўринларини сақлаб қолиш ва янги иш ўринларини очишга, шунингдек ходимлар малакасини оширишга йўналтирилиши лозимлигидан дарак бермоқда. Акс ҳолда улар боқимандалик кайфиятини қайтариши ва иқтисодий субъектларнинг ижтимоий ўзини-ўзи ҳимоялашнинг бозор қоидалари мустаҳкамлалишига тўсқинлик қилиши мумкин.

Ўтиш даврида аҳоли таркибининг ўзгариши натижасида ижтимоий фондлар тизимида бюджетдан ташқари бўлган пенсия фонди етакчи бўлиб қолди. Жумладан, Россия Федерацияси Пенсия фонди (ПФ) қуйидаги манбалар ҳисобидан шакллантирилади:

- Корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг суғурта бадалларини, иш ҳақи фондидан 28 фоиз тариф бўйича;

- Якка тартибдаги тадбиркорлик билан шуғулланадиган шахслардан — 5 фоиз;

- Барча ишловчилар иш ҳақининг 1 фоизи миқдо­рида тўлайдиган бадал;

- Давлат бюджетининг ПФ ни молиялаштиришдаги иштироки; давлат бюджетидан иш ҳақи олмайдиган кишиларга (болаликдан ногиронлар ва ҳоказолар), меҳнат дафтарчаси йўқларга пенсия тўлаш, ҳарбий хизматчиларга пенсия тўлаш, пенсияга устама тўлаш (давлат хизматчилари учун), федерал ёки минтақавий ҳокимият органлари қарори бўйича қабул қилинган компенса­цияларни тўлаш учун маблағ ажратилади;

- Фуқаролар, корхоналар, жамоат ташкилотлари­нинг ихтиёрий бадаллари;

- Молия-кредит соҳасидаги коммерция фаолияти­дан келадиган даромадлар (ПФга фонд бойликлари ва банк ресурсларини инвестициялашга рухсат берилган).

9-ж а д в а л

**Россия Федерацияси Пенсия фондининг 1999 йилдаги
бюджети ижроси ***

Бюджет моддалари	Жамига нисбатан % ҳисобида
<i>Даромадлар</i>	
Корхона ва ташкилотларнинг суғурта бадаллари	75,0
Тўловчиларнинг муддати ўтиб кетган қарзларини ундириш	6,2
Федерал бюджет маблағлари	7,2
Бошқа фондларнинг маблағлари	0,1
Бошқа даромадлар	11,5
Жами	100

<i>Харажатлар</i>	
Меҳнат пенсияларини тўлаш	73,4
Федерал бюджетдан ажратилган маблағлар ҳисобидан пенсия тўлаш	5,2
Пенсияни жўнатиш харажатлари	1,2
Федерал бюджет ҳисобидан давлат пенсияларини тўлаш	7,1
1998 й. пенсия тўловлари бўйича қарзларни қоплаш	10,7
Пенсия фондининг маъмурий харажатлари	0,8
Бошқа харажатлар	1,6
Жами	100

* Вахрин П. И., Нишитой А. С. Финансы. — М.: Маркетинг, 2000, с. 280

Фонд маблағлари асосан (73,4%) меҳнат пенсияларини тўлаш учун ишлатилади. Яқин орада пенсия фонди ресурсларини шакллантириш тизимини тубдан ўзгартириб юборадиган пенсия ислоҳоти билан боғлиқ катта ўзгаришларни амалга ошириш кўзда тутилмоқда. Мавжуд суғурта бадаллари ўрнига пенсияни суғурталашнинг жамғарма тизимига ўтиш мўлжалланмоқда, бунда ҳар бир ишловчи фуқарога шахсий ҳисоб очилиб, барча суғурта бадаллари жамғарилади ва пенсиялар шу ҳисобдан келиб чиқиб тўланади.

Бу ислоҳотлар пенсия фондини таназзулдан олиб чиқиши керак. Бу таназзул иш ҳақи мунтазам тўланмаслиги сабабли фондга ажратмалар тўла тушмаслиги, натижада пенсия тўлашга маблағларни етишмаслигидан иборат.

РФ ижтимоий суғурта фонди (ИСФ) — аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг бир бўғини бўлиб қолмоқда. Фонд маблағи қуйидаги тузилма бўйича шакллантирилади: корхона иш ҳақи фондидан тўлайдиган суғурта бадали; фонднинг вақтинча бўш маблағларини давлат қимматбаҳо қоғозларига ва банк жамғармаларига инвестициялашдан келадиган даромад; ихтиёрий бадаллар; федерал бюджетдан ажратиладиган махсус маблағлар. Мулк шаклларида қатъи-назар ҳамма ташки-

лот ва қорхоналар 1992 йилдан бошлаб иш ҳақи фонд-
дидан РФ ИСФга 5,4% ҳажмда бадал тўлайдилар.

Фонд маблағларидан асосан нафақаларни тўлаш
(барча харажатларнинг 65 фоизи) ва меҳнаткашларга
санатория-курорт хизматларини кўрсатиш (31 фоиз)
учун фойдаланилади. Барча нафақалар орасида вақтин-
ча меҳнат лаёқатини йўқотганда, ҳомиладорлик ва фар-
занд кўрганлиги учун бериладиган нафақалар, бола
парваришlash учун бериладиган нафақа муҳим аҳами-
ятга эга.

Айни маҳалда Россияда ижтимоий фондларни ислоҳ
қилишда бюджетдан ташқари фондлар тизимини қай-
та ташкил қилишнинг турли вариантлари таклиф
қилинган.

Биринчи вариант. Бюджетдан ташқари давлат ижти-
моий фондларини ягона фондга бирлаштириб, ундан
давлат ижтимоий сиёсатини маблағ билан таъминлаш-
ни амалга ошириш, фойдаланиш, суғурта бадаллари-
ни тўплашни ижтимоий фондлар зиммасига юклаш
кўзланади. Бироқ, бу вариантни амалга оширишда қатор
камчиликларга дуч келинади. Лекин бу вариантни эъти-
бордан соқит қилиш керак эмас, чунки Германия ва
Францияда ижтимоий эҳтиёжларга тўловлар айни шу
йўсинда олинади.

Иккинчи вариантда ижтимоий фондлар маблағла-
рини йиғиш, ҳисобга олиш ва назорат қилиш вакола-
тига эга бўлган махсус орган иш олиб боради, бироқ
фондни бошқариш учун анча катта харажатлар талаб
этилади.

Учинчи вариант. Бюджетдан ташқари фондларга
тўловларни йиғиш ва назорат қилиш вазифаси солиқ
органлари тизимига таклиф этилади.

Киритилиши кўзда тутилган янгиликлар суғурта ба-
далларини олиш йўли билан ижтимоий неъматларнинг
бир қисмини бойлардан камбағалларга, товар ишлаб
чиқарувчилар ва хизмат кўрсатувчилардан жамият ри-
вожланишида муҳим ўрин тутувчи ноишлаб чиқариш
соҳасига, ишловчилардан ишламайдиганларга олиб бе-
ришни назарда тутилади. Аҳолини ижтимоий ҳимоя-
лаш, ижтимоий таъминот муаммоларини ҳал қилиш
вазифаси бюджетдан ташқари давлат фондларини қай-
та тақсимлаш вазифаси воситасида бажарилади. Бун-

дан ташқари, бу фондларга тўловлар солиқ тизимига яқинлаштирилган, шунинг учун бюджетдан ташқари фондлар маблағларни минтақалар ўртасида қайта тақсимлашда иштирок этади.

Маблағларнинг бюджетдан ташқари фондларда тақсимланиши тўловчиларни янги йиғим тўлашга табақалаштирилган ҳолда ёндашиши орқали эришилади.

Россия Федерацияси сиёсатчилари ва олимларининг давлат хизматларига ижтимоий кафолатлар тўғрисидаги масалани қўйиши алоҳида эътиборга лойиқдир³³. Россия иқтисодий адабиётларида давлат хизмати мавжудлигининг ва уни ҳуқуқий тартибга солишнинг зарурлиги давлатнинг тузилиши, унинг вазифалари ва функциялари тақозо қилиши кўрсатилади.

Бутун жаҳондаги, ҳатто демократия маданияти ривожланган мамлакатлардаги ижтимоий муносабатлар тажрибаси, ҳозирги жамият давлат белгилаб берадиган хатти-ҳаракат доирасидан ташқарида нормал фаолият кўрсата олмаслиги ва ривожлана олмаслигини кўрсатмоқда.

Россия жамиятидаги чуқурлашиб бораётган ислохотлар ва уларга йўлдош бўлган таназзул жараёнлари унинг ижтимоий қиёфасини жадал ўзгартирмоқда, мураккаблиги ва кескинлиги бўйича қиёфасини жадал ўзгартирмоқда, мураккаблиги ва кескинлиги бўйича мисли кўрилмаган сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий ахлоқий муаммоларни қўймоқда. Булардан бири давлат хизматчиларини ижтимоий ҳимоялашдир.

Бу муаммонинг долзарблиги шундаки, давлат хизматчилари ижтимоий ва ҳуқуқий жиҳатдан кучли ҳимояланган шароитдагина давлат билан аҳоли ўртасида боғловчи бўғин бўла оладилар.

³³ Қ а р а н г: *Волошина В. В., Титов К. А.* Государственная служба в Российской Федерации: Теоретико-правовое исследование. — М., 1995 г. Государственная кадровая политика: концептуальные основы, приоритеты, технологии реализации / Под общ. ред. *С. В. Пирогова*, рук. авт. кол. *В. А. Сулемов* — М., 1996 г., Государственная служба в России (опыт организации и кадрового обеспечения). Документы — Нижний Новгород, 1994 г.; Государственная служба в Российской Федерации: становление, кадровое обеспечение: Сб. научн. ст. (РАУ. М., 1994 г.) Государственная служба: организация, кадры, управление. — М., 1996 г. Проблемы становления государственной и муниципальной власти в России — Екатеринбург, 1995 г.; *Ризаев С. Г.* Кадры: профессионализм и компетентность. — Ташкент, 1991 г. ва бошқалар.

Давлат хизматчиларини ижтимоий ҳимоялаш умуман аҳолини ижтимоий ҳимоялашдан фарқ қилишни таъкидлаб ўтиш лозим. Россияда бу муаммони ўрганишга энди киришилди.

Демократик ислохотлар тақдири, уларнинг ижтимоий негизини мустаҳкамлаш давлат хизмати институтини ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқ. Чунки, давлат унга таянган ҳолдагина бутун аҳолининг иқтисодий ва ижтимоий фаровонлигини таъминлаши мумкин. Чет эллик таҳлилчилар Я. Жейбс ва Ст. Синнерстрем бундай вазифаларни бажариш учун давлат хизматининг юқори малакали, сиёсий жиҳатдан бетараф, қонун билан ҳимояланган, жамият манфатлари йўлида иш олиб борадиган, ҳолис, ҳалол, самимий, ҳушмуомала ва ахборотни қўллай оладиган, шунингдек самарали раҳбарлик қила оладиган мутахассислар зарур, деб ҳисоблашади. Айни маҳалда, амалдорларнинг мавқеъи беқарорлиги туфайли бу мақсадларга эришиш қийин, деб таъкидлашади, муаллифлар.

Тадбиркорлар ва бозор тизимидаги хизматчиларнинг турмуш даражаси билан кўпчилик амалдорларнинг турмуш даражасидаги фарқнинг ортиши давлат хизматчиларининг кам ижтимоий ҳимояланганлигини билдиради.

Бироқ, давлат хизматчиларининг ижтимоий ҳимояланишига бутун аҳолининг ижтимоий ҳимояланиши билан бир хилда ёндашиш нотўғри бўларди. Гап шундаки, бу ерда икки муҳим тафовут мавжуд.

Яшаш минимуми чегарасидан қуйида яшаётган аҳолининг ижтимоий ночор қатламларини ижтимоий ҳимоялашни маошнинг «учини учига зўрга улаб» яшайдиган қашшоқ, мустақил ҳимояланмаган амалдорни ҳимоялаш билан тенглаштириб бўлмайди, чунки у ишлаш қобилиятига эга бўлмаган ҳолда бошқаларни самарали ҳимоялай олмайди.

Бундан ташқари, аҳоли муҳтож қатламларини ижтимоий ҳимоялашга бирламчи эҳтиёжларни қондириш нуқтаи-назаридан (хусусан Маслоу мезони бўйича) қаралади, давлат хизматчиларини ижтимоий ҳимоялаш эса — бирламчигина эмас, балки анча муҳимроқ бўлган иккиламчи эҳтиёжлар нуқтаи назаридан қара-

лади, чунки улар шунчаки маош учун эмас, балки энг олий миллий манфаатларга хизмат қилиш учун ишлашади.

Давлат хизматчиларини ижтимоий ҳимоялаш моддий таъминлаш билангина чекланмаслиги лозим, балки уларнинг психологиясини, ўз ҳурматини билишини ва ҳамкасблари, бошлиқлар ва умуман, жамият томонидан тан олиншини ҳисобга олиш лозим. Шу муносабат билан биринчи навбатда ҳаққоний ва тезкор ахборот негизида давлат хизматининг ижобий, амалий қиёфасини яратиш муаммоси юзага келади.

Аҳолининг давлат хизматиға салбий муносабати сабабларидан бири имтиёз ва енгилликлар муаммосидир. Имтиёзлар жамоатчилик фикрида давлат хизматиға нисбатан салбий баҳо беришға сабаб бўлади. Демократик жиҳатдан ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаси буни осон бартараф қилиш мумкинлигини кўрсатмоқда.

Бунинг учун, биринчидан, барча имтиёзлар қонуний расмийлаштирилиши лозим. Иккинчидан, имтиёзлар ҳаммага маълум бўлиши керак. Учинчидан эса, имтиёзлар тўғрисидаги қонунларнинг бажарилишини назорат қилиш амалий ва ошқора бўлмоғи лозим.

Оддий фуқаро «ўзи учун» ишлайди, давлат хизматчиси эса ўз меҳнатини сотибгина қолмай, балки давлат вазифасини бажарган ҳолда, ўз иродасини эмас, балки давлат иродасини рўёбға чиқаради. Айни маҳалда бошқа фуқаролардан фарқли равишда, унинг конституциявий ҳуқуқларигина эмас, балки бошқа шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари ҳам чекланади.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг жамият йўлида бундай чекланиши ижтимоий компенсацияни талаб қилади. Давлат ўз хизматчиларини чеклаб қўйдими, улар ҳақида ғамхўрлик қилиши лозим ва бу ғамхўрлик ҳақиқий ва кўпқиррали бўлмоғи зарур.

Давлат хизматчиларига кўп нарсалар ман этилади, бундай қаттиқ чекланган ҳолда уларнинг иш ҳақи кам бўлиши малакали кадрларнинг давлат хизмати тизимидан кетиб қолишиға, шунингдек улар томонидан қонуннинг бузилишиға ва коррупцияға олиб келади.

Афсуски, давлат тизимида мавжуд бўлган лавозим маошлари тизими бошқарувнинг иқтисодий усуллари-

дан кўра маъмурий-буйруқбозлик тизимига кўпроқ мувофиқ келади. Давлат хизматчиси иш ҳақининг ўсиши фақат хизмат лавозимларидан кўтарилишига боғлиқ, чунки, маош, мукофот ва лавозим устама ҳақлари чегараси, бир йўла мукофотлаш учун норматив асос тарзида белгилаб қўйилган.

Хорижий мамлакатлар давлат хизмати тажрибаси давлат хизматчиларига иш ҳақи тўлашнинг турли тизимлари мавжудлигини кўрсатмоқда. Германияда амалдорлар меҳнатига ҳақ тўлаш масалалари қонун билан бошқарилади. Маош иш жойи ва хизмат муддатидан келиб чиқиб белгиланади. Францияда давлат хизматчисига тўланадиган иш ҳақи миқдори муайян малака даражасини тасдиқловчи диплом мавжудлигига қараб белгиланади, чунки тариф ставкаларининг бутун тизими давлат хизматига олинаётган вақтда кўрсатиладиган дипломлар ва гувоҳномаларга боғлиқ қилиб қўйилган. Англияда, Қўшма Штатларда, Францияда биринчи ряднинг энг кам иш ҳақи хусусий сектордаги иш ҳақининг ўртача даражасига нисбатан белгиланади. АҚШда «хизматлар тизими» бўлиб, кўпчилик амалдорларнинг хизмат лавозимлари бўйича кўтарилиши ушбу қоида бўйича амалга оширилади. Бу қоида хизматда кўтариш учун энг яхши номзодларни танлов имтиҳонлари воситасида, шунингдек уларнинг хизмат фаолиятининг йиллик баҳоси асосида саралаб олишни билдиради.

Давлат хизматчиларига иш ҳақи тўлаш моделини хорижий тажриба асосида ўзгартириш — уларни ижтимоий ҳимоялашнинг чораларидан бири бўлади.

Давлат хизматчиларини ижтимоий ҳимоялаш самарали хизмат фаолиятига тўсқинлик қилувчи омилларни зарарсизлантиришни ўз ичига олади. Самарали хизмат фаолиятига тўсқинлик қилувчи омилларни зарарсизлантириш, бу энг аввало, хизматчиларнинг шахсий манфаатларини хизмат манфаатлари билан яқинлаштириш, мансабдор раҳбарларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатларидан ҳимоялаш, меҳнат гигиенасини таъминлаш, уй-жой, транспорт ва алоқа билан таъминлаш, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш масалаларини ҳал қилиш сингари маиший муаммоларни мақбул тарзда ечиш ва ҳоказолардир.

Россия давлат хизматчиларини ижтимоий ҳимоялашни амалга оширишнинг энг муҳим йўналиши ҳимоя чораларини федерал ва федерация субъектлари даражаларида қонуний мустақамлашдан иборат деб қаралади.

Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланишидаги ўзига хос шароитини, жумладан, давлатнинг ислохотларни амалга оширишдаги юқори ролини ҳисобга олиб, давлат хизматчиларини ижтимоий ҳимоялаш чоралари тизимини ишлаб чиқиш тўғрисидаги масалани қўйиш мақсадга мувофиқ.

Фикримизча, давлат хизматчиларини ижтимоий ҳимоялаш бўйича махсус бюджетдан ташқари фондни шакллантириш анча самарали бўларди.

Қозоғистонда ижтимоий ҳимоялаш тизими қарор топиш ва ривожланиш босқичида бўлиб, унинг тузилмасига евроосиёча нуқтаи назардан қаралади.

Республика иқтисодчилари жамиятнинг катта қисми шу жамиятга хос евроосиёча қадриятлар даражасидан келиб чиқиб адолатли эканлигини эътироф этмайдиган бўлса, чуқур, ижтимоий ислохотларни амалга ошириб бўлмаслигини таъкидлашмоқда³⁴. Евросиёча менталитетга жамоатчилик, инсоний бирдамлик ва ҳамдardлик қадриятларига хос эканлиги қайд этилмоқда.

Бу менталитетнинг бошқа хусусияти даромад ва бойликка номуносиб ёки шубҳали нарса сифатида муносабатда бўлишдан иборат. Айниқса, жамият аҳолисининг даромад жиҳатидан кескин табақаланишига, меҳнаткашларнинг асосий қисми қашшоқ бўлгани ҳолда айрим гуруҳларнинг бойиб кетишига салбий муносабат шаклланмоқда.

Евросиёча менталитетнинг навбатдаги хусусияти давлатнинг жамият олдидаги мажбуриятлари тўғрисидаги ўзига хос тасаввур билан боғлиқ. Қозоғистонликлар давлат деганда бутун ижтимоий ҳаётни, шу жумладан ижтимоий неъматларни тақсимлашни уюштирувчи асосий кучни тушунишга одатланиб қолишган. Аҳоли ҳали ҳам давлат жамиятнинг барча аъзоларини оқилона даражадаги энг кам миқдордаги муайян ҳаётий неъмат-

³⁴ Социальные реформы в странах с переходной экономкой. — М.: ИКЦ «ДИС», 1997, с. 28—44.

лар билан текис таъминлашга мажбур, айти маҳалда тақсимлаш бозор қоидалари бўйича эмас, балки хайрия асосида амалга оширилиши лозим, деб тушунади.

Эндиликда давлат бу вазифаларни ўз зиммасидан кескин соқит қила бошлагач, бу ҳол халқ истакларига мос келмай, халқда қаттиқ норозилик ва бегоналашувни юзага келтира бошлади.

Евросиёда анъанавий онгнинг бундай типи замонавийлашган ва ғарбпараст онгга ўрин бўшатиб бермоқда. Бироқ, онгдаги ўзгаришлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ғарб моделининг илғор элементларидан оқилона фойдаланиш учун зарур бўлган қўламда содир бўлмаяпти. Бундай шароитда адолат ва тенг ҳуқуқлилик қоидалари асосида ижтимоий ҳаётни инсонпарварлаштириш бўйича чоралар мажмуидан иборат бўлган ижтимоий дастурлар амалга оширилмоқда.

Айти маҳалда Қозоғистонда давлатнинг ижтимоий сиёсати пировард натижада жамият ҳаётини айрим индикаторлар ва мезонлар асосида бошқаришга қаратилган бўлиши лозим, деган ғоялар келиб чиқмоқда. Бу индикаторлар ва мезонлар ижтимоий муносабатлар ва ҳолатлар деформациясининг чегаравий даражасини кўрсатиб беради. Кўзга кўринмайдиган, бироқ бутунлай реал бўлган ушбу чегарадан ўтишга йўл қўйиб бўлмади, чунки бу ҳолат жамиятни ислоҳ қилишнинг бундан кейинги жараёнларини мазмунсиз қилиб қўядиган оқибатларга олиб келиши мумкин.

Жаҳон тажрибасида бундай индикаторлар ва бошланғич мезонлар мавжуд. Улардан АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия сингари ривожланган мамлакатларда яхши фойдаланилган. Бу мезонлардан бири ишсизлик нормасидир.

Қозоғистонда ишсизликни йўл қўйиш мумкин бўлган 4,8—5,1 фоиз даражада сақлаб туриш кўзда тутилган. Шу мақсадда, инвестиция фаоллигини ошириш, инфляцияни пасайтириш, жамоат ишлари дастурини бажариш, янги иш жойларини квоталаш ва ҳоказолар назарда тутилган.

Ижтимоий сиёсат аҳолини даромадлар соҳасида табақаланишини кўрсатувчи индикаторлардан фойдаланишни кўзда тутати, чунки, психологияда адолатнинг

жамоачилик ва тенглик мезонлари кучли бўлган халқнинг асосий қисми жамиятнинг қутбларга ажралишини қабул эта олмайди.

Қозоғистоннинг янги ижтимоий тузилмаси давлат аралашувини талаб қилди. Давлат камбағалликнинг ортиб кетишига йўл қўймасликка, бой ва камбағаллар даромадларининг фарқи меъёр доирасида бўлишига интилмоқда.

Давлат аҳолининг энг камбағал қатламларида даромадларнинг ижтимоий меъёрда ўсиши тўғрисида ғамхўрлик қилиш мажбуриятини олмоқда. Шу мақсадда даромаднинг энг кам миқдорини, бюджет тармоқларидаги иш ҳақи ставкалари ва маошлар, нафақалар миқдорини кўпайтириш назарда тутилмоқда.

Таълим ва тиббий хизматнинг барча фуқаролар учун кафолатланадиган минимуми белгиланиб, уларнинг пулли шакллари ҳам ортиб бормоқда.

Ижтимоий соҳани молиялаштиришнинг истиқболларига алоҳида эътибор берилмоқда.

Қозоғистон иқтисодиёти бозор муносабатларига ўтиши билан ижтимоий соҳани давлат бюджети ҳисобидан таъминлаш ва шунга мувофиқ равишда аҳоли барча тоифаларининг ижтимоий хизматлардан тенг фойдаланиши янги талабларга жавоб бермай қўйди. Шунинг учун ижтимоий соҳада қуйидаги ўзгаришлар амалга оширилмоқда:

- аҳолини ижтимоий хизматлар барча турлари билан таъминлашнинг ҳуқуқий негизини (янги қонунлар, нормативлар, ҳуқуқий ҳужжатлар ва бошқаларни) яратиш;
- аҳоли турмуш даражасини, истеъмолнинг энг кам миқдорини ва ҳоказоларни тавсифловчи давлат параметрларини қабул қилиш;
- соғлиқни сақлаш, меҳнат муҳофазаси, тиббий хизмат кўрсатиш, фан, таълим, маданият, ижтимоий ҳимоя бўйича давлат стандартларини қабул қилиш.

Ҳозирги даврда ижтимоий бозор тизимига мослашган соғлиқни сақлаш тизимини яратиш, аҳолига кўрсатиладиган тиббий хизмат сифати ва ҳажминини тубдан яхшилаш чоралари кўрилмоқда. Булар таркибига тиббий суғурта киради ва қуйидагиларни тақозо этади:

- мамлакат тиббиётининг бутун аҳоли учун очиқлиги кафолатланади;
- тиббий муассасалар фаолиятининг молиявий асоси иш ҳақини бир текис беришдан унга табақалаштириб ёндашиш томон тубдан ўзгармоқда, бу ҳол меҳнат натижасида манфаатдорликни оширади;
- тиббий ходимлар билан суғурталанган аҳолининг ўзаро жавобгарлиги юзага келади;
- беморларда врачни танлаш имкониятининг пайдо бўлиши — бу тиббий хизматлар сифатини оширишга қўмаклашувчи рақобатнинг шаклланишига олиб келади.

Соғлиқни сақлашни ривожлантиришнинг «молиявий сценарийси» бюджет-суғурта сценарийси сифатида белгиланган, бу сценарий бўйича молиявий таъминот бюджет харажатлари, мажбурий тиббий суғурталаш фонди ва қисман фуқароларнинг шахсий маблағлари (пулли тиббий хизматлар ва ихтиёрий тиббий суғурталаш) ҳисобидан амалга оширилади.

Умуман, Қозоғистоннинг ижтимоий соҳадаги ислоҳоти ўзига хос хусусиятларга эга бўлиш билан бирга, жаҳон амалиёти билан умумий компонентларга ҳам эга.

Қозоғистонга 1998 йил 1 январдан бошлаб пенсия тизимида амалга оширилган ислоҳотлар туфайли Лотин Америкаси моделига асосланган кўп босқичли пенсия тизимига ўтилди. Биринчи даража — тақсимот принципага асосланган бўлиб, иш ҳақи фондидан 15% миқдорида тўланади ҳамда кекса ва етарли жамғармага эга бўлмаган шахсларни камбағалликдан чегаралайди ва кафолатланган минимум билан таъминлашни кўзда тутди. Иккинчи даража — жамғариш, иш ҳақи фондидан мажбурий кўринишда 10% ажратмалар тўланади ва ҳар бир ишловчи персоналлашган ҳисоб тизимига асосланган пенсия жамғариш фондини танлаб олиш ҳуқуқига эга. Бир пенсия фондидан иккинчисига бир йил давомида 2 мартадан ортиқ ўтишга рухсат берилмайди. Учинчи даража — ихтиёрийлик, бир ой мобайнида 50 АҚШ долларигача бўлган бадаллар солиқ солишдан озод қилинади. Ислоҳот қисқа вақт ичида амалга оширилган. 1996 йил ноябрда пенсия тизимини ислоҳ қилиш тўғрисидаги таклиф ишлаб чиқилди. 1997 йилда пенсия тизимини

ислоҳ қилиш дастури тасдиқланди. 1998 йил 1 январдан бошлаб уч босқичли тизим ҳаракат қила бошлади. Ислохотларнинг натижалари қуйидаги кўринишга эга бўлди: пенсия жамғариш фондларида жамғарилган маблағлар миқдори кескин ортиб, банкларга қўйилган хусусий омонатга нисбатан кўп бўлди. Янги пенсия тизимида ўтилганidan бир йилдан сўнг пенсия жамғармалари миқдори 281 млн. АҚШ долларини ташкил этди (ЯИМнинг 1,4%). Икки йилдан кейин эса ушбу рақам 467 млн. АҚШ долларини (ЯИМнинг 3,2%), уч йилдан кейин эса 775 млн. АҚШ долларини (ЯИМнинг 4,4%) ташкил этди. Мамлакатда 2000 йилнинг охирига келиб 14 та хусусий ва 1 та давлат пенсия жамғарма фондлари фаолият кўрсатмоқда. Ислохот боришининг таҳлили шуни кўрсатадики, пенсия жамғарма фондларининг инвестиция портфели таркибининг аксарият қисмини давлат қимматбаҳо қоғозлари, нодавлат қимматбаҳо қоғозлари ва банк депозитлари ташкил этмоқда. Агар воқеалар шу тарзда ривожланадиган бўлса, пенсия жамғармаларининг ЯИМдаги улуши 2005 йилда 15,6%ни ташкил этиши кутилмоқда³⁵.

Қирғизистонда ижтимоий муаммолар азалдан нарх-навонинг амалда эркинлаштирилиши билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқилади.

Нарх-наво янада «қўйиб юбориш» кам таъминланган фуқароларга компенсация бериш учун маблағ етишмаслиги сабабли чекланади.

Аҳоли реал даромадларининг пасайиб кетиши, энг аввало, нарх-наво ошиши билан боғлиқ. Даромадларда иш ҳақи ҳиссасининг камайиши юз берган шароитда даромадларнинг «бошқа» манбалари ҳиссасининг ошиши ҳозирча ишонч уйғотмаяпти. Бунинг устига «бошқа» даромадлар аҳоли ўртасида ҳаддан ташқари ноте-кис тақсимланган, аниқроғи, аҳолининг оз қисмида тўпланган.

Айни маҳалда мажбурий тўловлар ва ихтиёрий бадаллар ҳиссаси қисқармоқда, бу иш ҳақини тўлаш кечиктирилаётгани билан боғлиқдир.

Корхоналарни таркибий қайта ташкил қилиш ва хусусийлаштириш ишсизликнинг ортишига олиб кел-

³⁵ Financial Times, 20007 12 May.

ди: расмий ишсизлик даражаси ортди ва юз минглаб кишилар яширин ишсизликка дучор бўлишди. Бу жараён мамлакатдаги иқтисодий ислохотлар туфайли кучайиб бормоқда.

Қирғизистонда «ишловчи» камбағаллар тоифаси ажралиб туради. Улар иш кунининг давомийлигини қисқартириш ёки иш ҳақида тўламаслик туфайли юзага келган. Маъмурият ташаббуси билан таътилга чиққан ходимлар ва тўла бўлмаган иш кунда ишловчилар сони ортиб бормоқда.

Ижтимоӣ осойишталикка таҳдид бўлган бандлик ва ишсизлик муаммолари кескинлик жиҳатидан олдинги ўринлардан бирида туради. Бу Қирғизистонда ижтимоӣ фондларнинг ҳимоя вазифаси ўта зарур бўлган ҳолда иқтисодий заифлик уларни молиялаштиришни жиддий равишда чеклаб туради.

Таҳлилларнинг кўрсатишича, ўтиш давридаги мамлакатларда ижтимоӣ фондлар ривожига аҳоли кўникмаларини эътиборга олиш зарур бўлгани ҳолда иқтисодий чегарага бориб тақалган. Бу ерда социалистик мерос ижтимоӣ ҳаёт ва меҳнат бозорларининг кўплаб жиҳатларида, шунингдек кишилар хулқ-атворларида ўз ифодасини топмоқда. Ўтиш даврининг салбий ижтимоӣ оқибатлари натижасида жамиятнинг табақаларга ажралиши жадалик билан содир бўлди.

Собиқ социалистик даврда, меҳнатга яроқли ёшдаги ҳар бир фуқаронинг банд бўлиши шарт бўлгани учун, аҳолининг иқтисодий фаоллиги нисбатан юқори бўлганди.

Аммо, иш куни анчагина етишмаслигига қарамай, СССРда фрикцион ишсизликдан ташқари тўла бўлмаган бандлик, яширин ишсизлик, шунингдек минтақавий ва мавсумий ишсизлик мавжуд бўлган. Бу мерос ҳозирда ҳам сақланиб қолди (*10-жадвал*).

Маълумотларга кўра МДХда бандликнинг юқори бўлиши, бинобарин ишсизлик даражасининг пастлиги, кўп жиҳатдан сунъий равишда ортиқча, иқтисодий самараси паст бандликнинг сақланиши билан изоҳланади. МДХ мамлакатларидаги бандлик структураси ўзгаришга мойил. Бозор муносабатларининг шаклланиши иш топишни мушкуллаштиради, чунки ишчи кучига бўлган талаб ва таклифга қараб меҳнат ресурсларининг

тақсимланиши хусусий секторда сунъий бандликни оширишга йўл бермайди. Ислохотлар жараёнидаги бандликка хос белги — бу кишилар ўзини-ўзи банд қилишга йўл очилишидир. Бу албатта иқтисодиётни эркинлаштириш натижаси бўлди. Бандликнинг бу шаклини қўлами анча кенг бўлиб қолди (11-жадвал).

Бозор муносабатлари индивидуал ташаббусга йўл очиб, бандлик шаклини эркин танлаш имконини яратди. Бозор орқали тартибга солиш меҳнат ресурсларини эркин равишда қайта тақсимланишини юзага келтирди. Бу ҳақда хизмат соҳасидаги бандликни юқори бўлиши гувоҳлик беради. Хизмат соҳасига иш кучини кўчиб ўтиши ўзини-ўзи банд қилиш қоидаларига биноан содир бўлмоқда. Олдинги 10-ва сўнгги 11-жадвал маълумотларининг таҳлили бандлик янги шаклининг миқёси ва уни юзага чиқарувчи омил ҳақида мулоҳаза юритишга имкон беради.

10-жадвал

*Ўтиш даври мамлакатларида ишсизлик даражаси (иқтисодий
фаол аҳолига нисбатан йил охирида, фоиз ҳисобида)*

Мамлакатлар	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Озарбайжон	0,1	0,2	0,7	0,8	1,0	1,1	1,3	1,4	1,5
Арманистон	—	3,4	6,2	5,8	8,2	10,0	11,0	8,9	11,1
Беларус	0,04	0,5	1,4	2,1	2,9	4,0	2,8	2,3	2,1
Грузия	...	...	...	...	...	1,4	2,6	4,2	5,5
Қозоғистон	0,05	0,4	0,6	1,1	2,1	4,2	3,9	3,7	4,0
Қирғизистон	0,01	0,1	0,2	0,8	3,0	4,2	3,9	3,1	3,0
Молдова	0,005	0,7	0,8	1,2	1,4	1,4	1,7	1,9	2,1
Россия	0,08	0,8	1,1	2,2	3,2	3,4	2,7	2,7	1,8
Тожикистон	—	0,4	1,1	1,7	2,0	2,6	2,8	2,9	3,0
Туркменистон	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ўзбекистон	—	0,1	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4
Украина	0,03	0,3	0,3	0,4	0,5	1,5	2,8	3,7	4,1
Ҳамдўстлик бўйича ўртача	0,06	0,6	0,9	1,6	2,4	2,9	2,7	2,7	3,0

* Содружество независимых государств в 1998 г. Стат. ежегодник. — М., 1999 г., с. 17, Ж. Казахстан и страны СНГ № 1, 1999, стр. 35.

Ижтимоий фондларни шакллантиришдаги халқаро тажриба ва унинг ўтиш давридаги мамлакатлар учун аҳамияти

11-жадвал

МДХ мамлакатларида бандликни ўз мақоми бўйича тақсимланиши (1997 й)*

Мамлакатлар	Ўз ҳисобига ишловчилар (ўз иши билан бандлар, ёрдам берувчи оила аъзолари ва ҳ.к.)		Ёлланма меҳнат билан шуғулланувчи шахслар	
	минг киши	%да	минг киши	% да
Озарбайжон	1087,2	37,5	1815,1	62,5
Арманистон	584,6	42,6	787,5	57,4
Беларус	195,4	4,5	4174,5	95,5
Грузия	...	...	...	...
Қозоғистон	2389,1	37,2	4037,7	62,8
Қирғизистон	902,7	53,4	786,6	46,6
Молдова	408,0	24,8	1238,0	75,2
Россия	...	...	...	...
Тожикистон	583,2	32,6	1206,8	67,4
Туркманстон	347,0	20,4	1353,0	79,6
Ўзбекистон	3030,0	34,9	5650,0	65,1
Украина	2099,7	9,3	20497,9	90,7

* Сотрудничество независимых государств в 1997 г. — Стат. ежегодник. — М., 1998 г., с. 16.

Бандликда иккиламчи ва учламчи сектор томон жиддий силжиш юз берди, МДХ мамлакатларида ҳозир хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлиш авж олди. Илгарилари бу сектор жуда заиф ривожланганди, шу ҳолат унинг ортиқча иш кучини «ютиб юбориш»дек кучли қобилиятни юзага келтирганди. Бу тамойил иш кучининг нисбатан унумдор соҳаларга горизонтал силжишини акс эттиради (12-жадвал).

Бандлик янги шакллارининг вужудга келишига қарамай унинг муаммолари жиддийлашмоқда.

1995 йил ноябрь-декабрь ойларида Умумжаҳон Банки томонидан Озарбайжонда уй хўжаликлари текширилганда меҳнатга яроқли бўлган мамлакат жами аҳолисидан эркакларнинг бор-йўғи 55,6 фоизи ва аёлларнинг 35,5 фоизигина асосий иш жойига ёки тирикчилик

манбаига эга бўлган. Мунтазам ҳақ оладиган ходимлар янада камроқ бўлган, чунки тирикчилик манбаигина ёки норасмий сектордаги иш кўп жиҳатдан мавсумий, вақтинча, номунтазам бўлиб, кўпинча доимий даромад келтирмасди.

12-жадвал

МДХ мамлакатларида банд аҳолининг тармоқлар бўйича тақсимланиши (1997 й, %)*

Мамлакатлар	Иқтисодиётда жами бандлар	Шу жумладан			
		саноатда	қишлоқ ҳўжали- гида	қўрилиш- да	Хизмат кўрсатиш соҳасида
Озарбайжон	100	8,3	28,3	5,3	58,1
Арманистон	100	16,7	40,9	4,3	38,1
Беларус	100	27,6	17,2	7,1	48,1
Грузия	100	8,5	51,8	1,3	38,4
Қўзўғистон	100	14,4	24,9	4,1	56,6
Қирғизистон	100	10,1	47,4	3,4	39,1
Молдова	100	11,6	40,9	3,2	44,3
Россия	100	23,0	13,2	8,8	55,0
Тожикистон	100	8,8	63,1	3,2	24,9
Туркманстон	100	10,3	45,6	8,2	35,9
Ўзбекистон	100	12,9	40,1	6,3	40,7
Украина	100	22,2	21,7	5,3	50,8
Ҳамдўстлик бўйича	100	...	...	...	...

* Сотрудничество независимых государств в 1997 г. — Стат. ежегодник. — М., 1998 г., с. 16.

Тадқиқотлар кўрсатишича МДХдаги норасмий секторда бандлик ўйлагандан кўра анча кам экан. Бунини кўп нарса билан, жумладан, норасмий бандликнинг минтақавий хусусиятлари ва мавсумийлиги, фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга оширишда юзага келадиган маъмурий ёки молиявий мураккабликлар билан изоҳлаш мумкин.

Ижтимоий фондларни шакллантиришдаги халқаро тажриба ва унинг ўтиш давридаги мамлакатлар учун аҳамияти

1995 йил ноябрда ўтказилган 5500 кишининг даромади асосида турмуш даражасини текшириш натижалари Қирғизистон Республикасидаги бандлик модели туғрисида муайян хулоса чиқариш имконини беради. Юқорида таъкидланганидек, Қирғизистон аҳолиси ўзини-ўзи иш билан таъминлаш жиҳатидан барча МДХ давлатлари орасида энг юқори даражададир. Бироқ, текшириш маълумотларига кўра, айти маҳалда анча катта яширин ишсизлик кузатилган: Қирғизистоннинг меҳнатга яроқли аҳолисининг 22 фоизи ишсиз бўлган.

Ўрта Осиё республикалари ушбу кўрсаткич бўйича давлат секторида банд бўлганлар анча камлиги билан ажралиб туради. Айти маҳалда улар бошқа секторлардан бандлик параметрлари бўйича ҳам жиддий орқада қолмоқдалар. Бунда ўзини-ўзи иш билан таъминлаш даражаси юқорилигининг таъсири сезилмоқда (*13-жадвал*).

13-жадвал

МДХ мамлакатларида банд аҳолининг иқтисодиёт секторлари бўйича тақсимланиши*

Мамлакатлар	Иқтисодиётда жами бандлар, минг киши	шу жумладан (фондда)				
		Давлат корхоналарида	хусусий секторда	жамоат ташиқлотлари, фондларда	қўшма корхоналарида	Мулкчилик шакли аралаш бўлган корхоналар ва бошқаларда
Озарбайжон	2902	45,4	52,0	0,7	0,8	1,0
Арманистон	1372	37,1	61,7	0,5	0,7	—
Беларусь	4370	64,6	33,0	1,0	1,0	0,4
Грузия	2233	44,0	55,8	0,2	0,0	—
Қозоғистон	6427	29,7	56,8	—	2,0	11,5
Қирғизистон	1689	26,0	69,5	0,6	1,6	2,3
Молдова	1645	27,1	64,6	—	0,9	7,4
Россия	64639	40,1	39,9	0,6	1,1	18,3
Тожикистон	1790	42,5	56,1	0,3	0,2	0,9
Туркманстон	1700	46,7	52,7	0,3	0,3	—
Ўзбекистон	8680	30,0	66,6	0,3	0,6	2,5
Украина	22598	38,0	49,5	—	0,4	12,1
Ҳамдўстлик бўйича	120046	—	—	—	—	—

* Содружество Независимых Государств в 1997 г. Стат. ежегодник. — М., 1998 г., с. 16.

СССРнинг парчаланиши ва бошқа сиёсий жараёнлар иш кучи кўчишини келтириб чиқарди, бу ҳол собиқ иттифоқдош республикаларда меҳнат бозорига жиддий таъсир кўрсатди. Ўрта Осиё ва Кавказдаги мамлакатларда, Болтиқбўйи республикаларида ва Молдовада меҳнатга яроқли аҳолининг кўпчилиги кетиб қолаётгани кузатилмоқда.

Бундай кўчишни иш кучининг «анъанавий» ҳаракатчанлиги деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки кўп ҳолларда у мажбурийлик юзасидан келиб чиққан.

Бундан ташқари, бир минтақадан бошқасига кенг миқёсда нолегал кўчиш ҳам мавжуд.

Фарбда иш кучи миграциясининг типик манзараси қуйидагича: ходимлар иш бор жойга кўчиб ўтишади. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида вазият тубдан фарқ қилади — иш кучининг географик жиҳатдан ҳаракатчанлиги жуда паст. Одамлар аниқ бир ҳудудга ва ўзи яшаб турган жойга қаттиқ боғланиб қолишган.

Ишчи кучи кўчиши кўрсаткичларининг пастлиги, қолаверса, маъмурий чеклашлар (рўйхатдан ўтиш тизими мавжудлиги), уй-жой бозори ҳажмининг кичиклиги, шунингдек аниқ бир корхонада меҳнат қилиш билан боғлиқ бўлган номоддий афзалликларнинг бутун бир йиғиндиси билан ҳам изоҳланади.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларидаги бандлик фондлари фаолиятининг таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг аксарияти ўз бошидан чуқур инқирозни кечирмоқда. Россия мисолида таҳлил қилишлар кўрсатадики³⁶, бандлик фондининг молиявий аҳволини ёмонлашувига олиб келган сабаблар қуйидагилардир:

- мамлакатда иқтисодий инқирознинг кучайиши ва бюджетдан ташқари фондларга бадал тўламасликнинг кенгайиши;
- ўзаро ҳисоб-китобнинг тарқалиши ва суғурта тўловларининг озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат товарлари билан тўлаш;
- иш берувчилар томонидан ҳудудий бандлик фондларига тўланадиган суғурта тўловларининг камайиши ва марказий бандлик фонди маблағларининг абсолют миқдор жиҳатидан қисқариши;

³⁶ Вопросы экономики. 1999, № 11, с. 82—98.

- 1996 йилдан бошлаб суғурта тўловлари ставкасининг 2% дан 1,5% гача камайиши ва ишсизлик бўйича нафақаларни кўп ойлар давомида тўланмаслик ҳолатининг мунтазам тусга кириши.

Россия бандлик фондининг шаклланиши ва қайта тақсимланиши хусусиятлари — бандлик фонди кризисининг вужудга келиши асоси ҳисобланади: бандлик фонди деярли иш берувчиларнинг суғурта бадаллари ҳисобига шаклланади; бандлик фондига маблағ йиғишнинг реал бўлмаган режалари; давлат томонидан бандлик фонди маблағларини шаклланиши ва иш берувчилар томонидан молия интизомига риоя этиш устидан кескин назоратнинг йўқлиги; бандлик фонди шаклланиши тамойиллари (иш жойи бўйича) ва маблағларни сарфлаш тамойили (яшаш жойи бўйича) ўртасидаги номувофиқликнинг мавжудлиги.

Бундан ташқари, ижтимоий фондларнинг ривожланиш истиқболлари нуқтаи-назаридан қараганда, пенсия таъминоти муҳим роль ўйнайди ва аҳоли катта қисмининг ижтимоий эҳтиёжларида бевосита акс этади.

МДХ мамлакатлари учун, умуман, пенсия миқдори нисбатан камлиги хосдир (14-жадвалга қаранг).

МДХ мамлакатларидаги пенсионерларнинг 75%и ёши бўйича меҳнат пенсиясини олувчилардан, 13%и ногиронлик пенсиясини олувчилар, 7%и боқувчисини йўқотганлик учун пенсия олувчилар, 5% эса ижтимоий пенсия олувчилардир. Кейинги беш йил мобайнида МДХнинг аксарият мамлакатларида пенсионерларнинг сони, хусусан, ёши бўйича пенсия олувчиларнинг сони барқарор пасайиш тамойилига эга.

14-жадвал

*МДХ мамлакатларида ойлик пенсиянинг ўртача миқдори, миллий пул бирлигида**

Мамлакатлар ва уларнинг пул бирлиги	1998	1999
Озарбайжон, манат	55872	64968
Арманистон, драм	3793	4421
Беларусь, минг беларусь рубли	2580	12260
Грузия, лари	15	16
Қозоғистон, тенге	3772	3915

Қирғизистон, сом	378	385
Молдова, лей	84	83
Россия, рубль	403	522
Тожикистон, тожик рубли	3019	3533
Туркменистон, манат	97000	—
Ўзбекистон, сўм	2992	4652,1
Украина, гривен	61	60

* «О пенсионном обеспечении в странах содружества». Межгосударственный статистический комитет СНГ. Стат. ежегодник. — М., 2000 г., с. 6—7.

1999 йилда МДХнинг деярли ҳамма мамлакатларида минимал пенсия миқдорининг оширилиши, истёмо-
л баҳоларининг ўсиши туфайли пенсияларни ин-
дексациялаш ва компенсацион тўловларни тўлаш ҳамда
иш ҳақининг ўсиши туфайли ўртача белгиланган но-
минал пенсия миқдорлари ортди. Умуман, 1999 йилда
ўртача пенсия миқдори Озарбайжон, Қирғизистон, Рос-
сия, Тожикистон, Туркменистон ва Украинада ўртача
иш ҳақининг 1/3 га, Грузия ва Молдовада 1/4 га, Ар-
манистонда 1/5, Беларусь ва Ўзбекистонда 2/3 қисми-
га тўғри келди.

Айни маҳалда айрим республикалар ўртасида пен-
сия миқдоридаги фарқ саккиз баробардан зиёд. Уму-
ман, бундай аҳвол пенсия бўйича авлодлар бирдамли-
ги қоидаси унга билдирилган ишончни оқламади. Ҳозир-
ги пенсионерлар фаровон кексалик гаштини суриш
ўрнига ошқора муҳтожликда кун кечирмоқда.

Бундай ҳолат пенсия кафолатининг жамғарма схе-
масига ўтиш фойдасига ишонарли асос бўлиб хизмат
қилмоқда. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларининг кўп
йиллик тажрибасининг кўрсатишича, тақсимлаш пен-
сия тизими миллий жамғарманинг камайишига, дав-
лат бюджети дефицитининг ортишига олиб келади,
даромадлар биринчи қатнашувчи авлод фойдасига ус-
тун даражада қайта тақсимланади ва кейинги авлод
ютқзади. Шунинг учун ўтиш иқтисодиёти мамлакат-
лари қуйидаги талабларга асосланган пенсия тизими-
ни танлаб олишлари лозим: барқарор, солиқ оғирлиги
ва тўловларни адолатли тақсимлаш, молиявий ўзини-
ўзи таъминлайдиган, ЯИМ миқдорининг ортишига

шароит яратадиган ва меҳнат бозорлари ва молия бозорларига ижобий таъсир кўрсатадиган бўлиши керак. Бундай талабларга жавоб берадиган пенсия тизими белгиланган бадалларга асосланган жамғариш механизми, маблағларни яхши бошқариш ва самарали тартибга солиш, ижтимоий таъминот тизими ва ўтишни молиялаштириш режасининг мавжудлиги мезонларига асосланиши керак. Жамғариш компонентига асосланган кўп босқичли пенсия тизимлари қуйидаги юқори ЯПК, тақсимот тизими билан кучли алоқада бўлган ва ўсиб бораётган демография юки коэффициенти ҳолатлари кузатилаётган ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида амалга оширилиши мумкин (15-жадвал).

Ўтиш даврида мамлакатлардаги объектив вазият уларни биринчидан социализм бағридан келиб чиқиши билан, иккинчидан, улар иқтисодий салоҳиятининг кескин фарқланиши билан, учинчидан, улардаги миллий хусусият ва анъаналар билан характерланади. Булар ижтимоий фондларни шаклланиши ва ишлатилишига таъсир этмай қолмайди. МДХ мамлакатлари Умумжаҳон банки гуруҳи методологиясига кўра, иқтисодий ривожланиш жиҳатидан қуйи даромадли ва қуйи — ўрта даромадли мамлакатлар жумласига киради. Мазкур мамлакатларда 1998 йилда аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ЯИМ уни валюта курсига қараб ҳисоблаганда, Тожикистон 350 доллар, Россияда 2300 долларни ташкил этган. Иқтисодий ривожланиш даражасининг юқори бўлмаслиги иқтисодий ўсишга зарар етказмаган ҳолда мавжуд ижтимоий фондларни мунтазам молиялаштиришга, зарур бўлишига қарамасдан янги фондларни уюштиришга ҳалақит беради. Аммо ижтимоий эҳтиёжларнинг кескинлиги имкон даражасида ижтимоий фондларни молиялаштиришни юзага келтиради. Фондларни уюштириш «социалистик» кўникмалар таъсири остида амалга оширилади, чунки аҳоли арзимаган даражада бўлса ҳам ижтимоий кафолатларга ўрганиб қолган. Шу боис, бу кафолатларни таъминлашни давлатнинг ўз зиммасига олишига тўғри келади.

Ўтиш иқтисодийёти мамлакатларида пенсия ислохотлари *

Мамлакат	Ислохотнинг бошланиш вакти	Биринчи даража	2-даражанинг пенсия тизимига аждатмалар ставкаси сифатидagi миқдори	2020 й. Пенсия фонди активларининг кутилаётган миқдори (ЯИМга нисбатан % ҳисобидa)	Жамғариш даражасидаги ишчи кучининг ҳиссаси (2000 й.)	Янги тизимга ўтиш тартиби
Венгрия	Январь, 1998	Тақсимлаш, бел- гиланган бадал- лар	7%	30%	45%	Янги ишловчи- лар учун мажбу- рий. Қолганлар учун ихтиёрий
Қозғоғистон	Январь, 1998	Кафолатланган минимум	10%	30%	100%	Мажбурий
Польша	Январь, 1999	Шартли жамға- риш	7,2%	33%	70%	Мажбурий <30, Ихтиёрий 30—50
Латвия	Июль, 2001 (Шартли жамғариш январь, 1996)	Шартли жамға- риш	2% дан 9% гача ортади	20%	72%	Мажбурий <30, Ихтиёрий 30—50
Хорватия	Январь, 2002	Тақсимлаш, бел- гиланган бадал- лар	5%	25—30%	60—70%	Мажбурий <40, Ихтиёрий 40—50

Ижтимоий фондларни шакллантиришдаги халқаро тажриба ва унинг ўтиш давридаги мамлакатлар учун аҳамияти

Болгария	Январь, 2002	Тақсимлаш, бел-гиланган бадал-лар	2% дан 5% гача ортади			Мажбурий <42
Эстония	Июль, 2002	Тақсимлаш, бел-гиланган бадал-лар	6%	20%	60%	Ихтиёрий (чи-қиш+2%)
Руминия	Январь, 2003	Тақсимлаш, бел-гиланган бадал-лар	8%	30%	75%	Мажбурий >20 пенсияга чиққунга қадар
Македония	Август, 2001	Тақсимлаш, бел-гиланган бадал-лар	7%			Янги ишловчилар учун мажбурий

* Вопросы экономики. 2000 г., № 8, с. 126—128.

Кўпчилик мамлакатларда давлатга тегишли ижтимоий фондлар салмоқли ўрин эгаллаб келади. Булар бюджет ҳисобида ва бюджетдан ташқари бўлган фондлардир. Аммо кўпукладли иқтисодиётни шаклланиши муносабати билан нодавлат фондлари ҳам юзага келадики, улар, биринчидан, ҳомийлар маблағига, иккинчидан, давлатнинг молиявий ёрдамига, учинчидан, коммерция фаолияти келтирган даромадларга таянади. Кичик фондлар кўп ҳолларда минтақавий ва хайр-эҳсон характериға эға бўлади. Ижтимоий фондлар ўтиш даврида инсонпарварлик тамойилидан келиб чиққанлиги учун нобозор муносабатларини ўзида мужассам этади. Нодавлат фондлари ихтиёрий молиялаштириш қондасига асосланганидан уларда жиддий молиявий барқарорлик кузатилмайди. МДХ мамлакатларидаги кўпчилик ижтимоий фондлар умумий йўналиш ва жиҳатларға эға бўлиб, уларнинг ҳаммаси социалистик ўтмишға эға. Мамлакатларнинг салоҳияти ҳар хил бўлганидан ижтимоий фондларнинг жон бошиға ҳисобланган ҳажми турлича бўлиб қолади. Аммо уларни шакллантириш ижтимоий сиёсатға ҳам боғлиқ бўлганидан фондларнинг имкони мамлакатларнинг иқтисодий имкониятларидан устун бўлиб қолмоқда. Гап шундаки реал ижтимоий вазиятни назарда тутиб ЯИМни фондлар фойдасига қайта тақсимлаш мумкин. Муҳтожларға ёрдамни кучайтириш ижтимоий фондларға бюджет ресурсларини кўпроқ юборишға олиб келади. Бу, албатта, аҳоли орасида муҳтожларнинг салмоғи ва муҳтожлик даражасига боғлиқ бўлади. Бу кўрсаткич МДХ мамлакатлари бўйича жиддий фарқланади. Муҳтожлик юқори мамлакатлар жумласига Кавказорти ва Ўрта Осиё мамлакатлари киради. Ижтимоий фондларнинг тақсимланиши ҳар бир мамлакатдаги ижтимоий вазиятға қараб амалға оширилади. Аммо ўтиш иқтисодиёти мамлакатларидаги умумий хусусият бўлган ишсизлик миқёсининг катта бўлиши туфайли ижтимоий фондлар ишсизларға ёрдам беришға кўпроқ қаратилади. Аҳоли муҳтож қатламларини турлича бўлиши ижтимоий ҳимоя харажатларини ҳал хил қилади. Бу ҳам фондларни ишлатилиш структурасини шакллантиришға таъсир кўрсатади. МДХ мамлакатларида аҳолининг

таркиби ва оиланинг тузилиши фарқланади. Ўрта Осиё мамлакатларида кўп болали оилалар салмоғининг катта бўлиши бу ерда ижтимоий фондларнинг оилага ёрдам тарзида ишлатилишини тақозо этади. Россия, Украина ва Белорус каби мамлакатларда кичик оилаларнинг ҳиссаси катта. Бу омил болаларга бериладиган ёрдам ҳажмининг кичиклигини ва аксинча қарияларни қўллаб-қувватлашга кўра ресурслар ажратиш кераклигини билдиради. Айтилган мамлакатларда ижтимоий фондлар таркибида пенсия фонди салмоқли ўрин эгаллайди. Аҳолиси нисбатан ёш бўлган мамлакатларда ижтимоий фондлар ёшларни қўллаб-қувватлашга устуворлик бериши табиий бир ҳол деб баҳолаш мумкин. Шундай қилиб ижтимоий фондлар ўтиш давридаги мамлакатларда бир қатор хусусиятлар касб этадики, улар мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси, аҳолининг ёш ва бандлик таркиби, миллий анъаналар ва давлат юргизётган ижтимоий сиёсат туфайли юзага келади.

Шундай қилиб, ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида бюджетдан ташқари ижтимоий фондларнинг фаолиятига қатор омиллар салбий таъсир кўрсатмоқда: мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси ва иқтисодий ҳолати; бюджетдан ташқари фондлар фаолиятини ташкил этиш тажрибасининг йўқлиги; маблағларнинг шаклланиши ва улардан фойдаланиш устидан назорат қилиш борасидаги тажрибасизлик; суғурта бадаллари тарифининг юқорилиги ва етарли даражада асосланмаганлиги.

IV б о б

ЎЗБЕКИСТОНДА БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ ДАВРИДА ИЖТИМОЙ ФОНДЛАР

4.1. Бозор муносабатларини шакллантиришнинг миллий моделида иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги хусусиятлари

Бозор иқтисодиётининг амал қилиш қоидалари ва қонунлари умумий бўлгани ҳолда айрим мамлакатларда унга ўтишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бозор тизимини шакллантиришнинг миллий хусусиятлари: биринчидан, жаҳон иқтисодиётининг миллий иқтисодиёт ривожланишига таъсири туфайли юзага келади, чунки иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида жаҳон ҳўжалиги ва миллий ҳўжаликлар алоқаси кучайиб боради; иккинчидан, ўтмишдан мерос қолган ўзига хос миллий хусусиятларга эга бўлган, ислохотлар натижасида бозор тизимига айланадиган ижтимоий-иқтисодий тизим сабабли юзага келади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш кенг миқёсли жараён бўлиб, ҳўжалик юритишнинг анъанавий тизимидан бозор тизимига ўтишдаги классик йўлдан фарқ қилади. Классик йўлда бозор иқтисодиётига ўтиш табиий-тарихий жараён сифатида стихияли кечди. Бу йўл анъанавий иқтисодий укладнинг юзлаб йиллар давом этган емирилиш ва бозор муносабатларига ўтиш жараёни сифатида содир бўлади.

Шаклланаётган бозор муносабатлари ривожланиш жараёнида турли шакллар ва босқичлардан ўтади. Бозор иқтисодиётига ўтиш схемаси умумий кўринишда қуйидаги тартибда: анъанавий ҳўжаликдан майда товар ҳўжалигига ўтилган. Капиталистик бозор ҳўжалиги ривожланиб, цивилизациялашган аралаш бозор иқтисодиёти тизими шаклига айланган.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даври кенг маънода, биринчидан, капиталистик бозор ҳўжалигидан янги инсоний қиёфага, гуманистик характерга, ўзини-ўзи бошқарадиган хусусиятларга эга бўлган аралаш иқтисодий тизимга ўтишни билдиради. Иккинчидан эса, жаҳон аҳолисининг тўртдан бир қисми яшайдиган мамлакатларнинг тоталитар-режали тизимдан бозор тизимига ўтишини англатади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жаҳон амалиётида қабул қилинган классик йўлдан кескин фарқ қилади. Собиқ социалистик мамлакатлар миллий иқтисодиётларнинг революциялар туфайли узилиб қолган ривожланиш жараёнини янги тарихий шароитларда тиклаш тўғрисида гап бормоқда. Бу биринчи навбатда, собиқ социалистик мамлакатларнинг бозор иқтисодиётига ўтишига ҳар томонлама таъсир кўрсатаётган ривожланган бозор тизимининг мавжудлигидир.

Режали-тоталитар тизимларнинг ички омиллар таъсирида бозор тизимига ўтиш жараёни тарихан қисқа муддатда содир бўлиши мумкин. Бу ҳозирги бозорга ўтишнинг хусусиятларидан биридир.

Унинг бошқа бир хусусияти шундан иборатки, бозор иқтисодиёти амал қилаётган янги мамлакатлар учун режали тизимдан ривожланган бозор тизимига ўтишда ривожланмаган бозор муносабатлари босқичини четлаб, сакрашлар билан ўтиш хосдир. Шу муносабат билан собиқ социалистик мамлакатлар учун «ёввойи» бозор иқтисодиёти босқичини босиб ўтиш муқаррардир.

Ривожланмаган бозор муносабатларини четлаб ўтишга имкон берувчи бу жараён Ўрта Осиё мамлакатлари, жумладан, Ўзбекистонда бозор муносабатларининг тарқоқ майда товар ишлаб чиқариш, майда савдо, ёввойи капитализмнинг айрим жиҳатлари каби ривожланмаган бозор муносабатлари шакллари мавжуд бўлиши каби хусусиятларга эга.

Ўзбекистонда цивилизациялашган бозор муносабатларини шакллантириш, масалан, Россия, Болтиқбўйи ёки Шарқий Европа мамлакатларидагига қараганда узоқроқ давом этади. Бу Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланиш даражасидан келиб чиқади. Бу ерда ишлаб чиқариш омиллари ҳолати билан белгиланадиган

аҳоли жон бошига ишлаб чиқариладиган ялпи ички маҳсулотнинг даражаси назарда тутилмоқда.

Бироқ, иқтисодий муносабатларнинг цивилизациялашган бозорга хос хусусиятлари Ўзбекистонда тараққий этган мамлакатларнинг ҳозирги ишлаб чиқариш даражасига эришишдан илгарироқ ҳам шаклланиши мумкин. Бу давлатнинг фаоллигига боғлиқ.

Ўзбекистонда мустақиллик ва умуммиллий иқтисодий манфаатларни ҳимоя қилаётган кучли давлат ўзи кўраётган чоралар билан ёввойи бозорга хос бўлган тамойилларнинг ривожланишига йўл қўймаслиги ва цивилизациялашган иқтисодий муносабатларнинг ривожланишини рағбатлантириши мумкин.

Цивилизациялашган бозор тизимининг хусусияти бўлган иқтисодиётнинг қатъий ижтимоий йўналтирилганлиги ҳам шаклланимоқда. Бироқ, унинг аҳоли жон бошига товар ва хизматлар истеъмоли шаклида моддий амалга оширилиши ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражаси билан белгиланади. Шунга қарамай, Ўзбекистон ривожланган мамлакатлар андозаларига мос келувчи ривожланган иқтисодиёт ва юқори турмуш даражасидан иборат бўлган келажакка интилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек, бизнинг миллий иқтисодиётни ривожлантириш имкониятларимиз ривожланган мамлакатлардаги кишилар яшаётганидек яшаш учун асос яратиб беради.

Ўзбекистоннинг мақсади иқтисодиёти ижтимоий йўналтирилган демократик жамият қуришдан иборат. Бундай қоида И. Каримов томонидан асослаб берилган бозор иқтисодиётига ўтишнинг беш тамойилида белгиланган.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ўзбекча модели ишлаб чиқилгани ва изчиллик билан амалга оширилаётгани мустақил ривожланишнинг энг муҳим натижаларидан бири бўлди. Ҳозирги даврда кенг қўламли бу моделнинг амалдаги барча компонентлари ўз аксини топган кўп сонли илмий адабиётлар мавжуд³⁷.

³⁷ Қ а р а н г: И. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. — Т., 1992 й.; И. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида — Т.: Ўзбекистон, 1995 й., И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари — Т.: Ўзбекистон, 1997 й.

Ушбу муаммо бўйича кўплаб асарларнинг мазмуни-ни ҳисобга олган ҳолда, асосан, моделнинг иқтисодий ривожланишнинг ижтимоий муаммоларига бевосита алоқадор бўлган хусусиятларини таҳлил қилишга эътиборни қаратамиз.

Энг аввало, иқтисодий ислохотларнинг пировард стратегик мақсади сифатида даставвал ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти белгиланганини таъкидлаб ўтиш лозим. Бироқ, ислохотларнинг бошланғич шароитидан келиб чиққан ҳолда ижтимоий йўналтирилган бозорга ўтиш босқичма-босқич белгиланади.

Республиканинг ислохотларга қадар бўлган даврдаги иқтисодиёти собиқ совет маъмурий-буйруқбозлик тизими доирасида вужудга келганди. Унинг учун хос бўлган хусусиятлар аниқ кўринишда хомашё манбаи бўлганлиги, республикага халқ истеъмоли моллари етказиб берилишида марказга қарамлиги, амалда ишлаб чиқариш салоҳиятининг четдан келтирилган маҳсулотларга бутунлай боғлиқлиги ҳисобланган. Бу хусусиятлар биргаликда ривожланишнинг ижтимоий масалаларига бевосита таъсир кўрсатган.

Хомашё ишлаб чиқаришга ихтисослашганлик республика аҳолиси даромадларининг паст даражада бўлишини билдиради, чунки қайта ишловчи тармоқларда ва пировард маҳсулотлар ишлаб чиқаришда банд бўлганларнинг даромади доимо устун даражада хомашё тармоқларида банд бўлганларнинг даромадига нисбатан юқори бўлган.

Чунончи, Ўзбекистон 1988 йилда оилаларнинг аҳоли жон бошига тўғри келган жами даромадининг миқдори бўйича Тожикистондангина олдинда бўлиб, собиқ СССРда 14-ўринни эгаллаганди. Ўшанда ишчи ва хизматчилар оилаларидаги жон бошига тўғри келган ўртача даромад Литвада — 181,6 рубль, Латвияда — 180,4 рубль, Эстонияда — 177,9 рубль, Белоруссияда — 163,6 рубль, Ўзбекистонда эса — 100,6 рубль бўлганди. Иқтисодиётнинг аграр характери деҳқонларнинг даромади юқори бўлишини таъминлаши лозим эди, аммо бундай бўлиб чиқмади.

Ўзбекистон деҳқонларининг даромадлари миқдори бўйича собиқ СССРда 14-ўринда эди. Масалан, жамоа

хўжаликлари аъзолари оилаларининг бюджети маълумотларига кўра 1988 йилда, уларнинг даромадлари Эстонияда — 211,2 рубль, Латвияда — 177,8 рубль, Литвада — 191,1 рубль, Белоруссияда — 158,7 рубль, РСФСРда — 142,7 рубль, Ўзбекистонда — 70,6 рубль бўлган.

Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқларида ижтимоий муаммолар узоқ вақт ҳал этилмай келди. Четдан келтириладиган халқ истеъмоли молларининг ҳиссаси юқорилиги туфайли истеъмол талабини анча камайтирди ва истеъмол бозорида катта дефицит ҳосил бўлди. Ишлаб чиқаришнинг технологик қарамлиги республиканинг ресурс салоҳиятидан самарали фойдаланган ҳолда моддий фаровонлик ва ижтимоий ривожланишни яхшилаш имкониятини йўққа чиқарди.

Бу ҳақда, хусусан, қуйидаги фактлар далолат беради. Собиқ СССРда 75 рублдан кам даромадга эга бўлган шахслар кам таъминланган ҳисобланган, Ўзбекистонда эса 1990 йилда бундай шахслар аҳоли умумий сонининг 43 фоиздан ортиғини ташкил қилганди. Демографик хусусиятлар туфайли 16 ёшгача бўлган болалар ҳам аҳолининг тахминан шунча фоизини ташкил қилган. Натижада битта ишловчига тўғри келадиган ижтимоий юк даражаси юқори бўлган. Масалан, 1990 йилда халқ хўжалигида банд бўлганлар аҳолининг 40 фоиздан камроғини, боқимандалар эса 45 фоиздан кўпроғини ташкил қилганди³⁸.

Ислохотларга масъулият билан ёндашилса, бундай ҳолатлар иқтисодиётнинг бозор нуқтаи-назаридан жадал эркинлаштириш имкониятини истисно қиларди, чунки бу ижтимоий муаммоларнинг йўл қўйиб бўлмайдиган кескинлашувига олиб келарди (ҳозирги даврда бу борада МДХ мамлакатлари бўйича кўплаб ҳолатлар бўлиб, у ерларда бозорнинг эркинлашуви кейинги ижтимоий муаммоларга тегишли тузатишларсиз ўтказилган).

³⁸ Батафсилроқ қ а р а н г: Вахабов А. В., Хакимова М. А. «Проблемы и опыт социальных реформ в Узбекистане». Социальные реформы в странах с переходной экономикой, — М., 1997 й., 120—146-бетлар.

Шундай қилиб, ислохотларнинг ижтимоий компоненти уларни муваффақиятли амалга оширишнинг биринчи зарурий шарти ҳисобланади. Ислохотларнинг ўзбекча моделида, бозор иқтисодий қонуниятларига мувофиқ, аҳолининг ижтимоий эҳтиёжлари биринчи навбатдаги масала бўлиб қолди, яъни бозор иқтисодиётининг шаклланиши уларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак. Унда кучли ижтимоий сиёсатни ўтказиш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг таъсирчан механизмини яратиш бозор иқтисодиёти томон барқарор ҳаракатнинг ва мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг негизи ҳисобланади.

Ислохотларнинг барча тамойилларида мавжуд бўлган бош хусусияти ижтимоий масалалар билан боғлиқлигидир. Бу ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти моделларидаги тафовутларнинг илгари аниқланган мезонларига тўла мувофиқ келади.

Айни маҳалда, ислохотларнинг бошланишида ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда асосий юк давлат зиммасига тушади. Бозор иқтисодиётининг ижтимоий ўзини-ўзи йўналтиришининг ички омиллари, унинг асослари бўлмагани сабабли ишлай олмайди. Шунинг учун асосий масалаларни амалда бевосита давлат бошқаруви усуллари, жумладан, тўғридан-тўғри пул тўловлари, турли-туман имтиёзлар мажмуини вужудга келтириш, истеъмол моллари ва хизматлар нархидаги фарқларни қоплаш учун дотация бериш, озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат товарларининг энг муҳим турларини тақсимлашнинг меъёрланган тизимидан фойдаланиш каби усуллар билан ҳал этиш мумкин эди.

Ўзбек моделида бош ислохотчи бўлган давлат ижтимоий фаровонлик, ижтимоий тинчлик ва барқарорликнинг кафили сифатида намоён бўлади. У ўзининг ижтимоий вазифасини бажарар экан, молиявий ресурсларнинг асосий қисмини ижтимоий соҳани қўллаб-қувватлашга сарфлайди. Бюджет харажатлари бу тўғрисида далолат беради (*16-жадвалга қаранг*).

16-жадвал

Ўзбекистон давлат бюджетининг ижтимоий соҳага харажатлари (млн. сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
1. Барча харажатлар	32,4	195,9	1995,3	21619,6	98582,4	203287,2	317207,2	466822,7	658700,0	944600,0
2. Ижтимоий соҳага харажатлар	9,2	70,8	727,9	9388,3	36388,3	70124,1	112851,2	164842,4	242500,0	331400,0
3. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашга харажатлар:										
а) жами, млн. сўм	9,1	44,1	472,0	4475,3	7985,2	20735,3	35527,2	46682,3	61000,0	72400,0
б) бюджет харажатларига нисбатан % да	28,0	22,5	23,7	20,7	8,1	10,2	11,2	10,0	9,3	7,7
в) ЯИМга нисбатан % да	14,8	10,3	9,3	6,9	2,7	3,7	3,6	3,4	2,9	2,3

* Ўзбекистон Республикаси Молия ва Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиklarининг ҳисоботлари бўйича тузилган.

Аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича тадбирлар турли-туман эди. Бирок, даставвал улар учун асосийси озиқ-овқат товарлари нархларига дотациялар ажратиш, сўнг эса адресли ижтимоий қўллаб-қувватлаш учун ресурс ажратишдан иборат бўлганди (*17-жадвалга қаранг*).

Агар илгари ижтимоий қўллаб-қувватлаш оммавий тусга эга бўлиб давлат томонидан аҳолига сотиладиган озиқ-овқат товарлари нархларига дотациялар жорий этишдан иборат бўлган ва у ортиб бораётган трансфертлар билан қопланган бўлса, кейинчалик дотацияли нархлар фақат аҳоли фойдаланадиган истеъмол товарлари ва коммунал хизматларнинг чекланган доираси учун сақлаб қолинди. Бундай ҳолат бозор қонунлари ижтимоий соҳага ҳам жорий этила бошлагани билан изоҳланади-ки, бунда меҳнатга яроқли фуқароларнинг ижтимоий жиҳатдан ўзини ўзи ҳимоя қилиши энг муҳим бозор қондасига айланди.

Бозор ислохотларининг чуқурлашиб боришига мувофиқ тақсимот бозор қонунларининг амал қилиш соҳаси кенгайди; унинг моҳияти жамиятнинг жами меҳнати билан яратилган моддий неъматлар ва хизматлар иқтисодиётнинг ҳар бир субъекти эга бўлган ресурслар миқдори ва улардан фойдаланишнинг самарадорлигига асосан тақсимланади. Бу қонун боқимандаликни, бинобарин, иқтисодий муаммоларга истеъмол ёндашувни истисно этади. Ушбу қонунларнинг амал қилишига кўра, ижтимоий ҳимоя ўз объектини ўзгартиради ва жамиятнинг объектив ҳолатига кўра, қанчалик истамасин, истеъмол неъматлари билан ўзини ўзи минимал ҳажмда ҳам таъминлай олмайдиган аҳоли қатламларини қўллаб-қувватлашга қаратилади.

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш чораларини қайта йўналтириш бозор тақсимои қонуни билан эмас, балки жамиятнинг муҳтож аъзоларига жамиятнинг бошқа аъзолари томонидан ёрдам кўрсатишнинг инсонпарварлик қоидаларидан келиб чиқади. Бу қоида давлатнинг ижтимоий фаолияти орқали рўёбга чиқарилади. Бу — моддий асос ҳали етарли бўлмаса-да, иқтисодиётни бозорга хос ислох қилишнинг дастлабки босқичларида шаклланаётган аралаш иқти-

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг аҳолини ижтимоий ҳимоялашга
сарфлайдиган харажатлари тузилиши *
17-жадвал

Харажатлар таркиби	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1. Коммунал хизматларга дотация, млн. сўм	0,3	8,7	104,0	515,2	3433,1	8245,4	7678,5	12406,8	16728,4
2. Нафақалар, млн. сўм	4,7	87,2	28,9	595,2	4304,2	14205,2	23507,1	29039,0	41333,9
3. Нооziк-овқаг товарлари-га субсидия, млн. сўм.	0,2	4,5	118,3	21,9	220,3	344,9	80,9	368,1	376,2
4. Трансфертлар, млн. сўм	0,2	2,0	37,0	105,3	2664,4	201,4	228,2	456,0	7993,0

* Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳисоботлари бўйича тузилган.

содиёт тизими учун хос бўлган бозор ва нобозор тақсимотини мувофиқлаштириб боришдан дарак беради.

Бундан, ҳозирги бозорга ўтиш жараёнида, илгари мавжуд бўлган ижтимоий истеъмол фондларини тақсимлаш шаклига эга бўлган анъанавий тақсимлаш шакллари социализмдан мерос қилиб олинган эндоген омиллар таъсири остида неъматларни аҳолининг ночор қатламлари фойдасига нобозор тақсимлаш шаклига айланади, деб хулоса чиқариш мумкин.

Тақсимлашнинг инсонпарварлик қоидалари қадимдан, ҳаётий неъматлар аҳолининг айрим қатламлари эҳтиёжидан ортиқча яратилиши муносабати билан юзага келган. Уларнинг қўлами арзимас бўлган, бироқ жамиятнинг ишлаб чиқариш салоҳияти ошгани сари кенгайиб борган. Аралаш тизим деб аталган цивилизациялашган бозор босқичида иқтисодиётни инсонпарварлашуви миқёси кенгайиб боради ва меҳнат унумдорлигининг юқори даражасидан келиб чиқарди. Бозор тизимига эндигина қадам қўяётган мамлакатлар бундай имкониятларга эга эмаслар. Бироқ, бозор иқтисодиётига ўтаётган ёш давлатлар ўз салоҳияти имкониятлари доирасида ва хориждан кўрсатилаётган инсонпарварлик ёрдамига таяниб, аста-секин гуманистик тақсимот қоидаларини рўёбга чиқаришмоқда. Ҳозирги босқичда Ўзбекистонда шаклланаётган ижтимоий фондлар шундан далолат беради.

Ижтимоий чора-тадбирларнинг амалга оширилиши самарали танлашнинг бозор қонунларига қараганда кўпроқ инфляция ва нарх-навонинг ошиши шароитида аҳоли даромадларини қўллаб-қувватлаш мақсадида фойдаланишни талаб қилганди. Бу бозор механизмини ҳамма жойда жорий этишга муайян даражада тўсқинлик қилган бўлса-да, жамиятда барқарорликни таъминлаганди.

Аслида бундай ҳолат иқтисодий ислохотлар жараёнининг ижтимоий масалалари ҳал қилинишига кўп даражада боғлиқлигини билдиради, яъни ислох қилишнинг мазмуни унинг ижтимоий йўналиши билан белгилаб берилган.

Ватанимиз илмий адабиётларида кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг икки босқичини ажра-

тиб кўрсатиш қабул қилинган. Биринчи босқич 1991 йилдан 1994 йилгача бўлиб, унга:

- нарх-навони эркинлаштириш ва юқори инфляция даражаси шароитида аҳоли даромадларини қўллаб-қувватлаш;
- халқ истеъмоли товарларини импорт қилишга кучли даражада боғлиқ бўлган ҳолатда миллий истеъмол бозорини ҳимоялаш;
- аҳолининг янги иқтисодий шароитларга мослаша олмаган кам таъминланган қатламларини қўллаб-қувватлаш сингари устувор жиҳатлар ҳосдир.

Бу устувор жиҳатларни фақат бир усул билан — республика аҳолисининг барча қатламларини олдиндан ижтимоий ҳимоялаш воситасида амалга ошириш мумкин эди ва бозорга кириб бориш жараёнлари устидан талаб этилган ижтимоий назоратни таъминларди.

Иккинчи босқич доираси, одатда, 1994 йил охиридан ҳозирга қадар белгиланган. Бу босқични ажратиб кўрсатишда умумий ижтимоий ҳимоя тизимидан ишончли ижтимоий кафолатлар механизмини яратишга ва аҳолининг кам таъминланган қатламларини қўллаб-қувватлашга босқичма-босқич ўтиш мезон қилиб олинган. Аҳолининг барча қатламларини тенг ижтимоий ҳимоялаш тизимидан турли ижтимоий қатламлар ва гуруҳларга табақалашган ҳолда ёндашишга аста-секин ўтила бошланди. Республикамизда адресли ижтимоий ҳимоя қилиш тизими деб аталмиш — жаҳонда энг кенг тарқалган ва халқаро ҳамжамият томонидан қўллаб-қувватланадиган тизим рўёбга чиқарила бошланди.

Ўзбекистонда бу тизимнинг энг муҳим хусусиятлари:

- бюджет маблағларини асосан қонун билан белгиланган иш ҳақининг энг кам миқдорини, пенсияларни, нафақаларни аҳолининг энг муҳтож қатламларига тўлашга сарфлаш, фуқароларнинг маълум тоифалари учун текин ижтимоий хизматлар кўрсатишни таъминлаш;
- аҳолида даромадларни жамғариш ва турли суғурта фондларига инвестициялаш майлини шакллантириш учун ташкилий ва ҳуқуқий шароит яратиш;

- ўзи учун ҳаёт кечиришнинг энг кам стандартларини таъминлашга қодир бўлмаган истеъмолчиларга қатор ижтимоий хизматлар учун бевосита трансфертлар бериш;
- иш ҳақини ўз вақтида тўлаб бориш ва мунтазам индексациялаб бориш воситасида ишловчиларни ижтимоий-иқтисодий ҳимоялашнинг самарали тизимидан иборат бўлди.

Иқтисодиётдаги ислохотлар чуқурлашиб боришига ва ишлаб чиқариш ўсишига кўра бутун ижтимоий ёрдам тизими такомиллашмоқда, унинг ресурслари кўпаймоқда. Масалан, 2000 йилда Ўзбекистон бюджетидида кам таъминланган фуқаролар ва кўп болали оилаларни қўллаб-қувватлаш учун 1998 йилдаги 32,2 миллиард сўм ўрнига 42,4 миллиард сўм ажратилди. Ижтимоий ёрдамнинг турлари кўпайиб, унинг янги шакллари вужудга келди. 18-жадвал маълумотлари бундан далolat беради.

18-жадвалдан маълум бўлишича, биринчидан, пулли ёрдам кўрсатилган оилалар қамрови камайган ҳолда, бу ёрдамнинг ўртача миқдори ортган. Иккинчидан эса ёрдам олувчи шахслар сони ва ёрдам миқдори ортгани ҳолда аҳолининг маълум қатламларига бир йўла моддий ёрдам қўлланила бошланди.

Шу тизимга ўтилганлиги туфайли жамиятнинг бойларга ва камбағалларга ажралиши, улар орасидаги тафовутларнинг ҳаддан ташқари катта бўлиб кетишига йўл қўйилмаслигига эришилди. Масалан, Ўзбекистонда жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, энг бой 10 фоиз аҳоли билан энг камбағал 10 фоиз аҳоли даромадларидаги фарқ ижтимоий хавфсизлик мезонига мувофиқ 10 баравардан катта бўлмаслиги керак. Ўзбекистонда бу фарқ иқтисодий ислохотларни амалга ошириш йиллари қуйидагича бўлди: 1991 й. — 8,3; 1992 й. — 8,8; 1995 й. — 9,3; 1996 й. — 8,4; 2000 й. — 10,5 баравар³⁹. МДХнинг қатор мамлакатларида (масалан, Россия, Қозоғистон, Қирғизистонда) бу кўрсаткич айрим йиллари 15—20 бараварга етди.

³⁹ «Иқтисодиётни эркинлаштириш даврида бандлик, меҳнат бозори ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш» мавзuidaги халқаро семинар материаллари, Тошкент, Ўзбекистон, 2000 йил, 5—8 апрел.

Умуман таъкидлаш зарур, Ўзбекистонда реал амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий чоралар комплекси бизда ижтимоий бошқаришнинг самарали тизими яратилганини таъкидлаш имконини беради. Мамлакатимиз иқтисодий адабиётида мазкур муаммо етарлича тадқиқ этилмапти. Шу боис, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти ўзбек моделининг алоҳида хусусиятларидан бири сифатида ижтимоий бошқаришнинг юқори макроиқтисодий функционал ролини ажратиш мақсадга мувофиқдир.

18-жадвал

**Ўзбекистонда оилаларга давлат томонидан бериладиган
ижтимоий ёрдам***

	1996	1998	1999	2000
1. Кам таъминланган оила сифатида моддий ёрдам олган оилалар (%)	14,5	11,8	10,3	7,0
2. Моддий ёрдамнинг ўртача ойлик миқдори (сўм)	600	1731,4	2716,0	4168,0
3. Нафақа олган болали оилалар (%)	81,4	36,0	28,7	18,2
4. Нафақанинг ўртача миқдори (сўм)	300	1483,4	2336,0	3271,0
5. Оилага берилган ўртача ижтимоий ёрдам (кам таъминланганлик учун ва болаларга нафақалар) (сўм)	900	3214,8	5052,0	7439,0
6. 1 сентябрда совға тўпламларини олган биринчи синф ўқувчилари сони (минг киши)		685,7	650,0	633,9
7. Тўпламнинг ўртача нархи (сўм)		1400,0	1817,0	2856,0
8. Кам таъминланган оилаларда қишқи кийим комплектини олган болалар сони (минг киши)		388,8	394,1	312,4
9. Бир комплектнинг ўртача нархи (сўм)		2586,0	3984,0	5964,1

* Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва Молия вазирликлари маълумотлари асосида ҳисобланган.

Бундай қонданинг исботи сифатида, биринчидан, жамиятда ижтимоий уйғунлик устувор бўлган тарихий келажакнинг қатъий белгиланган қиёфасини ишлаб чиқишдан, иккинчидан, ҳозирги шароитда ижтимоий ривожланиш тамойилларини аниқ белгилашдан, учинчидан эса, дастлабки икки элементнинг ҳар бирини иқтисодий асослашдан фойдаланиш мумкин.

Айни маҳалда миллий моделнинг ажратиб кўрсатилган бу хусусияти ижтимоий бошқариш тизимининг ўзи аста-секин ўзгариб ва такомиллашиб бориши билан ҳам характерланади. Бундан кейинги ривожланишнинг эркинлаштирилган шаклларда амалга ошириш мўлжалланаётган ҳозирги пайтда бу айниқса яққол намоён бўлмоқда.

Лекин, фикримизча, ижтимоий сиёсатнинг янги, учинчи босқичини шу нуқтаи назардан ажратиб кўрсатиш зарур ва унга ватанимиз фанида эътибор берилма-япти.

Назаримизда, бу босқичнинг бошланиши Олий Мажлиснинг XIV сессиясида жамиятнинг ҳамма соҳаларини эркинлаштириш вазифасининг қўйилиши билан белгилаб берилди. Бу қондани тўлароқ исботлаш учун, иқтисодий соҳани эркинлаштиришнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов томонидан ижтимоий масалаларга қўйиладиган талаблардан келиб чиқиб баён этилган⁴⁰ асосий йўналишларини таҳлил қилиш зарур.

Биринчидан, ҳар томонлама эркинлаштириш — мулк масаласини тубдан ҳал этиш ва шу асосда мулкдорлар синфини шакллантиришдан бошланади. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифаларидан бири — «Хусусий мулкнинг миқёси ва улуши узлуксиз ўсиб борадиган кўп укладли иқтисодиётни ривожлантиришдир. Дунё тажрибаси шундан далолат берадики, жамиятда том маънодаги мулкдорлар синфининг кўпчилиكنи ташкил этиши ижтимоий ҳаётдаги барқарорлик ва фаровонлиكنинг кафолати бўлиб хизмат қилади»⁴¹.

⁴⁰ Қ а р а н г: Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. — Тошкент, «Ўзбекистон», 1999.

⁴¹ Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пирунард мақсадимиз. — Т.: Ўзбекистон, 2000. 19—20 б.

Айни маҳалда чет эл тажрибасидан яхши маълумки, мулкдорлар синфи, ўз ижтимоий муаммоларини, асосан, нодавлат фондлар орқали суғурталаш усули билан ҳал этади. Бу ҳол келажакда мулкдорлар синфи шакллантирилиши билан баробар аҳоли кўпчилик қисмининг ижтимоий ҳимоялашнинг мазмунан ва шаклан бошқача тизими таркиб топишини билдиради.

Бу устувор вазифани бажариш учун республикада қишлоқда пай муносабатлари, фермер ва деҳқон хўжаликларини ривожлантириш орқали эгалик туйғусини тиклаш, ишлаб чиқаришни бошқаришда акциядорларнинг ролини ошириш, хусусий тадбиркорликни, айниқса, унинг кичик ва ўрта шакллари ривожлантириш бўйича тадбирларнинг бутун бир комплекси мўлжалланган.

Мазкур устувор жиҳатлар орасида, ўз табиатига кўра, аслида ривожланишнинг «ўзбек модели»га хос бўлган корпоратив хусусий мулк пай мулки муносабатларини ривожлантириш алоҳида аҳамият касб этади. Қишлоқда пай мулки —жамоа хўжалиги мулкининг хусусий мулкка айланишидир. Бу бозор ислохотларининг аграр соҳада амалга оширишнинг ўзига хос натижасидир. Айни маҳалда бундай мулк МДХ мамлакатлари орасида фақат Ўзбекистонга хослигини таъкидлаш лозим.

Қишлоқда пай мулкининг шакллантирилиши даромадлар манбалари ва шакллари ўзгартиради, уларни тақсимлашда янги жиҳатларни жорий этади. Ўзбекистонда мулкдан даромад олиш шаҳарга хос эди, пай мулкининг юзага келиши билан даромаднинг бу шакли қишлоққа ҳам кириб келди.

Мулкчиликнинг пай муносабатлари хусусияти шундан иборатки, пай мулкдан дивиденд шаклида даромад олиш ҳуқуқини беради. Бундан ташқари, пай соҳиби ширкат хўжалигида ишлашдан ҳам меҳнат даромади олади. Пай муносабатларида ишловчи бир томондан мулкдор бўлса, иккинчи томондан меҳнаткаш ҳисобланади.

Пай сифатидаги меҳнат ва ресурслар даромаднинг икки манбаи тарзида зоҳир бўлади, лекин даромадлар бир шахс — пай соҳиби томонидан ўзлаштирилади. Пай муносабатларининг ривожланиши ширкат аъзоси бўлган деҳқонларнинг индивидуал даромадларининг

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш
даврида ижтимоий фондлар

ошишига олиб келади ва ўз навбатида қишлоқда ижтимоий фондларни ривожлантириш учун шароит ярадади.

Пай мулки аста-секин ривож топмоқда. 19-жадвалда келтирилган маълумотлар шундан далолат беради.

19-жадвал

1998 йилда Ўзбекистон вилоятларида пай мулки

Вилоятлар	Пай фонди миқдори, жами млн. сўм	Шу жумладан		Битта пайнинг ўртача баҳоси	
		Ернинг қиймати млн. сўм	Ернинг қиймати-сиз пай фонди, млн. сўм	Ернинг қиймати билан бирга, минг сўм	Ернинг қиймати-сиз, минг сўм
1. Қорақалпоғистон	2776,9	2632,1	124,8	666,2	29,9
2. Андижон	831,6	810,9	20,7	311,9	7,8
3. Бухоро	1795,6	1762,7	32,9	563,2	10,3
4. Жиззах	1796,0	1770,3	25,7	907,5	13,0
5. Қашқадарё	2413,0	2236,3	176,7	248,8	18,2
6. Навоий	1509,2	1448,5	60,7	508,1	20,4
7. Наманган	4138,7	4073,9	64,8	427,2	6,7
8. Самарқанд	1515,6	1453,7	61,9	524,8	21,4
9. Сурхондарё	2369,0	2232,3	136,7	729,2	42,0
10. Сирдарё	867,2	847,1	20,1	340,0	79,0
11. Тошкент	3013,6	2937,9	75,7	857,8	21,5
12. Фарғона	2146,2	2119,4	15,8	473,3	5,9
13. Хоразм	561,6	514,4	47,2	285,4	24,0
Ўзбекистон бўйича жами	25734,4	24859,7	874,7	485,0	16,5

* Жадвал Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг 52 тумандаги 60 ширкат хўжаликдан танлаб олинган материаллар асосида тайёрланган маълумотлар бўйича тузилди.

Бундан ташқари, нодавлат ижтимоий фондларининг ривожланиш истиқболи ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири бўлган қишлоқни фермерлаштириш билан ҳам боғлиқдир. Фермер хўжаликлари даромадининг юқорилиги билан ширкатлардан фарқ қилади, қишлоқда бой кишилар қатламларини яратади ва уларнинг хайрияси ҳисобидан махсус қишлоқ ижтимоий фондлари вужудга келтирилиши мумкин.

Эркинлаштириш жараёнида тадбиркорлик эркинлиги учун иқтисодий ва ҳуқуқий шароит яратиш, кичик ва ўрта бизнесни кенг ривожлантириш учун барча йўлларни очиб бериш, тадбиркорлар тузилмаларини, айниқса, халқаро молиявий ташкилотлар йўли билан кредит ресурсларидан доимий фойдаланиш механизмини соддалаштириш, жиддий равишда эркинлаштириш мўлжалланмоқда.

Тадбиркорларнинг молия, банк ва бошқа бозор тузилмалари билан ўзаро муносабатларини мустаҳкамлаш, уларнинг хомашё ресурсларидан фойдаланишини кенгайтириш, улар чиқараётган маҳсулотни республика ичида ҳам, ундан ташқарида ҳам сотиш бозорини кафолатловчи тизимларни яратиш, кичик бизнес учун бошқарувчи кадрларни тайёрловчи бизнес-мактаблар тармоғини яратиш зарур, токи шулар ва бошқа кўплаб ташкилий тадбирлар иқтисодиёт тизимида кичик, ўрта ва хусусий бизнес муносиб, белгиловчи ўрин эгаллашига, яқин икки-уч йил ичида кичик ва хусусий корхоналар сонини икки баравар кўпайтириб, ЯИМда уларнинг ҳиссасини 25 фоизгача етказишга олиб келсин.

ЯИМ ишлаб чиқариш структурасининг бу қадар жиддий ўзгариши уни тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва пировард фойдаланиш, шу жумладан ижтимоий ривожланиш мақсадида фойдаланиш жараёнларида муқаррар равишда акс этади.

Иккинчидан, иқтисодиётни эркинлаштириш реал рақобат муҳитини шакллантириш билан бевосита боғлиқ. Ҳозирги пайтда республикада «Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида» қонун қабул қилинган, бироқ у амалда иш бермаяпти. Ҳатто, статистик маълумотларга кўра давлат тузилмалари қолмади, деб ҳисобланган савдо, хизмат соҳаларида ҳам монопол

тузилмалар фаол шаклланиб, иш олиб бормоқда. Шунинг учун монополияга қарши қонунларни жиддий равишда ишга солиш, монопол тузилмаларни камайтириш ва тугатиш бўйича амалий чоралар қўриш, табиий монополиялар тўғрисида қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоялашни кучайтириш бўйича чораларни ишлаб чиқиш ва бошқа қўплаб тадбирлар мўлжалланган.

Бу тадбирларнинг барчаси ишлаб чиқарувчилар истеъмолчиларнинг талабларини қондиришга ҳаракат қилишига олиб келади ва бозорнинг ички ижтимоий ўзини ўзи йўналтиришини кучайтиради. Бошқача айтганда, иқтисодий ривожланиш миллий моделини ижтимоий йўналтиришнинг ташқи омиллари ролини пайсантириш учун барча шарт-шароит яратилади.

Учинчидан, иқтисодиётни эркинлаштириш бозор инфраструктурасини ривожлантириш, молия ва банк тизими фаолиятини такомиллаштириш билан чамбарчас боғлиқ. Афтидан, тармоқланган бозор инфраструктураси — фонд ва улгуржи бозорлари, биржалар, кредит ва молия муассасалари, лизинг ва консалтинг компаниялари, тадбиркорларга хизмат кўрсатиши лозим бўлган бошқа тузилмалар шакллантирилиб, тўла ишга туширилмас экан, уларнинг иқтисодиётдаги роли ва ўрнини мустаҳкамлашга, иқтисодиётни очиқ, эркин қилишга эришолмаймиз.

Бозор инфраструктурасини барча даражаларда изчил ва тизимли шакллантириш амалиёт ва қонунчилик фаолиятида устувор вазифа сифатида қаралади.

Лекин, шу билан бир қаторда, бу инфраструктурада ижтимоий ривожланишнинг маблағ билан таъминлашнинг эркин иқтисодиёт талабларига мувофиқ келувчи янги шакллари ҳам ўз ўрнини топиши зарур. Бу вазифа республикаимиз олдида объектив равишда кўндаланг бўлади ва уни ҳал этиш учун талаб этилаётган вариантлар ва моделларни ҳозирнинг ўзидаёқ ишлаб чиқиш лозим.

Тўртинчидан, ҳозирда қаттиқ тартибга солинган ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил қилишнинг бутун тизими тубдан қайта кўриб чиқилади. Бу тизимда маъмурий тартибга солиш методлари иқтисодий, тарифлар билан тартибга солишга қараганда устунлик

қилмоқда. Иқтисодиётимизга хорижий капитални кенгроқ жалб этиш, уни таркибий жиҳатдан ўзгартириш, хорижий инвесторларни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш жараёнлари, жаҳон бозорида рақобатбардош бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ташкил қилишда фаол иштирок эттириш учун ташқи иқтисодий фаолиятнинг бутун жаҳонда қабул қилинган цивилизациялашган шаклларига жадаллик билан ўтиш зарур.

Миллий иқтисодий ривожланишни эркинлаштиришнинг бу йўналишида ижтимоий йўналиш сифатини ошириш учун тузилган ва иш олиб бораётган халқаро фондлар ва тузилмалар билан ҳамкорликни кенгайтириш борасида катта имкониятлар мавжудлигини ҳисобга олиш зарур. Буларнинг кўпчилиги нодавлат фондлар ва ташкилотлар бўлиб, улар билан давлатнинг ижтимоий сиёсати доирасидан ташқаридагина ўзаро алоқада бўлиши мумкин ва ижтимоий бошқаришнинг бошқача шаклларини талаб қилади.

Бешинчидан, валюта бозорини эркинлаштириш, бизнинг миллий валютамызни тўла конвертациялаш ва 2000 йилдан бошлаб эркин конвертациялашган валютага айлантириш борасида аниқ вазифа қўйилди.

Бундай шароитда тижорат банкларининг узоқ муддатли инвестиция лойиҳаларига, капитални узоқ муддатга жалб этишга қизиқиши кучаяди. Уларда, шунингдек, турли ижтимоий фондларга, айниқса, корхоналар ва аҳолининг анча маблағини ўзида тўплайдиган, сугурта асосида ташкил қилинадиган фондларга бевоcита қизиқиш объектив равишда ортади. Ижтимоий фондлар амал қиладиган янада мураккаб механизмга эҳтиёж пайдо бўлади, улар маблағларини узоқ муддат сақлаш мақсадида бир қисмини йирик инвестицион лойиҳаларга, хусусан, халқаро характердаги мақсадларга сарфлаш зарур бўлади.

Ижтимоий таъминот механизми инвестиция жараёнларига тобора кўпроқ қўшилиб боради, бу эса табиий равишда ижтимоий бошқарувнинг янги шаклларини талаб қилади.

Олтинчидан, рағбатларни мустаҳкамлаш, хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича кафолатлар ва имтиёзларни кенгайтириш, қулай инвестиция муҳитини

яратиш бўйича иш давом эттирилади. Ўзбекистон бозори ўз бизнесига эга бўлишни истаганлари учун тобора жозибador бўла боради.

Бозорда хорижий иштирокчиларнинг қатнашиши, аввало, ижтимоий ҳимоя бўйича жаҳон ҳамжамиятида қабул қилинган стандартларга жавоб берадиган тегишли чора-тадбирларни талаб қилади.

Еттинчидан, иқтисодиётни эркинлаштириш энг аввало, давлатнинг, турли текширувчи ва назорат қилувчи органларнинг корхоналар хўжалик фаолиятига аралашувини чеклаш билан боғлиқ. Иқтисодиётни эркинлаштириш хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз фаолияти натижалари учун иқтисодий ва молиявий жавобгарлигини ошириш бўлиб, бу уларнинг ушбу корхоналарда ишловчиларнинг ижтимоий ҳимояланганлигини таъминлаш масалаларига ҳам муносабатини объектив тарзда ўзгартиради.

Шундай қилиб, миллий иқтисодиётни эркинлаштиришнинг барча асосий йўналишлари бўйича ишловчилар ва аҳолининг ижтимоий ҳимояланганлигини таъминлашга, унинг самарадорлигини оширишга янгича ёндашувларга объектив равишда эҳтиёж шаклланишини кўриб турибмиз. Эндиликда эркинлаштириш талаблари, унинг қоидалари икки аср чегарасида ўзбек моделининг асосий тавсифларидан бири бўлиб қолаётгани боис бевосита ижтимоий масалалар учун ҳам тегишли мезонларни ишлаб чиқиш зарур.

Буларнинг бари ижтимоий сиёсатда янги, учинчи босқич бошланаётгани тўғрисида хулоса чиқариш учун етарли асос бўлади. Бизнингча юқорида таърифланганидек, мамлакатимизда кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг дастлабки икки босқичида яратилган ижтимоий бошқарувнинг вертикал тизими билан бир қаторда унинг горизонтал тизими ҳам шаклланиб, фаол ривожланиши лозимлиги бу босқичнинг асосий фарқли хусусиятларидандир.

Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш ижтимоий жараёнларнинг ўзини ўзи бошқариш тизимини шакллантиришни узвий тақозо этади. Бу алоҳида исботга муҳтож бўлмаган табиий тизимли талабдир. Яъни, яқин йиллар ичида ўзбек модели учун хос бўладиган янги

мазмун ижтимоий сиёсатнинг янги мазмуни ва шакллари бевосита боғлиқдир.

Умуман, мамлакатимизда эркинлаштириш жараёнида турмуш даражасини ошириш бўйича аниқ вазифа, жумладан, яқин беш йил ичида аҳоли жон бошига даромадни 1,8—2,0 баравар ошириш вазифаси қўйилган. Бунга иқтисодиётнинг нодавлат секторини ривожлантириш, хусусан, бозор даромадларини ошириш ҳисобига эришилиши лозим. Бундай ҳолат нодавлат ижтимоий фондларни ривожлантириш учун қулай шароит яратadi.

Ҳозирги даврда ўзбек модели хусусиятларини, ижтимоий таркибига кўра, аксарият давлатники деб баҳоламоқ лозим. Бу бозор иқтисодиётининг ички ва ташқи ижтимоий йўналганлиги балансини муайян даражада бузади. Миллий иқтисодиётни эркинлаштириш мазкур балансининг яқин йилларда шаклланиши лозимлиги масаласини қўяди.

Бундай талаб, параграфнинг бошида қайд этилганидек, ижтимоий сиёсатнинг мазмуний шакллари изчиллик билан ўзгартиришни тақозо қилувчи ислохотларнинг босқичма-босқичлиги тамойилига тўла мувофиқ келади.

Ижтимоий ривожланишнинг янги шакллари, қоидалари ва бошқариш услублари билан боғлиқ бўлган ижтимоий муаммолар соҳасидаги тадқиқотларнинг илмий долзарблиги юқоридагилар билан белгиланади.

Бу йўналишдаги тадқиқотлар муаммолари ўзаро боғлиқ бўлган уч компонентни ўрганиш — нодавлат ижтимоий фондларнинг вужудга келтирилиши ва уларнинг амал қилиши ва мақсадга йўналтирилган давлат ижтимоий сиёсатининг амалга оширилиши бўйича ҳорижий мамлакатлар тажрибасини умумлаштириш; Ўзбекистондаги ижтимоий фондларнинг ҳозирги ҳолати ва уларнинг амал қилиш хусусиятларини тадқиқ этиш; миллий иқтисодиётни эркинлаштириш даврида ижтимоий масалаларни ҳал этишнинг истиқболли янги шакллари аниқлашни тақозо этади.

4.2. Давлат ижтимоий фондлари

Миллий иқтисодиётдаги ижтимоий фондлар ўтиш давридаги тақсимот муносабатлари маҳсули бўлиб, катта ижтимоий юкни кўтаради. Улар фирмалар, корхоналар, уй хўжаликлари ва давлат сингари иқтисодиёт субъектлари даромадларини қайта тақсимлаш жараёнида шаклланади. Хўжалик юритувчи субъектлар ўтиш иқтисодиётининг кўп укладли хусусиятига мувофиқ мулкчиликнинг турли шаклларидаги корхоналардан иборат бўлади.

2000 йил 1 январига келиб мамлакатда 178,3 минг иқтисодиёт субъекти бор эди, улардан 159,7 минг бирлиги (ёки 89,6 фоизи) нодавлат корхоналардир. Давлат сектори давлат мулки бўлган корхоналардан иборат, нодавлат корхоналар орасида эса хусусий, акционерлик ва қўшма корхоналар, деҳқон ва фермер хўжаликлари, кооперативлар, уюшмалар ва хўжалик ширкатлари бор.

2000 йил 1 январига келиб нодавлат корхоналарда барча банд кишиларнинг 73 фоизи меҳнат қилиб, улар Ўзбекистон ЯИМнинг 63,6 фоизини ишлаб чиқардилар.

Кўп укладли иқтисодиёт ўз мазмунига кўра тақсимлаш муносабатларининг бозор ва нобозор характерини тақозо этади. Тақсимлашнинг бу аралаш жараёнида молиявий муносабатларнинг ўтиш характерини ифодалайдиган ижтимоий фондлар шаклланади. Ижтимоий фондлар ҳолати иқтисодиётдаги аҳволга ва ЯИМни тақсимлаш характерига боғлиқдир. Ислохотларнинг дастлабки йилларида (1991—1995 йй.) ЯИМ ҳажми камайдигани кўзга ташланса, кейинги йилларда (1996—1997 йй.) ишлаб чиқаришнинг барқарорлашуви ва ўсиши кўринади, бу иқтисодий фаоллик жадаллашиб бораётганини акс эттиради.

ЯИМнинг ўсиши иқтисодиёт субъектларининг ижтимоий фондларга маблағ ажратиш имконияти ортаётганини билдиради. Иқтисодиётнинг кўп укладли тuzилмаси, бир томондан, ижтимоий фондларни маблағ билан таъминлашнинг ихтиёрийлигини, иккинчи томондан эса — мажбурийлигини тақозо этади.

Фондларни шакллантиришнинг ихтиёрийлиги бозор муносабатларининг демократик моҳияти билан белгиланади. Ижтимоий фондларга маблағ ажратишнинг мажбурийлиги эса давлатнинг бозор иқтисодиётидаги функционал роли, шу жумладан унинг ижтимоий вазифалари билан олдиндан белгиланади.

Давлат субъект сифатида ўз корхоналари молиявий ресурсларининг бир қисмини ижтимоий фондларга сафарбар қилади. У сиёсий институт сифатида қатор муҳим ижтимоий хизматлардан барча фуқаролар баҳраманд бўлишини кафолатлайди, бунинг учун ўзига тегишли бўлмаган корхоналар ва муассасалар молиявий ресурсларининг бир қисмини ижтимоий фондларни шакллантириш учун сафарбар этади.

Ижтимоий фондларнинг икки йўл билан шакллантирилиши ЯИМни тақсимлаш жараёнида содир бўлади. ЯИМни бирламчи тақсимлаш босқичида иқтисодиёт субъектларининг даромади таркиб топади, ушбу даромадларни қайта тақсимлаш жараёнида эса турли ижтимоий фондлар вужудга келади. Бунни қуйидаги схема орқали намоиш этиш мумкин (2-схема).

2-схема

Ўзбекистонда ижтимоий фондлар мулкчилик шаклига боғлиқ ҳолда давлат фондлари ва нодавлат фондларидан иборатдир. Давлат ижтимоий фондлари умуммиллий характерга эга бўлиб, улардан умумий ижтимоий муаммоларни ҳал этишда фойдаланилади. Улар

«Ўзбек модели»нинг ижтимоий мақсадларини амалга оширишга мўлжалланган. Уларни ташкил этишнинг дастаклари давлат механизмлари орқали даромадларни аккумуляциялаш ва қайта тақсимлаш ҳисобланади.

Уларнинг ҳажми умумий ижтимоий эҳтиёжлар ва ишлаб чиқаришнинг ҳозирги даражасида уларни қондириш имкониятларига боғлиқ бўлади. Бироқ, фаол ижтимоий сиёсат олиб борилса, уларнинг ҳажмига мамлакатда яратилган моддий неъматлар ва хизматларни қайта тақсимлаш миқёслари таъсир кўрсатади. Давлат ижтимоий фондлари иқтисодиёт билан белгиланади, шунинг учун уларнинг иқтисодий имкониятлардан юқори бўлишининг чегараси бор, акс ҳолда улар иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилиши мумкин.

Ана шу ҳолат давлат томонидан ҳисобга олинади. Давлатнинг бирлаштирилган бюджетда бюджетдан ташқари фондлар мавжуд бўлиб, улар ўз функционал вазифаларига кўра баъзилари ижтимоий, бошқалари эса иқтисодий (ишлаб чиқариш) характерига эга бўлади.

Давлатнинг мақсадли бюджетдан ташқари ижтимоий фондларига функционал вазифаларига мувофиқ қуйидагилар киради: Ўзбекистон Республикасининг Пенсия фонди; Ўзбекистон Республикасининг Давлат Бандликка кўмаклашиш фонди; Ўзбекистон Республикасининг Касаба уюшмалари федерацияси фонди.

Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий фондларига қуйидагилар киради: Ўзбекистон Республикасининг Иўл фонди; Ўзбекистон Республикасининг Минерал хом-ашё ресурсларини тўлдириш фонди; Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мулк Қўмитасининг махсус счёти ва бошқалар.

Бюджетдан ташқари фондлар уларнинг манбаси ҳисобланмиш ЯИМнинг кўпайишига кўра ортиб боради. Бироқ, уларнинг ЯИМдаги ҳиссаси нисбатан барқарор бўлиб, буни 20-жадвал маълумотларидан кўриш мумкин.

Бюджетдан ташқари ижтимоий фондлар моҳиятан соф давлат фондлари эмас, чунки улар аралаш хусусиятга эга. Улар шаклланиш манбаларига кўра, корхона ва муассасалар ажратадиган маблағлардан иборат

**Ўзбекистонда бюджетдан ташқари фондлар ҳиссасининг
динамикаси***

№	Бюджетдан ташқари фондлар	1994	1996	1998	1999	2000
1.	Ижтимоий фондлар					
	а) млрд. сўм	6,1	46,3	101,5	166,0	237,7
	б) ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида	9,4	8,3	7,5	8,1	7,4
	в) бюджет харажатларига нисбатан фоиз ҳисобида	28,2	22,8	21,7	27,3	26,1
2.	Иқтисодий фондлар					
	а) млрд.сўм	1,1	14,9	32,2	46,3	39,3
	б) ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида	1,7	2,7	2,4	2,3	1,2
	в) бюджет харажатларига нисбатан фоиз ҳисобида	5,1	7,3	6,9	7,6	4,3
3.	Жами					
	а) млрд.сўм	7,2	61,2	133,7	212,3	277,0
	б) ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида	11,1	11,0	9,9	10,4	8,6
	в) бюджет харажатларига нисбатан фоиз ҳисобида	33,3	30,1	28,6	34,9	30,4

* Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида ҳисоб-ланди.

бўлиб, марказлашган ҳолда ва давлат назорати остида жамғарилади, давлат томонидан ўрнатилган қоидаларга мувофиқ тақсимланади ва фойдаланилади. Бироқ, уларнинг шаклланиши ва тақсимланишида касаба уюшмалари сингари нодавлат ташкилотлар ҳам иштирок этади. Бу фондларнинг аралаш характерга эгалиги уларни ҳам бир бутун ҳолда, ҳам алоҳида кўриб чиқишни талаб этади.

Ижтимоий сиёсатнинг янги босқичи талабларига мувофиқ объектив равишда фондлар сонини кўпайтириш ва уларнинг барчасини амал қилиш самарадорлигини оширишга тобора кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Айни маҳалда, ижтимоий фондларнинг бир бутун тизимида макроиқтисодий доиравий айланиш таҳлилидан келиб чиқадиган уларнинг хилма-хил турлари мавжуд бўлиши лозим.

Республикада ижтимоий соҳадаги ислохотларнинг барча босқичларида ижтимоий сиёсатнинг асосий йўна-

лишлари бўйича бюджетдан ташқари фондлар шакл-
лантирилган. Бу фондларнинг амал қилиши аҳолини
ижтимоий ҳимоялашнинг жамиятимиз бойлигига ай-
ланган ютуқларига сезиларли ҳисса бўлиб қўшилди.

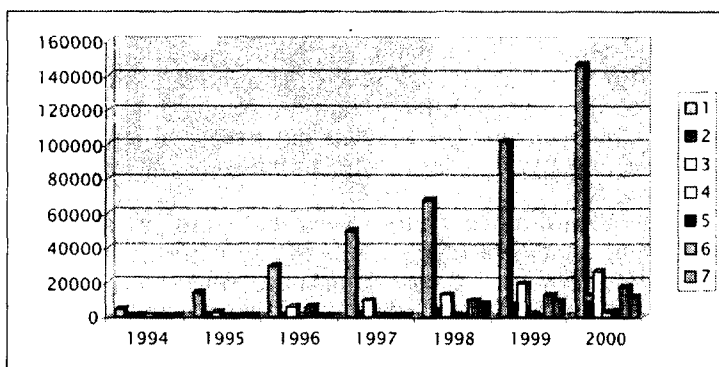
Бюджетдан ташқари ижтимоий фондларни ривож-
лантиришдаги ишнинг умумий ҳолатини тасаввур
қилиш учун уларнинг таркиби ва динамикасини мах-
сус таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ (*21-жадвалга
қаранг*).

21-жадвалда келтирилган барча бюджетдан ташқа-
ри фондлар муайян даражада ижтимоий йўналганлик-
ка эга. Айти маҳалда кўрсатилган йилларда уларнинг
даромади ва харажати таркибида жиддий ўзгаришлар
содир бўлди. Бу ўзгаришлар макроиқтисодий роль ху-
сусиятларида, уларни вужудга келтириш ва фаолият
кўрсатишидан кўзланган асосий мақсадларга йўналти-
рилганликни акс эттиради.

Давлатнинг бюджетдан ташқари ижтимоий фонд-
лари таркибида салмоқли ўринни пенсия фонди эгал-
лайди.

Пенсия фонди даромадлари таркибининг ўзгари-
шини 21-жадвал маълумотлари асосида тузилган те-
гишли 1-диаграмма ёрдамида яққол кузатиш мумкин.

1-диаграмма

Бу ерда 1—корхона ва ташкилотларнинг суғурта бадаллари; 2—фуқаро-
ларнинг мажбурий суғурта бадаллари; 3—корхоналар ва ташкилотларнинг пен-
сия ва нафақа тўлашга сарфланган суғурта бадаллари даромади; 4—пеня ва
жарима; 5—банк кредити; 6—сотишган маҳсулот ҳажмидан 0,5%; 7—бошқа
даромадлар.

21 - жадвал
1994—2000 йилларда Ўзбекистон Республикасининг бюджетдан ташқари фондлари (млн.сўм) *

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
	Пенсия фонди						
<i>Даромадлар</i>	5989	18806	42438,1	68571,0	101019,8	158742,3	224054,3
корхоналар, ташкилотларнинг сугурта бадаллари	3764,9	14077	29218,3	49912,2	67487,8	101642,0	146229,0
фуқароларнинг мажбурий сугурта бадаллари	165,2	563,7	1048	2074	3354,3	6934,0	12354,0
корхоналар ва ташкилотларнинг пенсия ва нафақа тўлашга сарфланган сугурта бадаллари даромади	708	2187	5583,6	9320,9	12534,0	19204,9	26232,4
пеня ва жарима	26,2	143	473,9	715,2	1187,0	1703,4	2195,4
банк кредити			5900	0	0	—	3264,1
сотилган маҳсулот ҳажмидан 0,5%				5900,3	9254,2	12428,7	16981,1
бошқа даромадлар	48,3	321,5	214,2	648,4	7202,7	9429	2595,6
Бюджетдан трансферт	1276,4	1513,8				7400	7900,0
<i>Харажатлар</i>	5693,7	18993,8	42354,5	62174,9	92914,4	152285,6	222561,4
меҳнат пенсияси ва ижтимоий пенсия тўлашга	4725,9	15787,9	34844,2	48610,6	73269,1	127347,4	185265,0

ҳарбий хизматчиларга пенсия ва нафақа тўлашга	97,2	339,6	871,6	1233,8	1871,8	2762,7	1678,9
корхоналарнинг пенсия ва нафақа тўлашга харажатлари	708,3	2187	5583,6	9320,9	12534,0	19204,9	26232,4
бюджет кредитларини қайтариш	104	99,6	17,3	2581,8	3318,2	—	3042,0
аппаратни таъминлаш	20,8	83,2	108,6	140,8	260,4	442,4	723,6
бошқа харажатлар	37,55	496,7	929,7	287,1	1660,5	2528,6	5619,5
Дефицит	—295,3	—187,8	83,6	6396,1	8105,4	6456,0	1492,9
Бандликка кўмаклашиш фонди							
Даромадлар	264,5	1007,7	2040,3	3626,5	4996,5	8365,7	9194,3
ИХФ дан 2% ли мажбурий ажратмалар	245,9	870,6	1807,7	3150,9	4347,0	6131,3	7254,9
тижорат фаолиятидан олинган даромадлар	15,5	120,5	177,4	175,7	481,2	554,5	282,4
бошқа даромадлар	3,1	16,6	55,2	299,9	168,3	1679,9	1657,0
Харажатлар	145,2	583,4	1989,9	2894,7	4171,1	7707,5	8623,7
ишсизлик бўйича нафақа тўлаш	11,6	51,2	101,8	173,1	257,5	502,8	617,9
меҳнат органлари таъминлаш	30,7	106,9	236,4	481,4	685,3	1044,4	1525,2
иш ўринларини яратиш ва сақлаб қолиш	80,7	295,2	588,9	165,2	485,8	2327,5	3082,8

бизнес фондга 10% ажратмалар				158,7	95,0	653,4	380,0	160,0
бошқа харажатлар	22,2	130,1	904,1	1980,0	2089,1	3452,8	3237,8	
Дефицит	119,3	424,3	50,4	731,8	825,4	658,2	570,6	
Касаба уюшмалари фонди								
Даромадлар	250,2	958,4	1981,4	3713,9	4797,9	6110,3	6867,4	
сугурта бадаллари	232,2	879,4	1827,5	3195,1	4446,7	5590,9	5820,0	
бошқа харажатлар	18	79	153,9	518,8	351,2	519,4	1047,4	
Харажатлар	237,1	793,4	1916,6	3570,2	4925,6	5993,3	6610,5	
санатория-курортларда даволаниш	96,3	349,4	765,7	1597,3	2100	2534,1	2394,6	
санаториялар, профилакторияларни таъминлаш	49,6	179,1	342,9	585,3	819,5	999,7	939,1	
болалар лагерлари ва бошқа соғломлаштириш лагерларини таъминлаш	51,8	164,6	401,4	885,8	880,8	1077,2	1367,9	
капитал қўйилмалар	20,6	35,1	277,6	381,8	709,1	762,2	1056,8	
бошқа харажатлар	18,8	65,2	129	120,1	416,2	620,1	852,1	
Дефицит	13,1	165	64,8	143,7	127,7	117,1	256,9	

* Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

Диаграмма ва 22-жадвал маълумотларининг таҳлили кўрсатишича, кўриб чиқиладиган даврда Ўзбекистон Республикаси пенсия фонди даромадларининг асосий ҳиссаси корхоналар ва муассасалар суғурта бадалларидан олинган, пенсия ва нафақа тўлашга сарфланган даромадлари, сотилган маҳсулотнинг ҳақиқий ҳажмидан 0,5% ўтказиш каби манбалар ҳисобига шаклланган.

22-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида Пенсия фонди даромадлари
таркибининг ўзгариши (% ҳисобида) ***

Даромад тури	1994	1999	2000
Ҳаммаси:	100	100	100
шу жумладан:			
Корхона, ташкилотларнинг суғурта бадаллари (иш ҳақи фондининг 37,3%)	62,9	64,0	65,3
Фуқароларнинг мажбурий суғурта бадаллари (иш ҳақидан 2,5% ҳисобида)	2,8	4,4	5,5
Корхона, ташкилотларнинг пенсия ва нафақа тўлашга сарфланган суғурта бадаллари даромади	11,8	12,1	11,7
Бадаллар ва тўловларни ўз вақтида тўланмаганлиги учун пеня ва жарималар	0,4	1,1	1,0
Сотилган маҳсулотнинг ҳақиқий ҳажмидан 0,5% тўловлар	—	7,8	7,6
Бошқа даромадлар	0,8	5,9	5,4
Бюджетдан трансфертлар	21,3	4,7	3,5

* Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

Сўнгги йилларда пенсия фонди даромадлари таркибида давлат бюджетидан трансферт ҳиссаси сезиларли камайиш таъминоти эга. Масалан, 1994 йилда бюджетдан ажратилган трансферт тўловлари пенсия фондининг даромадларини 21,3% қоплаган бўлса, 1999 йилга келиб 4,7% қоплади. 1999 йилда давлат томонидан бюджет ҳисобидан ушлаб туриладиган соҳалардаги минимал иш ҳақи, пенсия миқдори, ижтимоий тўлов-

лар ва нафақалар миқдори 2 марта оширилиши пенсия фондининг молиявий аҳволини ёмонлаштирди ва 1999 йилда пенсия фонди дефицитини қоплаш учун давлат бюджетидан 7,4 млрд. сўм маблағ ажратилди. Фонд ўз фаолияти учун зарур бўлган даромадларни асосан давлат бюджети маблағлари иштирокисиз шакллантиришга ҳаракат қилмоқда.

Бироқ, пенсия фондини даромад билан таъминлашда асосий оғирлик мулкчиликнинг турли шаклларидаги корхоналар ва муассасалар зиммасига (96%) тушмоқда. Аҳоли маблағи эса пенсия фонди даромадлари таркибига жуда кам (4%) жалб этилган. Айниқса, тадбиркорлик билан шуғулланувчи, патентга эга, лекин юридик шахс сифатида расмийлаштирмаган шахсларнинг пенсия фонди даромадларининг шаклланишида қатнашиши суст. Хусусан, уларнинг пенсия фондига тўловлари бир ойлик минимал иш ҳақи миқдоридагина бўлмоқда.

Бир томондан, республикамизда юзага келган ҳолат учун агар, умуман, аҳоли даромади жуда камлиги ва пенсия таъминотига бўлган эҳтиёжнинг юқорилиги ҳисобга олинса, бу вазиятдан чиқишнинг энг яхши чорасидир. Лекин, айти маҳалда пенсия фондига юқорида зикр этилган ажратмалар мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, шу жумладан кичик ва ўрта корхоналар учун ҳам мажбурийдир. Кичик ва ўрта корхоналар орасида шаклланиш босқичида турган ва максимал ишлаб чиқариш ҳажмига эришмаганлар кўп бўлиб, улар учун бундай юқори бадаллик тўловлари оғир солиқ юки бўлиб тушади. Бу эса кичик ва ўрта бизнес корхоналари томонидан даромадларни яширишга ва норасмий секторнинг ривожланишига сабаб бўлади.

Умуман, шуни таъкидлаш зарурки, пенсия фонди даромадларини таъминлаш усуллари ва унинг таркиби республикамизда авлодлар бирдамлиги (тақсимлаш) пенсия тизимининг сақланиб қолаётганлиги ва ривожланаётганлигини билдиради. Пенсия таъминотининг жамғариш қондасига асосланган тизими республика-мизда мавжуд эмас, бироқ, янги нодавлат ижтимоий фондларини шакллантиришда бу ҳолатни албатта ҳисобга олиш лозим.

Пенсия фонди харажатлари таркибини 23-жадвал бўйича тузилган 2-диаграмма орқали таҳлил қилиш мумкин.

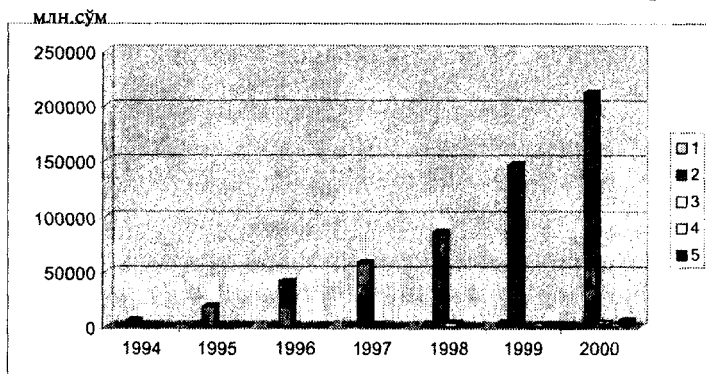
23-жадвал

Ўзбекистон Республикасида Пенсия фонди харажатлари таркибининг ўзгариши (% ҳисобида) *

Даромад тури	1994	1999	2000
Ҳамма:	100	100	100
шу жумладан:			
Меҳнат пенсияси ва ижтимоий пенсия тўлаш	83,0	83,6	83,2
Ҳарбий хизматчиларга пенсия ва нафақа тўлаш	1,7	1,8	0,8
Корхоналарнинг пенсия ва нафақа тўлашга харажатлари	12,4	12,6	11,8
Бюджет кредитларини қайтариш	1,8	—	1,4
Бошқарув аппаратини таъминлаш	0,4	0,3	0,3
Бошқа харажатлар	0,7	1,2	2,5
Дефицит (млн. сўм ҳисобида)	— 295,3	— 6456,0	— 1492,9

* Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

2-диаграмма

Бу ерда 1 — ҳарбий хизматчиларга пенсия ва нафақа тўлаш; 2 — меҳнат пенсияси ва ижтимоий пенсия тўлаш, корхоналарнинг пенсия ва нафақа тўлашга харажатлари; 3 — бюджет кредитларини қайтариш; 4 — бошқарув аппаратини таъминлаш; 5 — бошқа харажатлар.

Тадқиқ этилаётган давр ичида пенсия фонди харажатлари таркибида улардан мақсадли фойдаланиш тамойилига қатъий риоя қилина бошланди.

Агар 1994 йилда барча турдаги пенсияларни тўлаш учун фонд маблағларини жами 97% дан камроғи ишлатилган бўлса, 2000 йилдан бошлаб бу мақсадга 98% дан кўпроғи сарфланмоқда.

Умуман, шунини алоҳида таъкидлаш керакки, кўриб чиқилган йилларда пенсия фонди бошқа давлат бюджетидан ташқари ижтимоий фондларга нисбатан самаралироқ фаолият олиб борди. Бу ҳолат айниқса, шаклланаётган даромад таркиби ва маблағлардан мақсадли фойдаланишни кучайтиришда бир қатор ижобий ўзгаришлар кўринишида содир бўлди.

Мустақиллик йилларида пенсия фонди ўз даромадларини устун даражада таъминлабгина қолмасдан, маблағларнинг мақсадли сарфланишининг устувор тузилмасига қатъий риоя этишга ҳаракат қилмоқда. Сўнгги йилларда пенсия фонди даромадининг шаклланишида бадаллик тўловини тўлаш интизомининг бузилиши ва пенсия фонди харажатларида эса пенсия фонди аппаратининг бошқарув органларини таъминлаш соҳасига сарфланадиган маблағларнинг кўпайиши, ҳарбий хизматчиларга тўланадиган пенсия ва нафақаларнинг улуши ортиб бориши тамойили кузатилмоқда. Масалан, 2000 йилда пенсия фонди тизимида 1500 дан ортиқ ходимлар ишлаган. 1994 йилда юқорида қайд этилган мақсадлар учун сарфланган харажатлар пенсия фонди умумий харажатларининг 2,8%ини ташкил этган ҳолда, 2000 йилда ушбу кўрсаткич 3,3% га етди.

Тадқиқ этилаётган даврда бандликка кўмаклашиш фонди даромадларининг умумий таркибида жиддий ўзгаришлар содир бўлмади. Бундай ҳолатни 24-жадвал маълумотлари асосида тузилган 3-диаграммада кузатиш мумкин.

Амалда маблағ келадиган биттагина асосий манба — иш берувчи тўлайдиган иш ҳақи фондидан икки фоизли (1999 йил 1 августдан 1,5%) мажбурий ажратмаларгина мавжуд. Бу ўринда ҳам, фондни таъминлаш асосан корхоналар ва муассасалар зиммасига тушишини таъкидлаб ўтиш зарур. Фонд ўз тасарруфига келиб

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш
даврида ижтимоий фондлар

тушаётган маблағларни тижорат фаолияти ҳисобидан
қўпайтириш ҳуқуқига эга бўлсада, бу имкониятлардан
кам фойдаланмоқда.

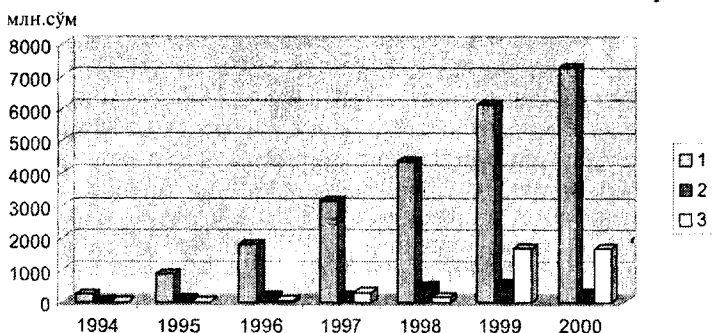
24-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида Бандликка кўмаклашиш фонди
даромадлари таркибининг ўзгариши (% ҳисобида) ***

Даромад тури	1994	1999	2000
Ҳамма:	100	100	100
шу жумладан:			
Иш ҳақи фондидан 2% мажбурий ажратмалар (1999 йил 1 августдан 1,5%)	93,0	73,3	78,9
Тижорат фаолиятидан олинган даромадлар	5,8	6,6	3,1
Бошқа даромадлар	1,2	20,1	18,0

* Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида ҳисоб-
ланган.

3-диаграмма

Бу ерда 1 — иш ҳақи фондидан 2% мажбурий ажратмалар; 2 — тижорат
фаолиятидан олинган даромадлар; 3— бошқа даромадлар.

Фонд харажатлари таркибининг динамикаси эса қу-
йдаги хусусиятларга эга:

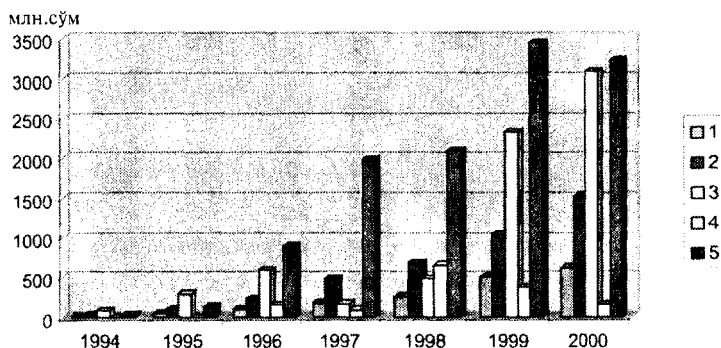
25-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида Бандликка кўмаклашиш фонди
харажатлари таркибининг ўзгариши (% ҳисобида) ***

Даромад тури	1994	1999	2000
Ҳаммаси бўлиб йилига:	100	100	100
шу жумладан:			
Ишсизлик бўйича нафақа тўлаш	8,0	6,5	7,2
Меҳнат органларини таъминлаш	21,1	13,6	17,7
Иш ўринларини яратиш ва сақлаб туриш	55,6	30,2	35,7
Бизнес фондига 10% ажратма	—	4,9	1,9
Бошқа харажатлар	15,3	44,8	37,5
Дефицит (млн. сўм ҳисобида)	119,3	658,2	570,6

* Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

4-диаграмма

Бу ерда 1 — ишсизлик бўйича нафақа тўлаш; 2 — меҳнат органларини таъминлаш; 3 — иш ўринларини яратиш ва сақлаб туриш; 4 — бизнес фондига 10% ажратма; 5 — бошқа харажатлар.

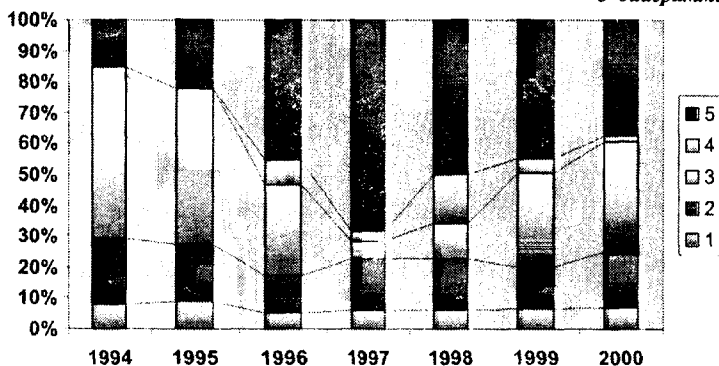
Бу динамикада 2000 йилга қадар бандлик фонди харажатлари таркибида бошқа мақсадларга, яъни фонднинг асосий ижтимоий йўналишига бевосита алоқаси бўлмаган мақсадларга сарфланаётган харажатларнинг ошиб борганини кўрамыз. Бундан ташқари, меҳнат органларини таъминлаш учун харажатлар банди мутта-

сил ошиб бормоқда. Иш ўринларини яратиш ва сақлаб туриш бўйича фаолият 1999 йилдагина бироз жонланган. Бироқ, 1998 йилда бизнес-фондга ажратмалар ўзининг 10 фоизли кўрсаткичидан ошиб кетган ва 2000 йилга келиб деярли 2 фоизни ташкил этди.

Умуман, фонд ўзининг бош функционал ижтимоий вазифасига маълум зарар келтирган ҳолда устун даражада ўз мақсадларини амалга оширишга йўналтирилган бўлиб чиқади. Масалан, 1994 йилда иш ўринларини яратиш ва сақлаб қолишга қилинган харажатлар (55,6%) фонднинг умумхаражатларида яққол устунлик қилган бўлса, 2000 йилга келиб жуда «камтарона» (35,7%) ўрин эгалламоқда.

Юқорида қайд этилганларга мувофиқ харажатлар динамикаси фоизда қуйидагича кўринишга эга бўлди:

5-диаграмма

Бу ерда 1 — ишсизлик бўйича нафақа тўлаш; 2 — меҳнат органларини таъминлаш; 3 — иш ўринларини яратиш ва сақлаб туриш; 4 — бизнес фондига 10% ажратма; 5 — бошқа харажатлар.

5-диаграммадан 1994—1997 йилларда фонд фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича харажатларнинг кескин камайиши кузатилмоқда. Ушбу салбий ҳолат 1998 йилдан бошлаб ўзгара бошлаганига қарамасдан фонд фаолиятининг асосий мазмунини ўзгартириш учун талай ишлар амалга оширилиши лозим.

1996 йилда юзга келган бизнес-фондга ажратмалар ҳам, пировард натижада, кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш орқали бандликни қўллаб-қувватлашга кўмаклашади. Лекин уларнинг салмоғи иш

ўринларини яратиш ва сақлашнинг ҳиссасини кескин қисқартирилиши ўрнини қоплай олмайди.

Республикамизда молия манбаларининг барча турлари ҳисобига ҳар йили 2000 мингга яқин иш ўринларини яратишга эришиб келинган эди ва бу меҳнат ресурсларининг ўсишига тахминан мос келарди. Бироқ, Ўзбекистон олдида, мутахассислар таъкидлаганларидек, шунчаки бандлик муаммоси тургани йўқ. Бизда янги бандлик (жойлаштириш, тармоқ таркиби, малака ва шу кабилар) муаммоси турибди. Уни ҳал қилиш учун фақат давлат ресурсларининг ўзи етарли эмас. Бунда муайян даражада янги бандликни таъминлашга йўналтирилган нодавлат ижтимоий фондлари ҳал қилувчи роль ўйнамоғи лозим. Бандликка кўмаклашиш фондининг ўзи эса фаолиятни айланиш ўринларини яратиш ва сақлаб қолишга қаратиши керак ва бу фонднинг устувор харажатларида яққол ўз аксини топиши лозим.

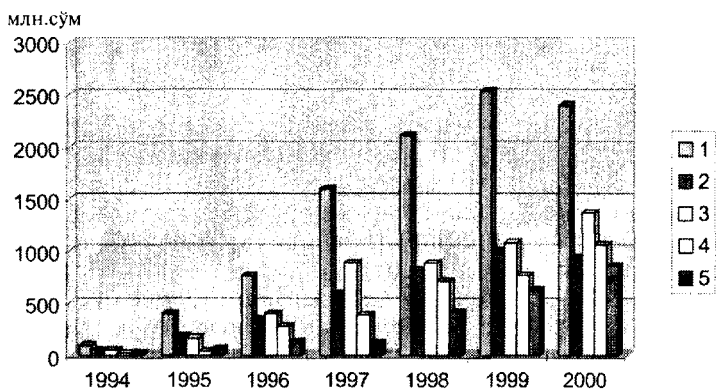
Шундай қилиб, бандликка кўмаклашиш республика фонди фаолияти ўзига алоҳида эътибор қаратилишини талаб этади. Бир томондан, республиканинг ўсиб бораётган аҳолисини иш ўринлари билан таъминлаш эркинлаштириш шароитида ислохотлар амалиёти учун муҳим аҳамият касб этади.

Бошқа томондан эса, фонднинг ижтимоий йўналиши мавқеъи нуқтаи-назаридан қараганда, унинг фаолиятини асло самарали деб ҳисоблаб бўлмайди.

Касаба уюшмалари фонди 1994—2000 йилларда маблағлардан самарали фойдаланиш борасида яхши намуна кўрсатди. Деярли бутунлай суғурта бадаллари ҳисобидан шакллантириладиган даромадлар таркиби ўзгармаган ҳолда, харажатлар таркибида жиддий ўзгаришлар содир бўлди:

6-диаграммада кўрганимиздек, санатория-курортда даволанишга, болалар ва соғломлаштириш лагерларини таъминлашга мўлжалланган харажатлар фаол ортиб бормоқда. Айни маҳалда, капитал қўйилмага тобора кўпроқ маблағ ажратиладигани эътиборга лойиқ бўлиб, бу фонднинг келажакда янада самарали иш олиб бориши учун жиддий асос яратади. Умуман, маблағни ривожланишининг зарур истиқболини ҳисобга олган ҳолда мақсадли сарфлаш устунлиги аниқ кўриниб турибди.

6-диаграмма

Бу ерда 1 — санатория — курортларда даволаниш; 2 — санатория-профилакторияларни таъминлаш; 3 — болалар ва соғломлаштириш лагерларини таъминлаш; 4 — капитал қўйилмалар; 5 — бошқа харажатлар

Давлат бюджетдан ташқари мақсадли иқтисодий фондлари ҳисобланмиш Ўзбекистон Республикасининг Йўл фонди, Ўзбекистон Республикасининг Минерал хом-ашё ресурсларини тўлдириш фонди, Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мулк Қўмитасининг махсус ҳисоб рақами ва бошқалар республикамизнинг иқтисодий ҳаётида ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришда муҳим роль ўйнамоқда. Иқтисодий фондлар илмий муаммолари кенг қамровли бўлиб, алоҳида ўрганишни талаб этиши ва мазкур ишнинг мақсади ва вазифаларига бевосита боғлиқ бўлмаганлиги сабабли чуқур таҳлил қилинмади.

4.3. Нодавлат ижтимоий фондлар

Ҳозирги бозор тизими аралаш иқтисодиёт тизими сифатида иқтисодётнинг давлат ва нодавлат секторлари ҳамда уларга мувофиқ келувчи бошқарув шакллари синтездан иборатдир. Ўзбекистон ҳали ривожланмаган ва тегишли моддий асос билан таъминланмаган бозор муносабатлари шаклланаётган босқичда турибди. Шундай бўлса-да, Ўзбекистонда бозор ҳўжалигини ташкил қилиш

ва ижтимоий муносабатларни бошқаришда тўпланган тажрибани ўзлаштириш жараёни кетмоқда. Бироқ бунда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволининг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинмоқда. Нодавлат ижтимоий фондларнинг шаклланиш жараёни бундан дарак бермоқда. Айни маҳалда, нодавлат фондлар давлат фондларига нисбатан жадалроқ ривожланмоқда.

Ижтимоий соҳа муҳимлиги ва фаоллигига қарамай, иқтисодиётнинг ҳосиласидир. Шу боис, иқтисодиётнинг қўп укладли таркибининг ривожланиши ва унинг нодавлат сектори мустаҳкамлана боришига мувофиқ нодавлат ижтимоий фондлар сони ортиб боради. Ҳозир республикамызда 30 дан ортиқ ижтимоий фондлар бор. Бу ҳол ижтимоий соҳани давлат тасарруфидан чиқариш иқтисодиётни давлат тасарруфидан чиқаришга мос келаётганидан далолат беради. Бироқ, тараққиёт этган мамлакатлар тажрибасидан кўрганимыздек, ижтимоий соҳага давлатнинг таъсири унинг иқтисодиётга аралашувиға қараганда кучлироқ бўлади, чунки у ижтимоий фаровонликнинг асосий кафили ҳисобланади. Шундай бўлса-да, ижтимоий вазибаларнинг муайян қисми давлатдан нодавлат ташкилотларға ўтади. Ўзбекистонда ҳам шундай истиқбол кутилмоқда.

Нодавлат ижтимоий фондлар тизимининг шаклланиш истиқболлари республика аҳолисининг реал даромадлари ва харажатлари билан ўзаро боғлиқ, чунки аҳоли аста-секин ушбу фондларға асосий маблағ етказиб берувчиға айланиб бормоғи лозим.

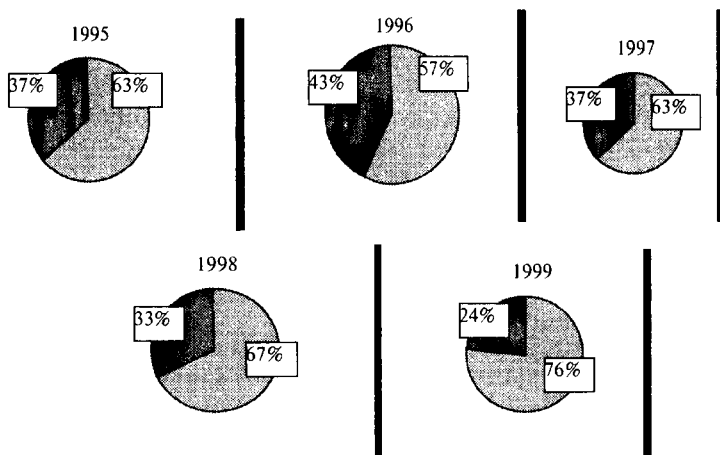
Гап шундаки, ЯИМни тақсимлаш ва қайта тақсимлашда аҳолининг уй хўжалигида бирлашган даромади асосий ва ўсиб борувчи қисми ташкил қилады. Ўзбекистонда 1999 йилда истеъмолчи бирлик бўлган 3,6 миллион уй хўжалиги бор эди. Бутун жамият даромадида уларнинг ҳиссаси юқорилигича сақланиб қолмоқда, буни қуйидаги диаграммадан кўриш мумкин.

Республикамызда 1999 йилда ўтказилган оила бюджети тадқиқотлари ижтимоий гуруҳлар бўйича даромадлар ортиб бораётганидан далолат бермоқда⁴².

⁴² Қ а р а н г: «О результатах обследования результатов семей в Андижанском, Бухарском, Джизакском Сурхандирийском вилоятах».

Бу бюджет текшириши 1999 йил январда Андижон, Бухоро, Жиззах ва Сурхондарё вилоятлари шаҳар ва қишлоқларида республика аҳолиси турмуш даражаси аҳолининг асосий кўрсаткичлари ва ўзгариш таъмоилларини баҳолаш мақсадида ўтказилганди. Текширишда 5000 оила (28104 нафар киши), шу жумладан Андижон вилоятида 984 оила (5974 нафар киши), Бухорода 1480 оила (6660 нафар киши), Жиззахда 1016 оила (6502 нафар киши) ва Сурхондарё вилоятида 1520 оила (8968 нафар киши) қамраб олинди.

7-диаграмма

Оила аъзоларининг ўртача сони Бухоро вилоятидаги 4,5 нафардан Жиззах вилоятидаги 6,4 нафар кишигача, шу жумладан шаҳарларда 4,0 нафардан 6,1 нафар кишигача, қишлоқларда эса 4,6 нафардан 7,1 нафар кишигача бўлган.

Оилалар таркибининг ўзиёқ қишлоқ оилаларига катта ижтимоий юк тушаётганини кўрсатади, бинобарин, қишлоқ жойларда ижтимоий фондлар тармоғини жадал ривожлантириш зарурати туғилди.

Ўтказилган социологик текшириш натижалари асосида биз тадқиқ этаётган муаммога бевосита дахлдор бўлган айрим хулосаларни чиқариш мумкин.

Энг аввало, аҳоли ижтимоий таркибидаги ўзгариш-

ларни ажратиб кўрсатиш лозим. Шаҳар ва қишлоқ туманларида иқтисодиётда юз бераётган ўзгаришларга мос келадиган аҳолининг янгича ижтимоий қатламлари таркиб топмоқда. Аҳолининг тадбиркор қатлами шаклланимоқда ва фермерлик ривожланиб бормоқда. Текширилган уй хўжаликлари умумий сонининг 10 фоиздан кўпрогининг бошлиғи фермерлардан, 10 фоизи тадбиркорлардан иборат. Бироқ, ёлланиб ишлайдиганлар ҳали ҳам кўпчилиликни ташкил этади.

Умуман, бу аҳолининг фондларнинг тегишли тармоғини яратиш орқали ижтимоий ҳимоялашнинг, асосан, хусусий шаклига йўналтириладиган муайян ижтимоий қатлами таркиб топаётганини билдиради. Бироқ, далаат тизими, айниқса ёлланма меҳнат кишилари учун, ҳали узоқ вақт катта аҳамият касб этиб қолаверади. Бу асосан, даромадлар таркибининг ўзгариши билан боғлиқ.

Бозор муносабатларининг ривожланиши аҳоли жами даромади таркибига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Янги даромад манбалари — тадбиркорлик фаолиятдан олинadиган даромад (шахсларнинг юридик шахсни вужудга келтириб ва вужудга келтирмасдан оладиган даромади) ва мулкдан олинadиган даромад (акциялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар бўйича дивидентлар, мулкни ижарага беришдан олинadиган даромад, кўчмас мулкни суғурталаш ва сотишдан келадиган тушум ва бошқалар) юзага келди. Буларнинг барчаси аҳоли ижтимоий таркибидаги ўзгаришлар билан биргаликда оила-лар даромадларининг тегишлича табақаланишини белгилаб беради.

Айни маҳалда, оиланинг барча даромадлари (барча пул даромадлари ҳамда деҳқон, фермерлик хўжаликлари, томорқа участкалари маҳсулотларини натурал истеъмол қилишни ҳисобга олган ҳолдаги даромад), бир томондан, мақбул турмуш даражасини таъминлайди. Масалан, 1998 йил декабрда, ҳар бир оилага ҳисоблаганда, жами даромад Бухоро вилоятида 166693,3 сўм, Жиззах вилоятида — 18442,1 сўм, Андижон вилоятида — 20845,4 сўм, Сурхондарё вилоятида 20937,5 сўмни ташкил этган. Жон бошига тўғри келадиган ўртача даромад, мос равишда, 3709,6 сўм, 2881,6 сўм, 3533,1 сўм ва 3548,7 сўмни ташкил қилди. Бошқа томондан

эса, жами даромадларнинг бундай даражаси ижтимоий хизматларга бўлган талабнинг сезиларли ошиши ва ижтимоий таъминотни ҳақ тўлаш асосида юзага келтириш учун етарли бўлмайди.

Ўрта ижтимоий гуруҳлар мустаҳкамланиб бормоқда. Аҳоли кам таъминланган ва нисбатан таъминланган қатламлари нисбати коэффиценти камайиб бораётгани бундан далолат беради. Жамиятнинг даромадлар бўйича кутбларга бўлинишининг пасайиши камбағаллик даражасидан пастдаги аҳоли ҳиссасининг қисқариб боришига кўмаклашади. Буни мазкур текшириш маълумотларигина эмас, балки мустақил халқаро экспертлар ҳисоб-китоблари ҳам тасдиқламоқда. Масалан, Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) маълумотларига кўра, бу кўрсаткич Россия Федерациясида — 38, Туркменистонда — 48, Қозоғистонда — 50, Молдовада — 65, Қирғизистонда — 76 фоизни ташкил этса, Ўзбекистонда — 29 фоиздир.

Ўзбекистон иқтисодиётини эркинлаштириш жараёнда аҳоли даромадларида ўзгариш юз бериши муносабати билан ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда нодавлат ташкилот ва муассасаларнинг масъулияти ошиб бормоқда. Молиялаштириш манбалари, ўз ресурсларини тақсимлаш ва улардан фойдаланиш характерида кўра турли-туман бўлган нодавлат ижтимоий фондлар мазкур ташкилот ва муассасаларнинг молиявий ресурсларидан ташкил топади. Буни икки хил вазият: биринчидан, ижтимоий эҳтиёжларнинг ўзи хилма-хиллиги билан; иккинчидан, аҳоли йирик ижтимоий гуруҳларга табақаланиши ва улар орасида манфаатлари турлича бўлган микро ижтимоий гуруҳлар таркиб топиши билан изоҳлаш мумкин. Шу сабабларга кўра нодавлат ижтимоий фондлар ва турли ижтимоий гуруҳлар кўп мақсадли вазифаларга эга. Агар улардан бири ёшларга ва болаларга йўналтирилган бўлса, бошқалари кексалар ва аёлларга йўналтирилган. Таълим, соғломлаштириш, экология фондлари мавжуд, шунингдек ахлоқий тарбия ва халқнинг тарихий хотираси ва қадриятларини тиклаш фондлари ҳам бор.

Нодавлат фондларини аниқ таҳлил қилмай туриб уларнинг кўп қирралилигини тушуниб бўлмайди ва шу

ишни бажаришга уриниб кўрамиз. Нодавлат ижтимоий фондларини амал қилиш муддатига кўра, доимий фондлар ва вақтинчалик фондларга бўлиш мумкин. Мулкий тегишлилигига ва манбаларининг шаклланишига кўра, уларни давлат фондлари, давлатлараро фондлар ва маҳаллий фондларга бўлиш мумкин.

Энг аввало, бу фондларни уларни таснифлашнинг илмий қоидаларидан келиб чиқиб гуруҳлаштириш даркор. Бизнингча, нодавлат фондларнинг белги-аломатларидан келиб чиқиб, уларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- инсон капиталини инвестициялаш фондлари («Умид», «Устоз», «Улуғбек» ва бошқалар);
- жамоат, нодавлат ташкилотлари ҳимоясига муҳтож бўлган, аҳолининг маълум қатламларини ижтимоий ҳимоялашга йўналтирилган фондлар («Нуроний», «Наврўз» ва бошқалар);
- аҳоли соғлигини сақлаш фондлари («Соғлом авлод учун», «Болалар» ва бошқалар);
- табиатни муҳофаза қилувчи экологик фондлар («Экосан», «Орол» ва бошқалар);
- халқнинг маданияти ва тарихий қадриятларини тиклаш фондлари («Олтин мерос», «Наврўз» ва бошқалар);
- Ижтимоий суғурта фондлари (Пенсия фонди, Бандликка кўмаклашиш фонди ва бошқалар).

Айни вақтда бир неча гуруҳларга киритиш мумкин бўлган фондлар ҳам бор, чунки улар кўп функциялидир. Бундай таснифлашда фондларнинг ижтимоий вазифалари ва мулчилик шаклларида келиб чиқилади. Фондларга уларни молиялаштириш манбаларига кўра ҳам ёндашиш мумкин. Ҳомийлар томонидан маблағлар билан таъминланадиган ва ўзини-ўзи маблағ билан таъминлайдиган фондларни ажратиб кўрсатиш ҳам мумкин. Бироқ, фондларнинг аксарияти ҳомийлар томонидан маблағлар билан таъминланиш тамойили асосида иш юратади, бу ўз моҳиятига кўра, бизнингча, бозорга хос усулда маблағ билан таъминланиш бўлмайди. Баъзи фондлар ҳомийлардан маблағ олган ҳолда, ўзлари ҳам коммерция фаолияти олиб боришади. Бундай ҳолатда ҳомийлар мадади билан ўзини-ўзи молиялаштириш қўшилиб кетади.

Нодавлат фондлар таркибида коммерция фаолияти олиб борадиган фондлар алоҳида ажратиб туради, бунда хўжалик юретишнинг бозорга хос принцип қисман бўлса-да, мавжуд бўлади.

Аҳолининг алоҳида ижтимоий қатламларини қўллаб-қувватлайдиган аниқ фондларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ёшлар, пенсионерлар, хотин-қизлар ва болалар фондлари тўғрисида шу маънода сўз юритиш мумкин. Фондлар орасида таълимга қаратилган фондлар фаоллиги билан ажралиб туради.

Ижтимоий фондларнинг юқори малакали кадрлар тайёрлашга йўналтирилганлигининг объектив сабаби шуки, ўтмишда Ўзбекистонда бу борада миқдор кўрсаткичларини ошириш йўлидан борилганди. Олий маълумотли шахсларнинг миқдор кўрсаткичлари бўйича, ҳар ўн минг аҳолига ҳисоблаганда талабалар сони бўйича Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсидаги кўрсаткичлари ёмон эмасди. Бироқ, кадрлар тайёрлашдаги сифат кўрсаткичлари жаҳон андозаларига асло мос келмасди.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон мутахассислар тайёрлашга маблағ сарфини ошириб боргани ҳолда, техник жиҳатдан, бинобарин, меҳнат унумдорлиги жиҳатидан ҳам орқада қолиб кетди. Кадрлар тайёрлаш тизимини меҳнат бозори талабларига мувофиқ тубдан ислоҳ қилиш учун таълим йўналишига эга ижтимоий фондларнинг бутун бир тармоғини яратиш талаб қилинарди. Бу фондлар кадрлар тайёрлаш миллий дастурига кўмаклашмоғи лозим. Улар учун энг муҳими, мутахассисларни миллий даражада эмас, балки жаҳон даражасида рақобатбардош, малакали кадрлар тайёрлашни таъминлашдан иборат.

Ўзбекистоннинг ижтимоий фондлари тизимида унинг амал қилишининг истиқболли йўналишларига муҳим эътибор қаратилади. Бу, айниқса, мамлакат аҳолиси ёш қисмининг маълумоти даражасини яхшилашга мўлжалланган фондлар фаолиятида намоён бўлади.

«Умид» шунда фондлар жумласидандир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг иқтидорли ёшларни чет элларда ўқитишни қўллаб-қувватлаш бўйича «Умид» фонди иқтидорли йигит-қизлар жумласидан халқ хўжалигининг устувор тармоқлари учун юқори малакали мутахассислар тайёрлашни ташкил қилиш мақсадида

тузилган. Фонднинг ҳомийлари кўп, бу ҳолат маблаг билан таъминлашнинг барқарорлигини таъминлайди, унинг истиқболини кафолатлайди. Унинг молиявий ресурслари солиққа тортилмайди. Бу ресурслар иқтидорли ёшларни танлаш ва тараққий этган мамлакатларнинг етакчи олий ўқув юртларида ўқитиш йўли билан Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишлари учун юқори малакали мутахассисларни тайёрлашга сарфланади. Бундан ташқари, олимпиадаларда ва танловларда иштирок этишни ташкил этиш, чет мамлакатлардаги етакчи олий ўқув юртлари ва илмий марказлар билан, таълим соҳасида фаолият олиб борувчи халқаро ва чет эл ташкилотлари ҳамда фондлари билан шериклар муносабатларини ўрнатиш учун ҳам сарфланади.

Фонд учун энг муҳими жаҳон андозлари даражасидаги мутахассисларни тайёрлашдир.

Унинг молиявий ресурслари Ўзбекистон Республикаси Президентининг грантлари тизими орқали ишлатилади.

«Умид» фонди билан бирга «Устоз» фонди ҳам инсон капиталини инвестициялашга йўналтирилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш, баркамол авлодни тарбиялаш тўғрисида»ги Фармони, шунингдек Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини бажара бориб, таълим муассасаларини, биринчи навбатда, олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари таркибидан юқори малакали ўқитувчилар тайёрлаш, уларнинг ривожланган демократик хорижий мамлакатларнинг таълим бўйича илғор ва ижобий тажрибасини ўрганишини қўллаб-қувватлаш, янги педагогик технологиялар билан танишиш, чет элларда тажриба орттириш мақсадида «Устоз» Республика фонди ташкил қилинди.

«Устоз» фондининг муассислари кўплаб компаниялар, қўшма корхоналар бўлиб, улар фондга бевосита молиявий ва моддий ёрдам кўрсатишади.

«Устоз» фонди фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишлари бўйича олий ўқув юртлари учун

юқори малакали ўқитувчилар тайёрлашда кўмаклашиш;

- ўқитувчиларнинг қобилияти ва ижодий салоҳиятини ривожлантиришда, касбий маҳоратини юксалтиришда, ривожланган демократик давлатлардаги етакчи таълим муассасалари ва марказларида тажриба орттиришда кўмаклашиш;
- профессор ва педагогларнинг чет элларда ўқиш ва тажриба орттириш жараёнини, шунингдек ўқишдан кейинги меҳнат фаолиятини назорат қилиш, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини бажариш, юқори малакали профессор-ўқитувчи кадрларни тайёрлаш учун ички инвестицияларни, шунингдек чет эллик инвесторлар маблағларини жалб этиш, узлуксиз таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимида ривожланган демократик давлатлар таълим тизимининг илғор тажрибасини жорий этиш.

Давлат ёрдами сифатида Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигига ва Ўзбекистоннинг дўстлик ва чет мамлакатлар билан маданий-маърифий алоқалари жамиятлари кенгашига:

- ижобий тажрибасини ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлган ривожланган демократик давлатларнинг таълим муассасалари ва таълим марказларини белгилашда Фондга кўмаклашиш;

- хорижда ўқиётган ва малака ошираётган профессор-ўқитувчи кадрларни зарур ахборот, ижтимоий-сиёсий ҳаёт тўғрисида материаллар билан мунтазам таъминлаш топширилди.

Фондга муассислар маблағларидан ташқари, давлат резервидан ҳам маблағ ажратилган, унга ўз фаолиятини амалга оширишга сарфланадиган маблағни конвертациялашда устувор ҳуқуқ берилган.

«Умид» ва «Устоз» кадрлар тайёрлашни мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширади.

Ижтимоий фондлар аҳолининг маълум қатламларининг қўллаб-қувватлашга йўналтирилади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган фаол ижтимоий сиёсат ижтимо-

ий ҳимояни талаб қилади. Шу мақсадда Ўзбекистон фахрийларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ёш авлодни тарбиялаш учун «Нуроний» фонди таъсис этилган.

Фонд ўзини-ўзи бошқарувчи, ўзини-ўзи маблағ билан таъминловчи ва мустақил фаолият олиб боровчи нодавлат жамоат ташкилотидир. Фонд қуйидаги мақсад ва вазифаларни ўзининг асосий фаолияти сифатида белгилаб олган:

- фахрийларга моддий, маънавий, тиббий ёрдам кўрсатишга мўлжалланган кучли ижтимоий сиёсатни ўтказишда фаол қатнашиш;
- фахрийлар ва ногиронларнинг моддий турмуш шароитини яхшилаш, кексаларга имтиёз ва пенсияларни ўз вақтида ва кечиктирмай бериш. Шу мақсадда фонд ишлаб чиқариш-коммерция ва хайрия фаолиятларини олиб боради.

«Нуроний» фонди, унинг бўлимлари, жойларда шу бўлимлар ҳузурида очилган ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик тузилмалари, Низомда белгиланган мақсад ва вазифалар доирасида фаолият юритади ва барча турдаги солиқлардан озод қилинган. Фонд корхоналар, якка тартибда фаолият кўрсатадиган тадбиркорлар ва жамоат ташкилотларининг молиявий мададига таянади.

Алоҳида ижтимоий гуруҳ бўлган ёшларни қўллаб-қувватлаши лозим бўлган Ўзбекистон Республикаси ёшларининг «Камолот» фонди ҳозирги миллий тараққиётда муҳим роль ўйнайди. Фонд инсон капиталини инвестициялаш шаклларида бирийдир.

«Камолот» фондининг бош дастурий мақсади — баркамол ривожланган ёш авлодни тарбиялашда, ёшларнинг чуқур билимларни эгаллашда, касб ўрганишида, уларда юксак маънавийлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик туйғусини шакллантиришда, уларнинг мустақиллик ишини давом эттирувчилар бўлиб камол топишида ҳар томонлама ёрдам кўрсатишдир.

Фонд қуйидагиларни ўз фаолиятининг асосий йўналишлари сифатида белгилаб олган:

- ёшларни ижтимоий ҳимоялашда қатнашиш, уларнинг сиёсий ҳуқуқларини ва билим олиш, меҳнат фаолияти бўйича ҳуқуқларини тўла амалга ошириш учун зарур шароит яратиш;

- ёшларни ҳар томонлама тарбиялаш, ёшлар ичидан баркамол ривожланган фуқароларни шакллантириш;
- ёшларнинг замонавий билимларни, технологияларни эгаллашида, бозор иқтисодиёти қонунлари ва амалиётини ўзлаштиришида, шунингдек янгича фикрлашни шакллантиришда уларга ёрдам бериш, истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватлаш.

Давлат томонидан қўллаб-қувватлаш мақсадида фонд низомда белгиланган фаолияти доирасида беш йил муддатга солиқлардан озод қилинган. «Камолот» ҳукуматдан, бюджетдан ташқари ва махсус фондлардан молиявий мадад олади, собиқ Ўзбекистон ёшлар иттифоқи мулкнинг меросхўридир.

«Камолот» ёш авлодни ҳар томонлама камол топтириш мақсадида жамоат-хайрия бирлашмаси тарзида ташкил этилган, мустақил, ижтимоий нодавлат ташкилоти сифатида ташкил қилинган, ўзини-ўзи бошқарадиган ва ўзини-ўзи маблағ билан таъминлайдиган юридик шахс сифатида иш олиб бормоқда. Фонд ва унинг бўлимлари ўз мустақил балансига ва ўз мулкига эга, молия-хўжалик ва тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланади ва ташқи иқтисодий фаолият юритади.

Фонднинг асосий мақсадлари — ёшларга ҳар томонлама камол топишида тенг имкониятлар бериш, жисмоний, ақлий ва маънавий ривожланиши учун зарур шароит яратиш; уларнинг самарали ўқиши ва меҳнат қилиши учун шароит яратиш, тadbиркор ва ишбилармонлик фаолияти бўйича мустақил билим олишни рағбатлантириш; ёшлар манфаатларини ижтимоий ҳимоялашда иштирок этиш.

Фонд ёшларнинг моддий манфаатларини таъминлашга қаратилган дастурлар ва лойиҳаларни шу мақсадлар учун бериладиган грантлар ва маблағлар ёрдамида амалга оширади.

Унинг ишида янги иш ўринларини яратиш орқали ёшларнинг бандлигини оширишда кўмаклашиш катта ўрин тутади.

«Камолот» тadbиркорлик мақсадида республика ҳудудида ва чет мамлакатларда, корхоналар, фирмалар, бинолар, иншоотлар, транспорт воситаларни ва бош-

қа кўчмас ҳамда кўчар мулкни олди-сотди қилади, айирбошлайди, ижарага беради ва олади; чет мамлакатлар вакиллари билан қўшма корхоналар очади, лотерея, акциялар чиқаради ва ўтказади; қимматбаҳо қоғозлар бўйича мақсадли қарзларни ва бошқа операцияларни амалга оширади; туризм, наشريётчилик ва бизнеснинг бошқа шакллари билан шуғулланади.

Фонднинг бинолар, иншоотлар, уй-жой фонди, маданий-маъмурий ва соғломлаштириш марказлари, корхоналарнинг молиявий активлари, қўшма корхоналар, тадбиркорлик фирмаларини ўз ичига олувчи мулкни унинг мақсадлари учун хизмат қилади.

Фонднинг фаолияти ҳомийларнинг ва ўзининг маблағлари асосида юритилади. Унинг маблағлари, биринчидан, ихтиёрий ва хайрия иномларидан, шу жумладан чет мамлакатларнинг иномларидан; иккинчидан, ўз коммерция фаолиятдан олинadиган фойдадан шаклланади.

Шундай қилиб, «Камолот» фонди фаолиятида хайрия, давлатнинг молиявий мадади, фаол хўжалик фаолияти ва қатъий ижтимоий йўналганлик узвий бирикиб келган. Шу нуқтаи-назардан фонднинг вазифаси институционализмнинг назарий позицияларига мувофиқ келади. Иқтисодиёт назариясининг бу йўналиши учун, маълумки, ижтимоий-маданий анъаналарнинг иқтисодиётга таъсирини таъкидлаш ҳосдир. Институционализмнинг ижтимоий йўналиши асосида соф иқтисодиёт тамойилини рад этиш ётади.

«Олтин мерос» халқаро фонди ижтимоий-маданий вазифаларни бажаради. Бу фонд тугатилган Маданият фонди, Миллий ва ижтимоий барқарорлик фонди, шунингдек «Ёдгорлик» жамиятининг қонуний ворисидир.

Унинг мақсади бебаҳо маданий-маърифий меросни асраб-авайлашдан иборат.

Фонднинг молиявий ресурслари, бир томондан, унинг муассислари ҳамда ҳомийларининг, шунингдек республика маданий-илмий жамоатчилигининг ушбу фондни моддий-маънавий жиҳатдан кенг қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги таклифларини фаол амалга ошириш туфайли шаклланади. Бошқа томондан эса, ўз дастури ва давлат дастурини бажариш учун маблағнинг муайян қисми мамлакатдаги ва чет эллардаги фаолият

ҳисобига, шу жумладан қўшма корхоналар очиш ва низомда белгиланган бошқа хайрия ишларини амалга ошириш йўли билан яратилади.

Санаб ўтилган фондлар кўпчилигининг фаолияти иқтидорли ёшларни ривожлантиришни қўллаб-қувватлашга бевосита йўналтирилганлигига қарамай, республика ижтимоий фондлари тизимида иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватловчи яна бир махсус Республика «Улуғбек» фонди очилган. Низомига кўра, у ўзини-ўзи бошқарувчи, мустақил жамоат ташкилотидир.

Мазкур фонднинг мақсади иқтидорли ёшларни аниқлаш ва улар таркибидан жаҳон талабларига жавоб берадиган юқори малакали мутахассисларни шакллантириш, ёш истеъдодларни ижтимоий ва иқтисодий ҳимоялаш, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини бажаришда қўмаклашишдан иборат.

Мақсадига кўра, ушбу фонднинг фаолияти, шунингдек учинчи дунё мамлакатларида кенг тарқалганидек, яхши мутахассисларнинг кетиб қолишига йўл қўймасликка қўмаклашадиган омил бўлиб қолиши даркор. Фонд бунга йўл қўймаслиги керак.

Фонд иқтидорли ёшларни моддий қўллаб-қувватлайди, истеъдодли ёш олимлар ва ихтирочиларнинг инновация фаолиятини ривожлантиради, уларнинг интеллектуал мулкани ҳимоялайди.

«Улуғбек» фонди ўз вазифасини бажариш учун қўшма корхоналар очади, чет эллик шериклар билан хўжалик фаолиятини юритади, воситачилик қилади, иншоотлар куради, ускуналар, транспорт воситалари, шунингдек кўчар ва кўчмас мулк билан олди-сотди қилади, ташқи иқтисодий фаолият олиб боради, чет эл маданий, илмий муассасалари, ўқув юртлари, шунингдек ташкилотлар, корхоналар, фирмалар, фондларнинг иш тажрибасини ўрганиш учун ёшларни чет мамлакатларга ўз маблағи ҳисобидан юборади.

Фонд дастурини бажаришга жалб этилган юридик ва жисмоний шахсларга фонд ҳисобидан кредит берилади. Фонд ўз маблағига корхоналар, фирмалар очади, қурилиш ишларини амалга оширади, ўз товарлари ва хизматларига мустақил нарх белгилайди.

Шундай қилиб, фонд мақсадли дастурларни бажариш учун ўзининг зарур ишлаб чиқариш воситаларига

ҳамда фойда олиш ва шу асосда муассасалар ва меҳнат жамоасининг ижтимоий ва иқтисодий манфаатларини таъминлаш мақсадида тижорат ва молиявий фаолият олиб бориш борасида тегишли ҳуқуқларга эгадир.

Фонд солиқ тўлашдан, давлат ва божхона божларини тўлашдан ва давлат бюджетига бошқа йиғимлардан озод этилган. Бошқа корхоналар ва ташкилотлар фойдасининг фондга бериладиган қисми давлат бюджетига тўланадиган солиқдан озод этилган.

Ҳ о л а т

ИЖТИМОИЙ ФОНДЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ

5.1. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида ижтимоий бошқарув

Бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлиги умумий, глобал характерга эга ва бу бозор тизимининг моҳияти турмуш фаровонлигини, яъни аҳолининг кенг қатламларини уларнинг имкониятлари даражасида истеъмол неъматларининг мўл-кўлчилигини таъминлашга йўналтирилган тизим сифатидаги тавсиф билан белгиланади. Умумий фаровонликни таъминлаш бозор тизимининг етуклик босқичида унинг интеграл қонуни сифатида намоён бўлади.

Бозорни талабни қондиришга ва, бинобарин, инсон эҳтиёжларини қондиришга йўналтириш бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг барча босқичларига хосдир. У ўзининг бир босқичидан бошқасига умумий фаровонликни таъминлаган ҳолда ўтиб боради. Бироқ, фаровонликни таъминлаш даражаси бозор иқтисодиётининг ривожланиш даражасига боғлиқдир. Иқтисодиёт қанчалик юксак ривожланган бўлса, аҳолининг фаровонлик даражаси шунчалик юқори бўлади, деган қонуният мавжуд.

Бундай қонуният ўтиш иқтисодиётида ҳам кузатилади. Бунда иқтисодиётни ижтимоий йўналтиришни, биринчидан, иқтисодиётнинг бозор муносабатлари аввалги маъмурий режали муносабатлар билан ёнма-ён мавжуд бўладиган ўтиш характерининг ўзи тақозо қилади. Иккинчидан, у бозор ислохотларининг чуқурлигига, яъни иқтисодиётни ривожлантиришнинг бозор механизмларини шакллантириш даражасига боғлиқ бўлади. Учинчидан, моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ривожлантиришнинг умумий дара-

жаси ҳам ижтимоий йўналтирилганлик имкониятларини олдиндан белгилаб беради.

Бундай детерминантлар иқтисодий ислоҳ қилишнинг «ўзбек модели»да ҳам мавжуд. Бундай модель моҳиятан бозор тизими ўз табиатига кўра барча мамлакатлар учун ягона, унинг амал қилиш қонунлари умумий бўлиб, қандайдир ўз алоҳида ривожланиш қонунларига эга бўлган бозор иқтисодиётининг миллий типи мавжуд эмас.

Бозор муносабатлари — умуминсоний бойлик ҳисобланади. Бироқ, бу бозорга ўтишнинг турли миллий моделларини истисно этмайди, балки тақозо қилади. Бу моделлар, биринчидан, ислоҳ қилиш асосида бозор муносабатлари таркиб топадиган иқтисодий тизим билан; иккинчидан, бозор ислохотлари йўлига ўтаётган мамлакатнинг умумий ривожланиш даражаси билан, мамлакатнинг миллий менталитети, шу жумладан тарихан таркиб топган ишлаб чиқариш ва истеъмол фаолияти ҳамда тўпланган иқтисодий тажриба билан белгиланади.

«Ўзбек модели» ҳам бундан мустасно эмас, у, биринчидан, бозор ислохотларини; иккинчидан, иқтисодий соҳасида миллий мустақиллик ва хавфсизликни; учинчидан, инсон манфаатларини ҳимоялашга қаратилган ижтимоий ислохотларни амалга оширишни кўзда тутди. Бизнинг модель ижтимоий ривожланишнинг умумий ва миллий алоҳида детерминантлари мавжудлиги ва уларни ижтимоий сиёсатда ҳисобга олиш зарурлиги фактидан келиб чиқади. У, биринчидан, инсон омилини, яъни ишлаб чиқаришнинг шахсий омилини кучайтириш орқали иқтисодий фаол таъсир кўрсатишга; иккинчидан, бозор тизимида хос бўлган ижтимоий адолат қоидаларининг қарор топишини таъминлашга; учинчидан, жамиятда ижтимоий уйғунликни ва, бинобарин, ижтимоий тинчлик ва барқарорликни қарор топтиришга даъват этилган кучли ижтимоий сиёсатни ишлаб чиқиш ва изчил амалга оширишни назарда тутди.

Ривожланишнинг «ўзбек модели»да этилган ижтимоий муаммоларни ҳал этиш моддий имкониятлар билан чамбарчас боғланади, лекин ижтимоий соҳага йўналтириладиган ресурсларни тақсимлашда давлат

фаол иштирок этади. Фаол ижтимоий сиёсат шу билан таъминланади.

Бизнинг моделда иқтисодий ва ижтимоий ислохотларнинг ўзаро таъсири иқтисодий ва ижтимоий соҳалар ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилиш усули сифатида намоён бўлади. Бундай зиддият барча иқтисодий тизимларга хосдир. Тизимнинг яшовчанлиги, умуман, унинг икки соҳа ўртасидаги доим такрорланиб турадиган зиддиятлани изчиллик билан ҳал қилиш қобилиятига боғлиқдир. Бу зиддиятнинг моҳияти шундаки, ижтимоий соҳага салмоқли ресурсларни ажратиш жамиятнинг иқтисодий салоҳиятини пасайтиради. Бошқа томондан эса, ишлаб чиқариш соҳасида ресурсларнинг тобора кўп сарфланиши ижтимоий соҳанинг ривожланишини сусайтиради, бу эса инсон омили ролининг пасайиши орқали ишлаб чиқаришни ривожлантириш истиқболига салбий таъсир кўрсатади. Натижада истеъмол неъматларининг нотекис тақсимланиши содир бўлади ва жамиятда ижтимоий можаролар юзага келиши мумкин.

Иқтисодиётдаги мувозанат иқтисодиёт билан ижтимоий соҳанинг ривожланишини оқилона нисбатда олиб боришни талаб қилади. Бу амалда барқарор иқтисодий ўсишни таъминловчи ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг мувозанатини билдиради. Мазкур зиддият етарлича ривожланмаган иқтисодиёт шароитида, айниқса, билинади. Ушбу ҳолат «ўзбек модели»да ҳам ҳисобга олинади. Унда, шунингдек, Ўзбекистонда ўтмишдан мерос бўлиб қолган иқтисодиёт етарлича ривожланмагани ҳолда, ҳал қилинмаган ижтимоий муаммолар мажмуи мавжуд эканлиги ҳам ҳисобга олинади. Улар орасида аҳоли, айниқса, қишлоқ ёшларининг бандлиги муаммолари ҳам, қишлоқ жойларда қатор муҳим маиший ва ижтимоий неъматларга бўлган эҳтиёжни қондириш имкониятининг йўқлиги ҳам мавжуд. Бундан ташқари, кичик шаҳарлар ва қишлоқ жойларда кам таъминланган (камбағал) оилалар сонининг кўплиги, ижтимоий инфраструктуранинг моддий базаси ривожланмаганлиги ва бошқа кўплаб жиҳатларни таъкидлаб ўтиш мумкин.

Иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар биргаликда ушбу муаммоларни ҳал этишга қаратилган. Ўзбекис-

тонда ислоҳотлар сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилди, бу — иқтисодиётни эркинлаштириш босқичидир.

Энди иқтисодий ислоҳотлар биринчи навбатда инсон салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилмоқда. Агар илгари давлатнинг чора-тадбирлари аҳоли асосий оммасини янги шароитга мослаштиришга йўналтирилган бўлса, энди давлат фуқароларнинг меҳнат ва тадбиркорлик фаоллигини рағбатлантириш йўли билан уларнинг фаровонлигини ошириш учун шароит яратмоқда. Бозор ислоҳотлари мулкдорлар синфини шакллантириш учун шароит яратди. Оқибатда, республикада аҳолининг 63 фоизи истиқомат қиладиган қишлоқ жойларда ижтимоий барқарорлик таъминланди.

Бандлик таркиби, айниқса, ходимларни корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларда мулкчилик шакли бўйича тақсимланиши анча яхшиланди. Аҳолининг иқтисодий меҳнат фаоллиги нодавлат секторида меҳнат сарфлаш соҳаси ва имкониятини оширди, норасмий бандлик қўламини кенгайтирди. Ҳозир банд аҳолининг 70 фоизидан зиёди нодавлат секторида жамланган. Меҳнат фаолияти ва тадбиркорликнинг янги шакллари юзага келди ва жадал ривожланди.

Айни маҳалда, ўтиш иқтисодиёти қийинчиликлари аҳолининг бозор шакллари билан боғлиқ ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёр эмаслиги ва бошқа объектив ҳамда субъектив омиллар ижтимоий соҳада қатор салбий оқибатларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

Улар орасида иш кучи баҳосининг кескин камайиб кетиши ҳамда юқори унумли ва самарали меҳнатга бўлган иқтисодий рағбатларнинг пасайиши алоҳида ажралиб туради. Бундай ҳодисани ўтиш даври босқичида амалда барча мамлакатларга хос ҳодиса сифатида талқин этиш лозим, чунки у, бир томондан, иқтисодиёт реал секторининг айрим тармоқларида ишлаб чиқаришнинг нисбатан пасайиши билан боғлиқ, бошқа томондан эса, иш кучига талаб ва таклиф эркинлиги иш ҳақининг унга мос ўсиши билан таъминланмаган.

Мазкур ҳолатда, фикримизча, ҳамма нарсани ўтиш даврининг умумий моҳиятига олиб бориб тақаш ҳам тўла асосли эмас. Маълумки, ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилиги ҳам узоқ вақт давомида иш ҳақи

даражаси пасайишини бартараф этиш ва унумли меҳнатга қизиқишни ошириш усуллари топа олишмади. Фикримизча, бу муаммони амалда фақат давлатнинг самарали сиёсати билангина ҳал этишнинг имкони йўқ. Бу жараёнда аҳоли барча табақаларининг кенг иштирок этиши талаб қилинади. Молиявий нуқтаи-назардан бунини тегишли йўналишдаги нодавлат ижтимоий фондларининг қарор топиши ва самарали фаолият кўрсатиши шароитидагина таъминлаш мумкин.

Навбатдаги салбий омил сифатида жамиятнинг меҳнат салоҳиятидан самарасиз фойдаланиш билан боғлиқ бўлган яширин ишсизлик мавжудлигини ажратиб кўрсатиш мумкин. Агар сектордаги ортиқча бандлик нисбатан юқорилигича қолмоқда. Бу ҳолат қишлоқда ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктурасининг ривожланмаганлиги билан боғлиқ. Кўп қишлоқ туманларида деҳқон аҳоли кўплиги ва энг мақбул фаолият соҳасини танлаш имконияти чекланганлиги шароитида меҳнат ресурсларининг юқори суръатларда ортиб бораётганлиги бу жараёнларга жиддий таъсир кўрсатмоқда.

Ўзбекистонда аввалги режимдан деҳқон аҳоли кўплигига эмас, балки иқтисодиётнинг қатор тармоқларида ортиқча яширин бандлиги ҳам мерос бўлиб қолгани маълум. Халқаро ташкилотлар баҳолишига кўра, бу ҳолат банд бўлганлар умумий сонининг 20—25 фоизини ёки 2 млн. дан ортиқ кишини ташкил қилади. Меҳнат ресурсларининг ўсиши ва бунга қўшимча равишда ортиқча бандлик иш билан таъминлашни долзарб ва кескин қилиб қўяди.

Бироқ, бу муаммони ҳал қилишни фақат давлат иқтисодий сиёсати билангина боғлаш керак эмас. Мазкур муаммони ҳал этишда иқтисодиётнинг нодавлат сектори ҳам ўз ўрнига эга. Республика ҳукумати кескинлик кучайиб бораётганлигини ҳисобга олиб, тегишли ижтимоий дастурни ишлаб чиқди ва амалга оширмоқда. Гарча иқтисодиётга давлат инвестициясининг сарфлаш юқори даражада бўлса-да, давлат ўз маблағлари ҳисобидангина самарали бандликни тўла таъминлай олмайди (26-жадвалга қаранг).

Хусусий инвестициялар ва инвестициялашнинг бошқа нодавлат шакллари ҳисобига ортинининг умумий

тамойили қишлоқ жойларда янги иш ўринларини яратишга йўналтирилган нодавлат ижтимоий фондларни шакллантириш зарурлигидан далолат беради.

26-жадвал

*Ўзбекистон миллий иқтисодиётини мулкчилик шакли бўйича инвестициялаш таркиби **

Инвестиция шакли	1997		1998		1999	
	млрд. сўм	% да	млрд. сўм	% да	млрд. сўм	% да
1. Давлат	177,7	65,4	219,5	59,3	332,1	66,0
2. Нодавлат	93,9	34,6	150,2	40,7	171,1	34,0
<i>шу жумладан</i>						
хусусий	8,0	3,0	70,5	19,0	73,0	14,5
Жами	271,6	100	369,7	100	503,2	100

* Жадвал. Ўзбекистон статистика департаменти маълумоти бўйича тузилган.

Бунда, фикримизча, шунчаки ижтимоий фондларнинг иш олиб бориши тўғрисида эмас, балки, такрор ишлаб чиқариш таркибини такомиллаштиришнинг сифат жиҳатдан янги механизми тўғрисида гап бормоқда. Бу механизм эса мамлакатнинг меҳнатга яроқли аҳолисининг ярмидан кўпини қамраб олиш мумкин. Республиканинг аграр туманларида диверсификацияланган бандлик самаралироқ шаклланади, бу ислохотларнинг чуқурлашуви учун жуда муҳим.

Нодавлат ижтимоий фондлар функционал ролининг ушбу йўналишини амалга оширилаётган «ўзбек модели» хусусиятлари мажмуи орқали ҳам кўриб чиқиш лозим. Қуйидагиларни бозор иқтисодиётига ўтишдаги «ўзбек модели»нинг фарқли хусусиятларига киритиш мумкин:

- ижтимоий сиёсатнинг умумий қоидалари ва стратегик мақсадларига мувофиқ давлатнинг бошқарувчилик вазифасини сақлаб қолиш;
- ижтимоий соҳада ўтказилаётган ислохотларнинг босқичма-босқичлигини таъминлаш;
- аҳоли даромадлари ва харажатларининг нисбатан прогрессив таркиби шароитида аҳолини реал ва

мавжуд пул даромадлари барқарорлигини таъминлаш;

- даромад даражаси турлича бўлган аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари ўртасида турмуш даражасида кескин табақаланишга йўл қўймаслик, қашшоқликнинг олдини олиш;
- умумий ижтимоий ҳимоялаш тизимидан ишончли ижтимоий кафолатлар ва аҳолининг муҳтож қатламларини ўзини-ўзи бошқаришнинг маҳаллий органлари (энг аввало, маҳалла қўмиталари) орқали ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимига изчил ўтишни тугаллаш;
- ўзини-ўзи бошқариш органлари муҳтож оилалар сони ва уларнинг муҳтожлик даражаси тўғрисидаги ишончли маълумот асосида аниқ ёрдам кўрсатиш учун мақбул механизм бўлиб қолиши керак;
- зарар кўриб ишлайдиган ва рентабеллиги паст корхоналарни тугатишда иш кучини бўшатиш жараёнларини босиқлик билан олиб бориш, ишсизликнинг жуда тез ўсишига ва меҳнат бозорида вазиятнинг кескин ёмонлашувига йўл қўймаслик;
- аҳоли бандлигини, шу жумладан ёрдамчи хўжалик соҳасида бандлигини ва иккиламчи бандликни кенгайтириш учун иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароит яратиш.

Айни маҳалда, ислоҳ қилишнинг қатъий ижтимоий мақсадлари бўлган мазкур хусусиятлар ижтимоий барқарорликни таъминлашга ва жамиятда итимоий кескинликни бартараф этишга қўмаклашди. Бироқ, уларни амалга оширишни янада давом эттириш давлатнинг ҳақиқий имкониятларига мос келмай қолади, бу ижтимоий фондларнинг нодавлат тизимини фаол ривожлантириш зарурлигини ва ўз вақтида эканлигини таъкидлайди.

Кўп жиҳатдан бу ҳолат олимларимиз томонидан инкор этилмайди, кучли ижтимоий сиёсат шунчаки муайян мақсадни кўзловчи шиор эмас, балки республикадаги янгиланиш ва тараққиёт йўли асосланадиган энг муҳим қоидадир. Инсонни рағбатлантириш ва меҳнат ҳамда ижтимоий фаоллигини тегишлича асослаш,

унинг меҳнат, интеллектуал ва ижодий салоҳиятидан максимал фойдаланиш, боқимандалик кайфиятини ва ижтимоий лоқайдликни енгиб ўтиш, янги психологик андозларни ва ҳаётий қадриятлар тизимини изчиллик билан ишлаб чиқиш унинг энг муҳим стратегик вазифаси бўлиб қолиши керак.

Шунга мувофиқ ҳолда таъкидлаш зарур-ки, олдинга қўйилган мақсадлар ва вазифаларни амалга ошириш учун, умуман, бандликка эришиш, турмуш даражаси ва сифатини яхшилаш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, кам таъминланганликнинг ортиб боришига йўл қўймасликка йўналтирилган кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш лозим.

Давлатнинг кучли ижтимоий сиёсати бозор қоидаларига асосланган бандликнинг янги моделини қуришни талаб қилади. Бу эса иш кучининг меҳнат бозоридаги талаб ва таклифга мувофиқ ўзгаришини, касбни, фаолият тури ва шаклини эркин танлашни, иш ҳақининг эркин ўзгаришини билдиради.

Бозор иш кучининг ҳаракатчанлигини ва унинг рақобатбардошлигини таъминлаш лозим. Ҳозир асосийси, умуман бандликка эмас, балки самарали бандликка эришишдан иборат.

Давлат сиёсати аҳолининг оптимал даражада юқори ва мақсадга мувофиқ бандлигини таъминлаш лозим. Меҳнат муносабатларига давлат таъсирини сақлаб қолиш, айрим даврларда эса кучайтириш унинг ўзига хос хусусияти бўлиб қолиши керак, чунки соф бозор дастакларидан фойдаланиш ижтимоий соҳада зарур самара бермайди. Бироқ, меҳнат муносабатларига давлатнинг аралашуви бандликнинг бозорга хос қоидалари ривожланишига тўсиқ бўла олмайди.

Янги иш ўринларини яратишда ҳам, инсон ресурсларида ҳам инвестиция фаолиятини кучайтириш, иқтисодий таркибий жиҳатдан қайта қуриш ва молиявий барқарорликни таъминлаш орқали оқилона бандликка эришиш мумкин.

Бундай ҳолатда бандлик сиёсатининг асосий қоидалари қуйидагилар бўлиши лозим:

- бандликнинг бутун тизимини демократиялаш;
- иқтисодий ва ижтимоий мақсадлар бирлигига эришиш;

- бандликни шакллантиришнинг миллий жиҳатларини ҳар томонлама ҳисобга олиш;
- бандликда, кадрларни касбий тайёрлашда сифат ўзгаришларига эришиш ва меҳнат бозорида иш кучининг рақобатбардошлигини ошириш;
- мулкчилик шакллари турлича бўлгани ҳолда устун даражада бандлик ва иш ҳақини иқтисодий услублар орқали тартибга солишга йўналтириш;
- бандлик соҳасида инсонни кафолатли ижтимоий ҳимоялаш⁴³.

Юқоридаги қоидалар бозорга ўтиш шароитида бандликни таъминлашнинг асосий йўналишларини белгилаб беради, бу бандлик ижтимоий йўналтирилган бўлиши, ҳар бир одамнинг ихтиёрий ва эркин меҳнат қилиш ҳуқуқига, шунингдек кишининг ишлаб чиқариш тизимидаги ролининг аҳамиятини кучайтиришга асосланиши керак.

Бандлик муаммосини ҳал этишда ёшларга, аёлларга, айниқса қишлоқ жойлардагиларга эътибор берилади. Буни мамлакатнинг демографик хусусиятлари талаб қилади. Ўзбекистонда демографик омилнинг таъсири анча сезиларлидир, чунки меҳнат ресурсларининг ҳар йиллик ўсиши 250 мингдан зиёд кишини ёки 2,4—2,6 фоизни ташкил қилади.

Бандлик қишлоқ хўжалигида банд бўлган ходимларни иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига, жумладан, саноатга, хизмат кўрсатиш соҳасига ва бошқаларга қайта тақсимлашга йўналтириши лозим. Айни маҳалда ушбу соҳаларни қишлоқда ривожлантириш лозим, чунки шундай қилганда, агар инфраструктурани инвестициялашдаги тежамкорлик ҳисобга олинса, анча арзон бандликка эришиш мумкин бўлади.

Республикамизда яширин ишсизлик, мажбурий қисман бандлик, ҳисобга олинмаган бандлик даражаси ҳали ҳам юқори бўлгани учун аҳолининг умумий бандлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. У бундан буён саноатни, қишлоқ хўжалигини, хизматлар кўрсатиш соҳасини ривожлантириш чораларини амалга оши-

⁴³ Қ а р а н г: «Узбекская модель перехода от административно-командной централизованно-плановой системы к основам рыночной экономики». Научный отчет по государственной научно-технической программе, № 4, раздел 3—8. — Т., 1998 г.

ришни талаб қилади, барча инновация лойиҳаларини жорий этиш, ишлаб чиқаришни янгилаш ва кенгайтиришда биринчи навбатда, потенциал даражада бўш ётган иш кучидан ва янгидан жалб этилаётган иш кучидан самарали фойдаланиш лозимлиги ҳисобга олиниши керак.

Иш ўрни учун кураш орқали ходимларнинг касбий маҳоратларини ошириш омили бўлган меҳнат бозоридаги рақобат механизмини яратмай туриб самарали бандликка эришиб бўлмайди. Ўзбекистонда бандлиكنинг муқобил ва эгилувчан шаклларида фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади, ўзини-ўзи иш билан банд қилиш, якка тартибдаги меҳнат фаолияти, халқ бадий хунармандчилигидаги бандлик, ўзгарувчан иш вақти режимларидаги бандлик, шахсий ёрдамги хўжалик (ШЕХ)даги бирламчи бандлик шу шакллар жумласидандир.

Цивилизациялашган бозорга меҳнат соҳасида ижтимоий ҳамкорлик қилиш хосдир. Шу нуқтаи-назардан қараганда, оила даромадининг муҳим манбаи бўлиб қолиши зарур бўлган аёллар бандлигини оптималлаштириш биринчи навбатдаги муаммодир. Аёллар оиладаги ва жамиятдаги ўзига хос ролига кўра, гарчи кўпинча эркакларга нисбатан анча юқори маълумот даражасига эга бўлишса-да, рақобатлашувга камроқ қодирдилар. Шундан келиб чиқиб, аёллар иш кучининг янги иқтисодий муносабатларга мослашувида ёрдам кўрсатиш, касбий ҳаракатчанлигини кучайтириш зарур. Бандлиكنинг ҳудудий даражасида жиддий тафовутлар сақланиб қолгани боис мамлакат учун иш кучининг юқори ҳудудий ҳаракатчанлиги алоҳида аҳамият касб этади.

Иқтисодий ижтимоий йўналтирилган шароитда бандлик сиёсатида ишсизликнинг оммавий шакллари ва ижтимоий қашшоқликка йўл қўйиб бўлмайди. Аксинча, бу сиёсат аҳолининг меҳнат соҳасидаги ижтимоий ҳимояланишини таъминлаши лозим.

Ижтимоий ҳодиса бўлган ишсизлик бозор иқтисодиётининг маҳсулидир Бозор шароитида, айниқса ўзгараётган иқтисодий даврида у расмий мақом касб этади. Айни маҳалда ишсизликнинг мавжуд бўлиши бозор иқтисодиётининг нормал ҳолати ҳисобланади, чунки иш жойини ўзгартираётган, нисбатан мақбул иш из-

лаётган ва ҳоказо бир қисм ходимлар доимо мавжуддир. Давлатнинг вазифаси ишсизликни унинг табиий меъёрига қадар ушлаб туришдан иборатки, бу меъёр, бизнингча, бандлик меҳнат унумдорлигининг ишсизликни ушлаб туриш учун етарли бўлган даражаси билан аниқланади.

Лекин, айти маҳалда, мамлакатимизда ҳозирги етук бозор иқтисодиётига эга мамлакатлар аллақачон босиб ўтган бирмунча бошқача муаммолар нисбатан муҳимроқ бўлиб чиқмоқда. Олимларимиз бу муаммоларга эътибор қаратаётган бўлсалар-да, уларни бартараф этиш борасида кўриб чиқиладиган услублар асосан давлат дастурларида жамланган.

Масалан, Ўзбекистон шароитида яширин ишсизлик катта муаммолигича қолмоқда. Бандлик сиёсати ишсизликнинг яширин шакллари «сиқиб чиқариш» ва назорат қилинадиган даражадаги ишсизликни таъминлаш чораларини назарда тутиши лозим.

Жамиятни бундан буён ҳам демократиялаштириш, бозор муносабатларининг цивилизациялашган шаклига ўтиши, аҳолининг ҳақиқий даромадлари даражасини ошириш ишсизликни тобора ошқора бўла боришига олиб келади. Айти маҳалда, бу меҳнат бозоридаги кескинликни маълум даражада кучайтириши мумкинлиги қайд этилади. «Бандлик — ишсизлик» (ва аксинча) оқимини тезкорлик билан бошқариш (иш излаётганларни ишга жойлаштириш, ишсизлик бўйича нафақа тўлаш, ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш ва ҳоказолар) учун бандликка кўмаклашиш фондидан харажатларни кўпайтириш ва ушбу фонд харажатларининг бутун тизимини ўзгартириш зарурлиги таъкидланади. Буларнинг бари ишсизликдан ҳимоялаш тизимини шакллантириш, мувофиқлаштириш ва бандлик сиёсатини такомиллаштириш учун тегишли чоралар кўришни талаб қилади. Ушбу тизимда барча ижтимоий ҳамкор томонлар манфаатдор бўлган тўла, самарали ва эркин танланган бандликни шакллантириш учун кўмаклашишга интилиш лозим. Унинг иштирокчилари ходимлар ва иш берувчилар бўлиб, улар орасидаги воситачи эса давлатдир. Меҳнат муносабатларида давлатнинг иштирок этиши меҳнат бозорини бошқариш механизмининг мажбурий компоненти.

Бундан ташқари, бандлик сиёсатини ўтказишда республикада бандликни таъминлаш муаммоларини ҳал қилишда ва меҳнат бозорини ривожлантиришда тўсқинлик қилиши мумкин бўлган мавжуд хусусиятларни ҳисобга олиш лозим. Улар орасида аҳоли ва меҳнат ресурсларининг кўпайиш суръатини, деҳқон аҳолининг кўпайиб кетишини, меҳнат ресурсларининг қишлоқ жойларда ва кичик шаҳарларда ҳаддан ташқари концентрациялашувини, ижтимоий жиҳатдан заиф кўлаб аҳоли гуруҳлари мавжудлигини кўрса-тиш лозим.

Ушбу вазиятлар ҳисобга олинадиган бўлса, мамлакатда аҳолининг оммавий ишсизликни, меҳнатдан фойдаланишдаги номутаносибликни ва меҳнат салоҳиятидан тўла фойдаланилмасликни истисно этувчи оқилона бандликка эришиш лозим. Агар бандлик даражаси ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини оширишга ва аҳолининг ишга бўлган талабига мувофиқ келса, меҳнат унумдорлигининг ортишига кўмаклашса, шунингдек иш кучини сифатли такрор ишлаб чиқаришни таъминласа, уни оптимал деб ҳисоблаш мумкин. Яъни, биз амалда мавжуд ҳолатни самарали ҳал этиш усулларига эга бўлмаган ҳолда, уни устун даражада таъкидлаш билан шуғулланамиз. Амалда мазкур масалани ҳал этишнинг ҳаммаси давлат органлари, шу жумладан аҳоли бандлигига кўмаклашиш фонди зиммасига ағдарилади, ҳолос. Фикримизча, бу илмий нуқтаи-назардан тўла изчил ечим эмас.

Биринчидан, ЯИМдан фойдаланиш соҳасидаги бюджетнинг оғирлиги чегаравий даражага етай деб қолди. 1999 йилда, давлат статистика департаментининг маълумотларига кўра, давлат бюджетининг харажат қисми ЯИМнинг 32,2 фоизини ташкил қилди⁴⁴. Шунинг учун бу ерда бандликни таъминлаш жараёнларини маблаг билан таъминлашнинг янги молиялаштириш манбаларини излаш талаб этилади. Аҳолининг ўз маблағлари ва нодавлат корхоналари ва фирмаларнинг маблағлари шундай манба бўлиши мумкин. Бироқ, бунинг учун

⁴⁴ Қ а р а н г. Социально-экономическое положение республики Узбекистан за 1999 год. — Т., 2000 г., стр. 16

аҳоли даромадиниңг тегишли даражада ўсиши ва мулкчиликниңг барча шаклларидаги корхоналар фойдасиниңг кўпайиши талаб қилинади.

Иккинчидан, айна нодавлат секторида бандлик ортиб бораётган шароитда ишловчи — иш берувчи — давлат муносабатларини фақат давлат тизими бўйича куришниңг ўрни йўқ. Ижтимоий ҳамкорликни нормал йўлга қўйиш учун нодавлат ижтимоий фондларни, шу жумладан янги иш ўринларини яратиш орқали бандликни таъминлашга йўналтирилган фондларни жадал ривожлантириш талаб қилинади.

Учинчидан, ишловчи-иш берувчи-давлат муносабатлари ишловчиларниңг ўз даромади етарли бўлган шароитлардагина тўла асосда ривожланиши мумкин. Даромадлар даражаси етарли бўлмаган ҳолларда иш берувчилар билан ўзаро муносабатлар тенг бўлмаган субъектлар муносабатига айланади. Шунинг учун аҳоли даромадлари сиёсати ўта долзарб бўлиб қолади.

Ислохотларниңг дастлабки йилларида таркиб топган ўтиш даври аҳолиниңг реал даромадларига салбий таъсир кўрсатди. Фаол институционал ўзгаришлар, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, шунингдек макроиқтисодий барқарорлаштиришга қаратилган қатор чора-тадбирлар инфляция даражасиниңг пасайишига, даромадлар янги манбалариниңг шаклланишига ва аҳолиниңг нодавлат секторида банд бўлган шахслар фойдасига табақалашуви кучайишига олиб келди.

Аҳолиниңг даромадлар даражаси бўйича қутбланиши иқтисодиётниңг энг муҳим ижтимоий секторлари: таълим, соғлиқни сақлаш, давлат бошқаруви, шунингдек қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида меҳнат рағбатлари ролиниңг муайян даражада пасайишига олиб келди. Бу ҳолат иш ҳақи тизимини такомиллаштириш, юқори ва ўта юқори шахсий даромадларга эгилувчан солиқ солиш, аҳолиниңг айрим гуруҳларига трансферт тўловлари миқдорини ошириш воситасида даромадлар сиёсатини тузатиб бориш зарурлигидан дарак беради. Умуман, бундай шароитда иш ҳақиниңг рағбатлантирувчи роли жуда паст бўлиб, у аҳоли пул даромадиниңг ярмидан камини ташкил этади (27, 28-жадваллар).

27-ж а д в а л

Ўзбекистон Республикасида 1998—2000 йилларда oilалар жами
даромадиниң таркиби

	1998	1999	2000
Жами	100,0	100,0	100,0
шу жумладан:			
Пул даромадлари	85,4	85,4	78,6
шундан:			
ёлланиб ишловчилар иш ҳақи	30,2	31,4	28,7
тадбиркорлик фаолиятидан келадиган даромад	21,4	22,0	20,8
якка меҳнат фаолиятидан келадиган даромад	5,5	5,5	4,6
пенсия, стипендия, нафақа	7,9	10,4	9,5
мулкдан келадиган даромад	0,3	0,3	0,9
шахсий ёрдамчи хўжаликдан келадиган даромад	16,0	14,1	12,6
болиқа даромадлар	4,1	1,9	1,6
Шахсий ёрдамчи хўжаликдан шахсий натурал истеъмол	14,6	14,6	21,4

Аҳолининг мавжуд даромади унинг ижтимоий фаровонлигининг муҳим индикаторидир. Аҳолининг иқтисодиётни ислоҳ қилиш таъсирида узоқ вақт давомида ўзгаришларга учраган пул даромадлари таркиби нисбий мувозанатга келди. Бундан буён, тадбиркорлик фаолиятидан келадиган даромад салмоғининг ўсишини тўхтатган ҳолда, ёлланма ходимлар иш ҳақи ва билвосита даромадлари ҳиссасини ошириш зарур, деб ҳисобланмоқда. Бу, ўз навбатида, аҳоли жами даромадларининг харид қобилиятига таъсир кўрсатади. Пулли хизматлар нархи ва тарифларининг устун даражада ўсиши аҳолининг истеъмол молларига харажатни қисқартирган ҳолда пул маблағининг бир қисmini хизматларга тўловлар учун қайта тақсимлашни шарт қилиб қўйди. Аҳоли даромадлари ўсишининг потенциал имкониятлари, энг аввало, ноозик-овқат товарлари ва пулли хизматлар бозорида мустаҳкамланиши зарур.

Айни маҳалда бюджет соҳасининг ижтимоий тармоқлари ходимларининг реал иш ҳақи ва реал пенсия борасидаги вазият яхшиланиши билан боғлиқ ҳолда аҳоли харид қобилиятининг ортиши, аҳолининг ўртача ва кам таъминланган гуруҳлари талаби ҳиссасининг ошишига кўмаклашади.

Аҳолининг тўлов қobiliятига эга талабининг нисбатан қисқариши, валюта ва молия бозорида вазиятнинг барқарорлашуви, инфляция суръатларининг пасайиши юзага келаётган даромадлар табақалашувининг асосий манбаи бўлган тадбиркорлик фаолиятидан келадиган даромадларнинг нисбий ўсишини тўхтатади.

28-жадвал

1991—1999 йилларда Ўзбекистон аҳолиси пул даромадлари таркибида иш ҳақининг ҳиссаси⁴⁵

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Пул даромадлари ва харажатлари баланси маълумотлари бўйича	49,3	56,7	41,8	36,1	40,5	36,6	34,3	29,4	28,0

Шунга қарамай, инфляция аҳоли реал даромадлари ўсишини тўхтатиб турувчи омил сифатида намоён бўлади. Тўғри, Ўзбекистондаги инфляцияга қарши фаол бошқарув инфляция суръатини МДХнинг бошқа мамлакатларидагига қараганда тезроқ пасайтириш имконини берди.

29-жадвалдаги материаллар шундан далолат беради.

29-жадвал

1995—1998 йилларда Ўзбекистон Республикасида ва айрим МДХ мамлакатларида инфляциянинг кварталлик даражаси (ўтган йилнинг тегишли кварталига тўғри келадиган квартал, нархларнинг ўсиши, % да)

Кварталлар	Ўзбекистон	Россия	Қозогистон	Қирғизистон
1995				
I	1048,5	216,5	729,3	63,6
II	526,7	222,3	315,8	44,4
III	279,7	221,1	132,5	36,9
IV	143,1	156,9	71,5	32,3
шу йил ичида	304,5	197,4	176,3	42,9

⁴⁵ Жадвал Ўзбекистон Статистика департаменти маълумотлари бўйича тузилган.

1996				
I	74,4	90,1	47,5	26,1
II	49,7	58,7	41,5	32,6
III	44,8	37,3	38,1	29,8
IV	52,6	24,4	31,7	31,1
шу йил ичида	54,0	47,8	39,1	30,0
1997				
I	71,2	18,6	25,0	27,0
II	65,5	15,1	20,0	21,9
III	63,6	14,7	15,8	20,7
IV	40,3	13,4	12,0	15,3
шу йил ичида	58,8	15,1	17,9	21,0
1998				
I	19,0	10,7	11,3	12,8
II	12,4	9,6	9,5	11,1
III	16,4	24,2	6,6	10,0
IV	23,1	70,1	3,1	14,8
шу йил ичида	17,7	22,9	7,5	12,2

Бугунги кунда кескин турган муаммолардан бири якка тадбиркорлик фаолияти ва шахсий ёрдамчи хўжаликларда банд бўлган фуқароларнинг ижтимоий таъминот тизимидан фойдаланишини таъминлашдан иборат. 1999 йилда деҳқон хўжалиги (ШЁХ)да катта ёштилари иккиламчи бандлигини, болалар ва кўп болали аёллар бандлигини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, 1,5 миллион нафарга яқин киши банд бўлганди. Мазкур хўжалик майда товар хўжалиги сифатида, бир томондан, истеъмолчилик характериға эға, бошқа томондан эса, тадбиркорлик тузилмасига киритилади.

Ҳозирги пайтда оилалар, айниқса, қишлоқ оилалари жами даромадида ШЁХ ҳиссасининг ошиши тамоийли кузатилмоқда. Масалан, 1993 йилда ШЁХ дан келган пуд даромадлари жами тушумларнинг 11,7 фоизини ташкил қилди. Бу ерда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, айниқса, озиқ-овқат маҳсулотларининг салмоқли қисми яратилади.

1998 йил 1 январидаги аҳолға кўра, ШЁХ да 236,2 миллиард сўмлик маҳсулот етиштирилган. Майда хўжаликнинг қишлоқдаги даромадлар роли тўғрисида 30-жадвал маълумотлари далолат беради.

30-жадвал

**1998 йил декабрда Ўзбекистоннинг айрим вилоятлари бўйича
қишлоқ оилалари даромадларида ШЁХнинг ҳиссаси**

Вилоятлар	Оила пул даромадларида ШЁХнинг ҳиссаси, % да	Оила жами даромадида ШЁХ ва фермер хўжаликларидан олинадиган натурал истеъмол қилиш ҳиссаси, % да
Андижон	30,1	28,9
Бухоро	26,9	29,3
Жиззах	26,2	38,5
Сурхондарё	24,4	29,6

Шахсий ёрдамчи хўжалигининг (ШЁХ) қишлоқ оиласининг барқарор натурал истеъмолини таъминлашдаги аҳамияти барқарор қолмоқда. Истеъмолнинг бу шакли бозорга хос эмас, бироқ инфляциядан ўзини ҳимоялашнинг зарур чорасидир.

Умуман, бу хўжаликнинг турли ижтимоий гуруҳлар учун аҳамияти бир хил эмас. Агар у ишчилар, хизматчилар ва тадбиркорлар учун қўшимча машғулот бўлса, деҳқонлар учун оилавий бизнес бўлиб, муҳим, айримлар учун эса асосий даромад манбаидир.

Чунончи, 1998 йил декабрдаги оилаларни тадқиқ қилиш яқунларига кўра, колхозчиларнинг хусусий хўжалигидан, шу жумладан натурал хўжалигидан тушумлар уларнинг жами даромадининг 59,9 фоизини ташкил қилган. Фактлар эндиликда бу хўжаликларнинг қишлоқ ижтимоий муаммоларини ҳал қилишдаги ролини баҳолашга жиддий ёндашиш лозимлигидан далолат беради.

Бозор ислохотлари, айниқса, иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида якка тартибдаги меҳнат фаолиятининг (ЯМФ) ижтимоий аҳамияти ортиши характерланади. У, айниқса, кўп болали оилалар учун, ўзини-ўзи ҳимоя қилишнинг қулай шаклидир. Шунинг учун бандликнинг бу шакли жадал суръат билан ривожланмоқда ва оилалар даромадида унинг ҳиссаси ортиб бормоқда. 1995 йилда Ўзбекистонда ЯМФ билан банд кишилар сони 30,8 минг кишини ташкил этган бўлса, 1998 йил 1 январга келиб улар, иккиламчи бандиликни ҳам ҳисобга олганда, 915,6

минг кишини ташкил қилди. Натижада ЯМФ даромадлари бошқа даромадларга қараганда тезроқ ошиб бормоқда ва шунинг учун, Ўзбекистон оилаларини бир йўла тадқиқ қилиш натижалари кўрсатганидек, оила жами даромадида уларнинг ҳиссаси ўсиб борди.

Қайд этилган тадқиқотлар натижаларига кўра, Ўзбекистон аҳолиси ижтимоий гуруҳлари бўйича бу ҳисса қуйидагича бўлган (31-жадвал).

31-жадвал

1996—1998 йилларда оилалар жами даромадида якка тартибдаги меҳнат фаолиятидан келган даромадлар ҳиссаси (% да)

Оилалар гуруҳи	1996	1997	1998
Ишчилар	1,4	9,5	8,3
Хизматчилар	0,8	4,0	5,4
Тадбиркорлар	3,1	4,0	4,2
Жамоа хўжалиги (ширкат) аъзолари	1,5	6,9	8,2
Пенсионерлар	1,2	1,6	0,4
Барча гуруҳлар бўйича	1,2	5,2	6,4

ШЭХ ва ЯМФ соҳаларида биргаликда жами ЯИМ-ни яратувчи, миллий бойликни кўпайтирувчи фуқароларнинг кўпчилиги банд. Шу боис, улар ижтимоий ҳимояга муҳтождирлар. Бироқ, амалдаги қонунлар бу тоифа шахсларни вақтинча меҳнатга яроқсизлик (касаллик варақаси) ва пенсия ёши етгач қонунларда кўзда тутилган суғурта ҳолатлари бошланиши билан (дафн этишда, фарзанд туғилганда, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича) тўланадиган бошқа тўловларни назарда тутди. Лекин, мазкур соҳада ишловчилардан бадалларни йиғиб олиш механизми ишлаб чиқилмаган. Юқоридаги сабабга кўра, улар банд бўлганлар ҳисобидан «тушиб қолади», бу эса ўз навбатида меҳнат бозоридаги ҳолатни жиддий равишда бузиб кўрсатади.

Якка тартибдаги меҳнат фаолияти ва шахсий ёрдамчи хўжалигида банд бўлган фуқароларга ижтимоий ёрдам олиш имконини яратиш мақсадида улар учун

ижтимоий суғурталашнинг тегишли шароитларини яратиш кўзда тутилмоқда. Улар, бир томондан, ижтимоий суғурта фондларига (шу жумладан, уларнинг нодавлат қисмига) мунтазам маблағ ажратишни рағбатлантиришлари бошқа томондан эса, шу тўловларга тенг кафолатли ижтимоий хизматлар кўрсатишни таъминлашлари лозим. Ҳозирги пайтда ижтимоий суғурта фондига ажратмаларнинг энг кам миқдори белгиланган, у фуқаронинг меҳнат стажига фаолиятнинг ушбу турлари билан бандлик даврини ҳисобга олишни вақтинча ишга яроқсизлик бўйича нафақа тўлашни, дафнга, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича, фарзанд туғилганда, ёшига кўра нафақа тўлашни таъминлайди.

Бунда рискдан қўшимча суғурталашни таъминлаш учун якка тартибда меҳнат фаолияти ва шахсий ёрдамчи хўжалигида банд бўлган фуқароларнинг маблағларини ихтиёрий жамлашга асосланган махсус суғурта фондларини вужудга келтириш учун қулай шароит зарур.

Пул даромадларини тартибга солиш, асосан хўжалик фаолияти субъектларининг иш ҳақи фондини юқоридан туриб бошқаришдан босқичма-босқич озод қилган ҳолда фуқароларнинг даромадлари ва мулкани солиққа тортиш тизимини такомиллаштириш йўли билан амалга оширилиши лозим. Бунда тармоқларда ва монополист корхоналарда иш ҳақи фондида даромадларнинг шаклланиши жараёнига давлат таъсири сақланиб қолади.

Иш ҳақининг давлат томонидан тартибга солишдан аста-секин воз кечиш шароитида турли даражадаги таъриф шартномаларининг ролини ошириш фойдалидир. Давлатнинг бюджет соҳасида иш ҳақини тартибга солишга бевосита таъсир кўрсатиш имкониятини ягона таъриф сеткасидан фойдаланган ҳолда сақлаб қолиш мумкин. Айни маҳалда, юқори самарали меҳнатни янада рағбатлантириш, ходимлар малакаси ва маълумоти даражасини ошириш, турли разряддаги ходимлар иш ҳақи ўртасидаги фарқни ошириш мақсадида ягона таъриф жадвали, таъриф коэффициентларини босқичма-босқич қайта кўриб чиқиш зарур. Бу фарқни ўртача 10 фоизга етказиш мўлжалланмоқда. Айни маҳалда, иш ҳақи миқдорининг табақаланиши ягона таъриф жадва-

лининг қуйи разрядларида 11—12 фоиз, юқори разрядларида эса 8,5—9,5% ни ташкил қилади.

Ҳозирги пайтда бюджет соҳаси ходимлари иш ҳақини тартибга солишнинг эгилувчан тизимини республика бўйича ўртача иш ҳақи динамикасида келиб чиқиб, минимал иш ҳақи миқдорини республика бўйича ўртача иш ҳақи ўзариш динамикаси билан боғлаш воситасида таъминлаш мўлжалланмоқда.

Фикримизча, зарур шартлардан бири сифатида нодавлат ижтимоий суғурта фондларининг тармоғи яратилса, бу чораларнинг самарадорлиги ортар эди. Бироқ, айти шу чора аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг бутун тизимини такомиллаштиришга кўпроқ тааллуқли.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш давлатнинг камбағаллик ортиб бориши ва аҳоли турмуш даражаси пасайишига йўл қўймасликка қаратилган ижтимоий сиёсатининг муҳим йўналишидир.

Камбағаллик глобал муаммо бўлиб, у МДХнинг барча мамлакатларида мавжуд. Ўзбекистон ҳам бундан мустасно эмас. Бироқ, камбағаллик қўлами ва даражаси турлича бўлиб, бу нафақат иқтисодий даражаси, балки ижтимоий сиёсатнинг таъсирчанлиги ва мақсадли кўрсатмалари билан ҳам изоҳланади.

Буларнинг бари, ўз навбатида, бозор ислохотларининг қандай модели танлаб олинганига боғлиқдир. Монетаристлар тавсия қилган ва «фалажли даволаш»га асосланган ривожланиш йўли танланган жойда даромадлар кескин пасайиши ва улар табақаланишининг кучайиши содир бўлмоқда, дастлабки турмуш даражаси у қадар паст бўлмаса-да, камбағаллик жадал ортиб бормоқда. Бу ҳол МДХнинг аксарият мамлакатларида рўй бермоқда.

Ўзбекистон эса, бу мамлакатлардан фарқли равишда, аҳолининг камбағаллашувига йўл қўймаган ҳолда бозорга босқичма-босқич ўтиш йўлини танлади ва бунга даромадларни давлат томонидан тартибга солиш соҳасидаги кучли сиёсат воситасида эришилди. Акс ҳолда аҳолининг камбағал қатламлари бозор ислохотларининг ижтимоий аҳамиятини тушунмаган бўлардилар. Иқтисодий ривожланиш даражасидаги тафовутлар бўлгани ҳолда аҳоли камбағаллиги тўғрисида 32-жадвал маълумотлари далолат беради.

32-жадвал

**Камбағаллар ҳиссасининг ўзгариши (1990 йилдаги нархларда
ойига аҳоли жон бошига 120\$ ҲҚП)***

Мамлакат	1987—88 йиллар- да камбағаллик чегарасидан қуйидаги аҳоли салмоғи	1993—94 йилларда камбағаллик чегарасидан қуйидаги аҳоли салмоғи	Ўзгариш (% да)
Россия	2	43	20,5 баравар
Қозоғистон	5	50	900
Қирғизистон	12	84	600
Туркменистон	12	57	375
Ўзбекистон	24	47	96

* Инсон тараққиёти тўғрисидаги маъруза, 1999 й., UNDP, — Т., 2000 й., 28 б.

Иқтисодиёт даражаси бўйича Қозоғистон Ўзбекистондан олдинда. Шунга кўра, Қозоғистонда камбағаллик кўлами Ўзбекистондагидан кичик бўлиши керак. Бироқ 32-жадвалдан бундай бўлмагани кўринади, чунки Қозоғистонда тақсимотнинг бозор механизми афзал деб топилди, Ўзбекистонда эса тақсимотнинг бозорга хос усуллари билан бирга аҳолининг муҳтож қатламларини молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида даромадларни давлат томонидан тартибга солиш йўлга қўйилди. Ўзбекистонда ижтимоий тадбирлар кенгайтирилмоқда, турли-туман бўлиб бормоқда, аҳолини ижтимоий ҳимоялашни янада такомиллаштириш жараёни содир бўлмоқда. Уни қуйидаги йўналишлар бўйича амалга ошириш мўлжалланмоқда:

- ижтимоий жиҳатдан муҳтож аҳоли қатламлари учун иш ҳақи, пенсия, нафақалар белгилаш соҳасида энг кам кафолатларни ташкилий ва молиявий жиҳатдан таъминлаш;
- ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизими мониторинги ва истиқболини белгилаш, уларнинг базис даражасини бундан кейинги ўсишда бошланғич нуқта сифатида аниқлаш учун иқтисодий кўрсаткичларни ишлаб чиқиш;
- даромадларнинг ўсиши ва уларнинг таркибини такомиллаштириш учун шароит яратиш. Айни

маҳалда, иш ҳақи даражасини тартибга солиш асосларини сақлаб қолган ҳолда хўжалик фаолиятининг иш ҳақи ўсиши ва унинг даражасини оқилона ўзини-ўзи бошқаришни таъминловчи хўжалик субъектларини давлат томонидан тартибга солишдан озод қилиш имконини яратиш;

- бюджет дотацияларини бевосита фуқаролар учун ажратиладиган адресли субсидияларга айлантириш негизида ижтимоий хизматларни молиялаштиришда аҳолининг иштирокини кенгайтириш;
- объектив вазиятлар сабабли ҳаёт фаолиятининг энг кам стандартларини таъминлаш имконига эга бўлмаган фуқаролар даромадларини ижтимоий хизматларнинг истеъмолчиларига йўналтирилган бевосита аниқ трансфертлар билан қўллаб-қувватлаш.

Бундан ташқари, ёлланма ишчиларни ижтимоий-иқтисодий ҳимоя қилишнинг самарали тизимини, шу жумладан иш ҳақининг вақтида тўланишини таъминлаш ва нарх-наво ўсиб боришига мувофиқ ҳолда уни ошириб бориш механизмини ташкил қилиш; ижтимоий хизмат кўрсатишда якка ҳокимликни бартараф этиш, суғурта ва субсидияланадиган ижтимоий хизматлар кўрсатишда рақобатни авж олдириш ва нодавлат секторни жалб этиш; ижтимоий хизматлар истеъмолчиси бўлган фуқароларга бу хизматлардан баҳраманд бўлиш шакллари эркин танлаш ҳуқуқини бериш; мажбурий суғурталаш қоидаларини шундай суғурталаш шарт бўлган ёки ундан озод этиладиган кишилар гуруҳлари рўйхати билан бирга аниқлаш воситасида ижтимоий суғурталаш соҳасида кафолатларни таъминлаш каби масалаларга катта эътибор қаратилади.

Бизнинг тадқиқот позициямиздан қараганда, ижтимоий суғурталаш фондларини ташкил қилиш ва бошқаришни такомиллаштириш сингари муаммоларга алоҳида аҳамият бериш лозим, бу эса ижтимоий суғурталашни давлат бошқаруви тизимидан ажратишни ва уни амалга ошириш ваколатини нодавлат ташкилотларга бериш ва бу ташкилотларни ижтимоий суғурталашни амалга ошириш борасидаги кенг ҳуқуқлар (шу жумладан маблағни тасарруф қилиш ҳуқуқи) билан таъминлашни;

ижтимоий суғурталашни камида тўрт йўналишда: пенсия суғуртаси, тиббий суғурталаш, ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш ва ишсизликдан суғурталашга бўлиш мақсадга мувофиқлигини; фуқароларга ўз эҳтиёжларига мувофиқ равишда хусусий шартномалар тузиш воситасида ўзини-ўзи ижтимоий ҳимоялашни тўлдириш ёки уни хусусий суғурталаш билан тўла алмаштиришни танлаш ҳуқуқини берувчи хусусий суғурталаш билан тўла алмаштиришни танлаш ҳуқуқини берувчи хусусий суғурталаш институтларини бутун ижтимоий суғурталаш тизимининг қисми сифатида шакллантириш ва ривожлантиришни; фақат давлат бюджетидан (солиқ тўловчилар ҳисобидан) ажратилган маблағни кўпайтириш йўли билангина эмас, балки ижтимоий таъминот тизими фойдасига ижтимоий тўловлар (ижтимоий бадаллар) орқали ҳам суғурта фондларининг маблағ билан барқарор таъминланишига эришиш мақсадга мувофиқлигини тақозо этади. Ижтимоий таъминот бадаллар ҳисобидан билан таъминланадиган бўлса, ижтимоий таъминот хизматларини молиялаштириш (тақсимлаш нисбати қондаси ёки капитал жамғариш қондаси бўйича) услубларини аниқлаш зарур. Мавжуд шароитда мажбурий суғурталашнинг тақсимлаш нисбати қондаси услубидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ кўринадиган, капитал жамғариш услуби кўпроқ ихтиёрий хусусий ижтимоий суғурталашга мос келади.

Айни маҳалда, пенсия тўловларини ўз вақтида амалга оширишни, пенсияларни ҳимоялаш ва индекслашни таъминлаш; ижтимоий қўллаб-қувватлаш соҳасида, шу жумладан аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг амалдаги тизимини ислоҳ қилиш воситасида кафолатлар бериш; ижтимоий ёрдам олувчи субъектларни батафсил белгилаб чиқиш ва уларни турли даржадаги бюджетларга бириктириш; ижтимоий тўловларни икки даражали ва уч даражали тизим асосида амалга ошириш сингари масалаларнинг долзарблиги ортмоқда. Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш бўйича тадбирларни амалга оширишга ихтисослашган ижтимоий институтлар фаолиятини янада мустаҳкамлаш зарур. Айни маҳалда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш вазифасини давлат (марказий) тузилмаларидан маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига аста-секин ўтказиш вазифаси турибди.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида айрим фуқаролар учун имтиёзлар беришнинг мавжуд тизими-ни компенсация тўловлари билан алмаштириш; муҳтож оилалар даромадлари декларациясига асосланган махсус тўловларга муҳтожликни аниқлашнинг аниқ мезонларини белгилаш; нафақа ва компенсацияларни тўлашнинг бошқа тўловларга нисбатан устуворлигини қонуний тарзда белгилаш; ижтимоий ёрдамга муҳтож фуқароларга текин ёки имтиёзли ижтимоий хизматлар кўрсатишга йўналтириладиган аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатувчи институтлар фаолиятини йўлга қўйиш каби муаммолар долзарб бўлиб қолмоқда.

Аҳоли учун ижтимоий кафолатларни ва уни ижтимоий қўллаб-қувватлашни таъминлаш тизимини ислоҳ қилишда қўшимча равишда қуйидаги масалаларнинг ҳал қилиниши мўлжалланмоқда:

- турмуш даражасини мониторинг қилишни (бюджет текширувлари ёки бошқа мониторинг тадқиқотлари доирасида) ташкил қилиш;
- минтақавий тафовутларни ҳисобга олган ва уларга ижтимоий нормативлар мақомини берган ҳолда турмуш даражаси мезонларини мониторинг асосида аниқлаш;
- ҳудудий мезонлар ва камбағалликнинг ижтимоий-демографик жиҳатларини идентификациялаш асосида камбағаллик минтақаларини чеклаш;
- минимал истеъмол бюджети қиймати динамикаси асосида кам таъминланганлик мезонларини индекслашни таъминлаш.

Ижтимоий ислохотлар комплекслилиги ғояси олға сурилар экан, эркинлаштириш ижтимоий соҳага ҳам тааллуқли эканлигини назарда тутган ҳолда, ижтимоий бошқаришнинг асосий вазифасини фақат давлатга хос қилиб қўйиш мумкин эмас.

Тараққий этган мамлакатлар ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатларидаги ижтимоий хизматлар ривожланишининг тамойиллари, сўзсиз, асосий эътиборни нодавлат ижтимоий фондларни ривожлантиришга қаратиш зарурлигини кўрсатмоқда.

Жаҳон тажрибасидан келиб чиқадиган далил-исботдан ташқари, нодавлат ижтимоий фондлар тизимини кенгайтириш ва ривожлантириш зарурати республика-

мизнинг кўплаб ўзига хос хусусиятлари, энг аввало, демографик хусусиятлари билан белгиланади.

Ҳозирги демографик вазият, аҳолининг табиий ҳаракати ва миграциясидаги ўзгаришлар тамойиллари Ўзбекистонда истиқболда аҳоли ва меҳнат ресурслари юқори даражада кўпайишини кутиш лозимлигини кўрсатмоқда. Республика аҳолиси сони 2000 йил 1 январда 24,5 миллион кишини ташкил қилди ва 1998 йилдаги шу вақтга нисбатан 351,3 минг кишига ёки 1,5 фоиз кўпайди.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг «ўзбек модели»ни амалга оширилиши самарали ижтимоий-демографик сиёсатни ўтказишни назарда тутди. Унинг асосий йўналишлари ўсби келаётган авлоднинг сифат хусусиятлари (саломатлиги, маълумоти)ни яхшилашдан, кишиларнинг яшаш ёшини ва меҳнат фаоллигини ошириш ва уларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш, оилани мустаҳкамлашга кўмаклашиш, оналикни аёлларнинг меҳнат фаолиятида фаол иштирок этиши билан уйғунлаштириш, болалар ва меҳнатга яроқсизларни давлат ҳисобидан таъминлашни яхшилашдан иборат.

Демографик сиёсат — жамиятнинг оилани ривожлантириш, аҳоли табиий ҳаракати, миграцияси ва инсон меҳнат фаолиятининг турли-туман жиҳатларини қамраб олувчи ижтимоий сиёсатнинг бир қисмидир. Болалар ўлимини камайтириш демографик сиёсатнинг энг муҳим йўналишидир, чунки болалар ўлими кўрсаткичи аҳолига кўрсатиладиган тиббий хизмат даражасига эмас, балки жамиятни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий даражасини ҳам акс эттиради.

Демографик сиёсатни ўтказишда аҳолига тиббий хизмат кўрсатишни тубдан яхшилаш, эркакларнинг ҳам, аёлларнинг ҳам, айниқса, меҳнатга яроқли ёшда касалланиши ва ўлими даражасини камайтириш чоралари энг муҳим йўналишлар бўлмоғи керак. Қишлоқ туманларида ҳар йили аҳолини ҳар томонлама тиббий кўриқдан ўтказиш, терапевт, педиатр, гинеколог врачларнинг норматив юкини камайтириш, аёлларни тиббий назоратдан ўтказиш ва уларга хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш зарур. Меҳнат назоратини, айниқса, оғир ва зарарли ишлаб чиқариш участкаларида яхшилаш, хотин-қизларни бундай турдаги ишлардан озол

этиш, қўл меҳнати ва оғир меҳнат ҳиссасини камай-тириш давлатнинг алоҳида назоратида бўлиши лозим.

Ижтимоий сиёсат — оиланинг давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватланиши сиёсатидир. У одамларнинг турмуш тарзини, уларнинг қадриятлари ва афзал кўрган нарсалари тизимини ўзгартиришга қаратилган. Ҳозирги пайтда она ва болага ижтимоий ёрдам кўрсатиш бўйича чораларнинг бутун бир тизими амалга оширилмоқда. Оилага бирон-бир тарзда тааллуқли бўлмаган ижтимоий сиёсат йўналишини топиш қийин.

Оила институтини мустаҳкамлаш сиёсатини ривожлантириб ва такомиллаштириб, оилавий сиёсатнинг барча, шу жумладан иқтисодий чораларининг оиланинг жамият манфаатларига ҳам, ҳар бир оила ва алоҳида шахс манфаатларига ҳам энг кўп даражада жавоб берувчи моделларини қўллаб-қувватлашга қаратилишини кучайтириш зарур.

Мамлакатимиз олимларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг «ўзбек модели»ни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ёндашувларини бу қадар батафсил ёритишда уларда маълум қарама-қаршилиқлар мавжудлиги аён бўлади. Бу қарама-қаршилиқлар, бир томондан, ижтимоий ривожланиш муаммоларини анча кенг кўра билиш ва уларга комплекс ёндашишда, иккинчи томондан эса, уларни ҳал қилишнинг устун даражада давлат томонидан амалга ошириш шаклларидадир. Умуман, бизнингча, масаланинг бундай қўйилиши, мазкур қарама-қаршилиқлар туфайли самарасиз бўлади. Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, ижтимоий муаммоларни ҳал қилишнинг замонавий самарали шакллари нодавлат ижтимоий фондлар амал қиладиган соҳада жамланади. Бундан ташқари, бу ерда миллий демографик муаммоларнинг кескинлигини ва давлатимизнинг реал имкониятларини ҳисобга олиш зарур.

Шунинг учун, ҳозирги босқичда амалда жаҳоннинг барча минтақаларида ривожланган энг барқарор шакл бўлган нодавлат ижтимоий фондлар аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ҳимоялаш соҳасидаги ривожланишнинг асосий йўналиши бўлиб қолиши лозим.

Мазкур чора-тадбирлар амалга оширилган тақдирда мамлакатда эркинлаштириш шароитидаги ижтимоий бошқарув самарали бўлади.

5.2. Ўзбекистонда ижтимоий фондлар маблағларидан фойдаланиш йўналишлари ва уларнинг самарадорлиги

Нодавлат ижтимоий фондлар ўз даромад манбаларига кўра хилма-хилдир. Бу уларнинг коммерция ва нокоммерция фаолияти кўламига боғлиқ. Айрим фондларда коммерция фаолияти ривожланган бўлади ва бу ҳол фондлар ҳузурида ташкил этилган турли кичик фирмалар ва лотерея билетлари эмиссиясида намоён бўлади. «Камолот», «Наврўз», «Улуғбек», «Нуроний» сингари йирик фондлар, турли шакл ва кўламларда коммерция фаолиятини ривожлантирмоқдалар.

Шунга мувофиқ равишда пул тушумларидан, биринчидан, ижтимоий мақсадларда ва иккинчидан, коммерция фаолиятининг ўзини кенгайтириш мақсадида фойдаланилмоқда.

Мисол тариқасида энг йирик нодавлат фондлар даромадларининг шаклланиши таркибини кўриб чиқайлик (33-жадвалга қаранг).

33-жадвал

Нодавлат ижтимоий фондлари даромадлари*

Фондлар	1996	1997	1998	1999
«Камолот»				
а) коммерция фаолиятдан олинган тушум				
• млн. сўм	17,6	68,7	148,7	104,3
• фоиз ҳисобида	16,8	97,0	52,7	33,4
б) ҳомийлардан тушум				
• млн. сўм	87,3	2,1	133,7	324,3
• фоиз ҳисобида	83,2	3,0	47,3	66,6
«Наврўз»				
а) коммерция фаолиятдан олинган тушум				
• млн. сўм	14,8	142,5	105,9	135,1
• фоиз ҳисобида	78,7	92,8	99,1	87,1
б) ҳомийлардан тушум				
• млн. сўм	4,0	11,0	1,0	4,0
• фоиз ҳисобида	21,3	7,2	0,9	2,9

* «Камолот» ва «Наврўз» фондларининг йиллик ҳисоботлари асосида ҳисобланган.

Фондлар даромадларининг таҳлили дастлабки босқичда уларнинг таркибида ҳомийлардан тушган маб-

лағнинг ҳиссаси, кейинчалик эса ўз фаолиятидан келиб тушган маблағнинг ҳиссаси ортиб боришини кўрсатмоқда. Бу, биринчидан, Низом маблағини шакллантиришда турли ташкилотлар қатнашиши билан, иккинчидан эса, фондлар давлат томонидан бюджетдан қўллаб-қувватланиши билан боғлиқ.

Таҳлиллар кўрсатишича, фондларга даромадларнинг нотекис ўсиши характерли бўлиб, мазкур ҳолат устун даражада фондларнинг ўз коммерция фаолиятини рағбатлантириш механизмидан келиб чиқади. Фондлар ҳузурида очилган фирмаларга дастлаб солиқ имтиёзлари (доимий, уч-беш йиллар мобайнида) берилиши натижасида уларнинг коммерция фаолияти фаоллашди ва фондлар бюджетларига келиб тушадиган коммерция тушумлари кўпайди. Аксарият фондларга берилган дастлабки имтиёзларнинг муддати тугагач, кичик фирмалар иқтисодий аҳволи ёмонлашади ёки фаолияти тўхтади, оқибат натижада фондларнинг ўз коммерция фаолиятидан оладиган тушумларининг кескин камайиши кузатилади.

Бюджетдан ташқари ижтимоий фондлар ичида муваффақиятли фаолият кўрсатаётган фондлардан бири «Маҳалла» хайрия фонди ҳисобланади. Мазкур фонд фаолиятининг 1999 йилдаги таҳлили кўрсатишича, унинг маблағларининг 95,5% и дан органи юридик ва жисмоний шахсларнинг — ҳомийларнинг ихтиёрий маблағ ўтказиши ҳисобига шаклланган ҳолда, коммерция фаолиятидан олинган даромадлар ҳиссаси эса бор-йўғи 2,2% ни ташкил этди. Ушбу фонд шаҳобчаларининг республика миқёсида, барча ҳудудларда мавжудлиги ва фаолияти яхши ташкил этилгани туфайли бошланғич, қуйи ташкилотларнинг тушумлари 2,2% ташкил этди. Хайрия мақсадларига маблағлар сарфлаш ва фаолият олиб боришда ушбу фонд бошқа фондларга намуна бўлиши мумкин. Масалан, «Маҳалла» фонди маблағларининг 92% и хайрия мақсадларига сарфлангани ҳолда, ўз тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга (5%) — фонднинг ривожланиши истиқболларига алоҳида эътибор берилади. Бошқарув аппаратини таъминлаш ва қуйи ташкилотларни ривожлантириш мақсадларига эса фонднинг бор-йўғи 3% маблағлари сарфланди (3-схема). Юқоридаги маблағлардан самарали фойдаланиш тамо-

йиллари мазкур фондни ижтимоий фондларнинг етакчисига айланишига сабабчи бўлди.

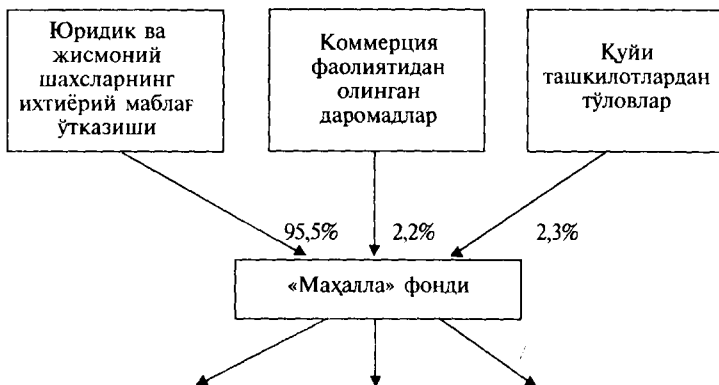
Ҳомийлар ёрдами доимо бир хил даражада бўлмайди, чунки у устун даражада ҳомийларнинг молиявий аҳволи ва улар даромадларининг тақсимланишига боғлиқ бўлади.

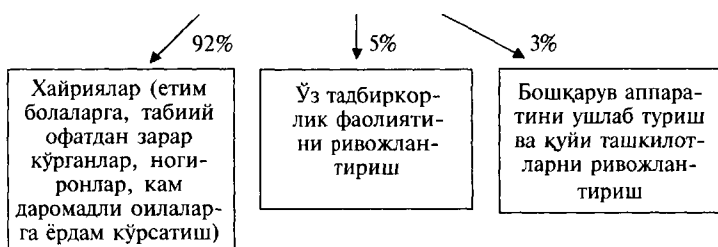
Фондларнинг бюджетига уларнинг Низомда белгиланган вазифаларни бажариш бўйича фаолиятдан маблағнинг бир хилда тушмаслиги фондларнинг тез-тез кредит олишга мажбур қилди ва уларнинг қарзи кўпайиб, молиявий жиҳатдан беқарор бўлиб қолди.

Таълим тизимида яқинда вужудга келганига қарамадан, муваффақиятли фаолият кўрсатаётган фондлардан бири «Устоз» республика фонди ҳисобланади. Фаолият кўрсатишининг икки йили мобайнида мазкур фонд ўзининг функционал йўналишини кучайтирмоқда ва маблағларнинг аксарият қисмини таълим тизимида фаолият кўрсатаётган олий ва ўрта махсус ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг малакасини ошириш мақсадига қаратилган. Шаклланиш жараёни маълум вақт ва мабағни талаб этганлиги туфайли дастлабки икки йил мобайнида фондни ташкил этиш, бошқариш ва бошқа харажатларнинг салмоғи юқорилигича (43%) қолмоқда (34-жадвал).

3-схема

**«Маҳалла» хайрия фонди молия маблағларининг шаклланиш
ва сарфланиш схемаси***

* Республика «Маҳалла» хайрия фондининг йиллик ҳисоботи асосида ҳисобланган

34-жадвал

Ўзбекистон республикаси «Устоз» фондининг 1998—1999 йиллардаги маблағларининг шаклланиши ва сарфланиши *

	Минг сўм ҳисобида	Фонз ҳисобида
Даромадлар		
Давлат бюджети маблағлари	25000	29,2
Таъсисчилар тушумлари	60124,2	70,2
Коммерция фаолияти тушумлари	540	0,6
Жами	85664,2	100,0
Харажатлар		
Профессор-ўқитувчиларнинг малакасини ошириш ва хорижга юбориш	30608,9	56,9
Фондни бошқариш харажатлари	10273	19,1
Бошқа харажатлар	12866,4	23,9
Жами	53748,3	100,0

* «Устоз» фондининг ҳисоботлари асосида ҳисобланган

Ижтимоий фондлар ҳузуридаги фирмалар фаолияти ижтимоий фойдали бўлиши учун уларга солиқлар бўйича дастлаб берилган имтиёзларни тиклаш зарур. Бироқ, бу иш фондларни коммерциялаш жараёнини чуқурлаштириши ва уларни соф бозор институтларига айлантириб қўйиши керак эмас. Фондлар, бозор воситаларидан фойдаланган бўлсалар-да, ўзларининг Низомда белгиланган фаолиятларига кўра нобозор институтлари ҳисобланади. Фондларнинг бош вазифаси аҳолининг турли табақаларига беғараз ижтимоий ёрдам кўрсатишдир, бу эса нобозор муносабатлари ҳисобланади.

«Нуроний», «Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш», «Камолот», «Олтин мерос», «Соғлом авлод учун», «Улуғбек» сингари йирик фондлар коммерция фаолиятини турлича қўламларда авж олдиришмоқда (35-жадвалга қаранг). Мазкур жараён ижтимоий фондларнинг ривожланиш истиқболининг моддий асосини шакллантиришда борган сари катта аҳамият касб эта бошлайди. Фондлар эса, ўз навбатида ортиб бораётган пул тушумларидан, биринчидан, ижтимоий мақсадда ва иккинчидан, коммерция фаолиятини ривожлантириш мақсадида фойдаланади. Ўз коммерция фаолиятини ривожлантириш борасида фаоллик кўрсатаётганлар ичида «Маҳалла» фондини алоҳида қайд этиш мақсадга мувофиқдир.

35-жадвал

1999 йилда Ўзбекистон Республикаси ижтимоий фондларидаги кичик корхоналар фаолияти*

Фондлар	Корхоналар сони, та	Ялпи пул тушуми, минг сўм ҳисобида	Харажатлар, минг сўм ҳисобида	Солиқ тўлашга бўлган фойда, минг сўм ҳисобида	Муддати тугаган дебиторлик қарзи, минг сўм ҳисобида
Экосан	25	39762,1	36558,6	723,5	42,0
Олтин мерос	53	429696,1	396388,9	19620,6	9971,6
Нуроний	481	3117434,4	2907796,6	115088,2	33378,8
Камолот	146	509316,4	483727,0	25210,7	459,3
Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш	22	256277,0	210322,2	50660,9	1,8
Ўзбекистон болалар фонди	5	6992,1	6778,4	170,4	—
Маҳалла	19	20025,9	19460,8	338,8	5,0
Соғлом авлод учун	75	156048,0	148103,8	6675,4	306,4
Наврўз	6	68213,5	89354,6	— 21585,9	—
Устоз	1	216,9	209,6	7,3	—

* 1999 йилда Ўзбекистон Республикасида кичик корхоналар ва микрофирмалар фаолиятининг асосий кўрсаткичлари. I қисм. — Тошкент, 2000 й., 17—37 бетлар асосида ҳисобланган.

Бироқ, ўтиш даври иқтисодиётида даромад олишнинг бозорга хос усуллари уларни тақсимлаш ва фойдаланишнинг нобозор усуллари билан уйғунлашиб бориши табиийдир. Иқтисодиётнинг ривожланиши ва иқтисодий ислохотларнинг чуқурлашуви натижасида иқтисодий барқарорлик вужудга келиб, ҳомийлар томонидан фондларга ажратиладиган тушумнинг роли ортиб боради, бу эса ўз навбатида фондлар коммерция фаолияти кўламининг янада кенгайтирилишига олиб келади. Республикада ижтимоий фондлар ҳузуридаги кичик корхоналар фаолиятига оид турли-туман маълумотларни 35-жадвалда кузатиш мумкин.

36-жа д в а л

**«Наврўз» фонди даромадининг вилоят бўлиналари
бўйича динамикаси**

Вилоятлар	Даромад, минг сўм			
	1996	1997	1998	1999
Қорақалпоғистон	459,1	273,1	1361,0	3838,7
Андижон	2050,0	4500,0	10616,0	6670,0
Бухоро	562,0	1206,9	1172,0	320,7
Жиззах	229,0	3472,0	2886,0	—
Навоий	817,2	408,4	1277,0	1392,6
Наманган	400,0	5117,1	2909,0	14000,0
Самарқанд	820,9	1532,1	1018,0	10786,4
Сурхондарё	672,3	3471,1	2144,0	3723,2
Тошкент	—	1765,0	2554,0	1791,7
Фарғона	373,6	4548,5	7609,0	8479,0
Хоразм	5,0	154407,5	13389,0	11571,8
Қашқадарё	600,0	1291,0	2531,0	7212,0
Тошкент шаҳри	3847,5	11931,8	20183,0	37711,5
Сирдарё	315,0	2110,0	250,0	457,2
Марказлаштирилган тушум	7641,0	101279,9	105563,0	137161,0
Жами	18892,0	158324,6	175462,0	243115,8

36-жадвал маълумотларининг кўрсатишича, Тошкент шаҳри, Андижон, Фарғона, Самарқанд ва На-

манган вилоятларидаги «Наврўз» фонди минтақавий бўлинмаларининг даромадлари катта бўлган. Сурхондарё, Сирдарё ва Қашқадарё вилоятларида эса уларнинг иқтисодий салоҳияти паст бўлганлиги учун даромадлар миқдори ҳам мутаносиб равишда кам бўлган. Маълумки, минтақаларнинг иқтисодий салоҳияти ва ривожланиши даражаси бир-биридан анча фарқ қилади ва бу ҳол ўз навбатида фондларнинг фаолиятига таъсир этмоқда. Қуйида, 37-жадвалда келтирилган маълумотлар мамлакатимиз минтақаларининг иқтисодий салоҳияти ва ривожланиш даражасини тўла акс эттиradi.

37-жа д в а л

*Ўзбекистон минтақалари бўйича аҳоли жон бошига
тўғри келадиган реал ЯИМ**

	(Харид қобилияти паритети,\$)			Республика бўйича ўртача кўрсаткичга нисбатан % да		
	1996	1997	1998	1996	1997	1998
Республика	2508	2670	2829	100	100	100
Шимолий Ўзбекистон	2363	2162	2316	94,2	81,0	81,9
Қорақалпоғистон	1698	1596	1784	67,7	59,8	63,1
Хоразм	3127	2808	2923	124,7	105,2	103,3
Марказий Ўзбекистон	2346	2479	2654	93,6	92,9	93,8
Бухоро	2582	2739	3206	102,9	102,6	113,3
Жиззах	2014	2040	2051	80,3	76,4	72,5
Навоий	3636	4112	3650	145,0	154,0	129,0
Самарқанд	1734	1867	2274	69,1	69,9	80,4
Сирдарё	3217	3062	2679	128,3	114,7	94,7
Жанубий Ўзбекистон	2064	2330	2466	82,3	87,3	87,2
Қашқадарё	2361	2784	2668	94,1	104,3	94,3
Сурхондарё	1693	1764	2215	67,5	66,1	78,3
Шарқий Ўзбекистон	2766	2923	3143	110,3	109,5	111,1
Андижон	1994	2567	2673	79,5	96,1	94,5
Наманган	1915	1916	1841	76,3	71,8	65,1
Фарғона	3324	2906	2892	132,5	108,8	102,2
Тошкент	2625	2931	3105	104,7	109,8	109,7
Тошкент шаҳри	3790	4580	5287	151,1	171,5	186,9

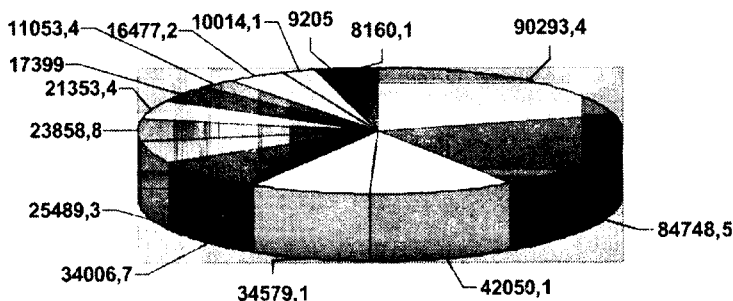
* Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. Ўзбекистон 1999 й. UNDP. — Т., 2000 й., 89-бет.

Фондларнинг бюджети минтақавий ривожланиш даражасига боғлиқ бўлишига қарамай, уларнинг даромади маълум даражада фаолиятининг фаоллиги билан ҳам белгиланади. Шунинг учун даромадлар бевосита иқтисодий аҳволга тўғри пропорционал бўлмайди. Даромадлар иқтисодий салоҳият билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳам табақаланиши мумкин (8-диаграммага қаранг).

Ижтимоий фондларнинг харажатлари миқдори уларнинг даромади даражасига кўра белгиланади, бироқ харажатларнинг аниқ шакллари фондларнинг бажарадиган функционал вазифасига боғлиқ бўлади. Мисол тариқасида айрим фондларнинг харажатларини кўриб чиқамиз.

8-диаграмма

«Камолот» фондининг ҳудудлар бўйича даромади
(1999 йил, минг сўм)

☐ 1 Наманган	☒ 2 Тошкент ш.	☐ 3 Фарғона
☐ 4 Навоий	☒ 5 Тошкент в.	☒ 6 Қашқадарё
☒ 7 Қорақалпоғистон	☐ 8 Андижон	☒ 9 Самарқанд
☒ 10 Хоразм	☐ 11 Сурхондарё	☐ 12 Жиззах
☒ 13 Сирдарё	☒ 14 Бухоро	

«Камолот» ёшлар фонди ҳисобланади. Шунга мувофиқ равишда, унинг харажатларида ёшларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва шу билан боғлиқ тадбирларни молиялаштириш бош вазифа ҳисобланади. Фонд харажатлари таркибидаги хайрия ишларига, ёшлар оммавий тадбирларини ўтказишга қилинадиган харажатлар

ижтимоий мазмунга эга. Бошқариш харажатлари, Низом фондини тўлдиришга, резерв фондини кўпайтиришга сарфланадиган харажатлар соф ишлаб чиқариш хусусиятига эга. Мазкур фондда ижтимоий фаолият ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳосиласи ҳисобланади, айти маҳалда ижтимоий фаолият ёрдамчи хусусиятга эгадир. Фикримизни исботлаш мақсадида фонд бошқаруви харажатларини кўриб чиқамиз (38-жадвалга қаранг).

38-жадвал

«Камолот» фонди бошқаруви харажатлари

Харажатлар	Харажатлар, минг сўм	
	1999	2000 ⁴⁶
Иш ҳақи фонди	7000,0	10000,0
Ижтимоий суғуртага ажратма	2600,0	3600,0
Хизмат сафари харажатлари	1500,0	1500,0
Девонхона харажатлари	2000,0	1000,0
Биоларни сақлаш	3000,0	7000,0
Транспорт воситаларини таъминлаш	2500,0	2000,0
Семинарлар, мажлисларга харажат	600,0	1000,0
Маданий-оммавий тадбирларга харажат	3000,0	1000,0
Жиҳозлар ва мебель сотиб олиш учун харажат	1000,0	1000,0
Резерв фонди	1000,0	1000,0
Маъмурий бинони капитал таъмирлаш	2000,0	4000,0
Транспорт воситалари ва эҳтиёт қисмлар сотиб олиш харажатлари	2000,0	1000,0
Хайрия ишлари	2000,0	2000,0
Меҳмонларни кутиш харажатлари	500,0	500,0
Фирмаларнинг Низом фондини тўлдириш учун молиявий ёрдами	4600,0	5000,0
Вилоят бўлимларига молиявий ёрдам	4000,0	5000,0
Кадрларни ўқитишга харажатлар	1000,0	2000,0
Кўзда тутилмаган харажатлар	2000,0	2000,0
Жами	41700	51600

⁴⁶ «Камолот» фонди ҳисоботлари бўйича тузилган.

Бошқарув харажатлари фонд харажатларининг ҳаммаси эмас, албатта. Шундай бўлса-да, улар харажатлар сарфланишининг умумий йўналишини кўрсатади, уларнинг таркибида бошқарув харажатлари, хусусан, аппаратнинг ўзини таъминлаш харажатлари аксарият қисмини ташкил этади. Фонд бошқаруви харажатлари таркибида бевосита ижтимоий харажатлар барча харажатларнинг бор-йўғи 15,6 фоизини ташкил қилади. Тўғри, фондларнинг вилоятлардаги бўлимлари ҳам ижтимоий вазифаларни бажаради. «Камолот» фондининг вазифалари ижтимоий жиҳатдан қанчалик муҳимлигини аниқлаш учун фонднинг вилоятлардаги бўлимлари харажатларини ҳам кўриб чиқамиз (39-жадвалга қаранг).

39-жадвалда келтирилган харажатлар таҳлили фонднинг вилоятлардаги бўлимларида ҳам ижтимоий харажатлар фонд жами харажатларининг бор-йўғи олтидан бир қисмини ташкил этишини кўрсатмоқда. Тўғри, вилоятлар ҳар хил, бироқ уларнинг жами миқдори фонднинг ўзини таъминлаш, шу жумладан «Камолот» фонди ҳузуридаги фирмалар фаолиятини кенгайтириш учун сарфланадиган харажатларга нисбатан арзимас даражададир.

39-жадвал

«Камолот» фонди вилоят бўлимлари бўйича харажатлар таркиби (1999 йил, минг сўм)*

Вилоятлар	Харажат турлари				
	Девонхона, транспорт, сафар харажатлари, бинони сақлаш учун харажатлар	Оммавий- маданий, хайрия ташвиқлари	Туман бўлимларига молиявий ёрдам	Иш ҳақи	Бошқа харажатлар
Андижон	4099,7	4320,6	233,5	9144,1	2203,1
Бухоро	2685,9	1204,9	360,0	2469,7	439,6
Жиззах	1596,0	1502,7	4980	5157,6	1845,2
Навоий	1593,5	2318,5	0,4	6268,7	19734,7
Наманган	3193,6	8722,7	550,4	15285,5	56124,2
Самарқанд	2389,1	4474,7	133,7	7708,9	2182,1
Сирдарё	2102,2	235,6	—	3996,2	1713,7

Ижтимоий фондлардан фойдаланиш
самарадорлиги

Сурхондарё	2544,5	3092,7	50,0	2464,7	4968,6
Тошкент шаҳри	3361,0	10026,6	752,7	17744,7	4443,4
Тошкент	5803,6	1796,4	—	8885,5	964,9
Фарғона	4187,4	7572,2	240,2	26098,6	4386,3
Хоразм	2998,0	1528,4	7,6	5008,6	499,6
Қашқадарё	2942,8	3694,2	2258,8	12994,4	4163,9
Қорақалпоғис- тон	6055,5	3840,8	—	16994,6	—
Жами	45552,8	54331,0	5085,3	140221,8	103669,3

* «Камолот» Республика фондининг 1999 йилдаги ҳисоботи асосида ҳисобланган

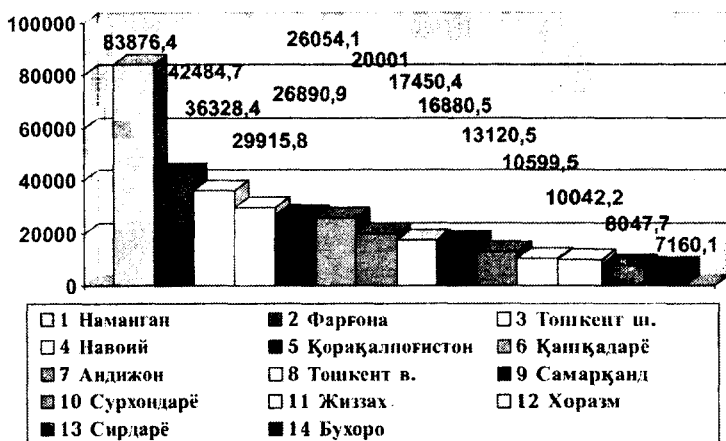
Бу харажатлар фонд жами харажатларининг 54,7 фоизини ташкил қилади. Бошқа харажатлар ҳам ҳаддан ташқари юқориликча (29,7%) қолмоқда. Юқоридаги таҳлил асосида қуйидаги хулосани чиқариш мумкин: «Камолот» фондининг ижтимоий йўналиши заиф, улар ошқора равишда етарли даражада амалга оширилмаяпти. Айни маҳалда, ҳудудлар бўйича қараганда, харажатлардаги фарқ яққол кўзга ташланади (9-диаграмма).

Юқорида кўриб чиқилган «Камолот» фондидан фарқли равишда «Наврўз» фондида ижтимоий хайрия ишлари нисбатан қатъий аниқ йўналтирилган бўлиб, тижорат фаолиятини кенгайтиришга мойиллик ҳам кўзга ташланади (40-жадвалга қаранг).

40-жадвал маълумотларидан кўринишича, хайрия ишларига харажатлар, умуман, фонд даромадлари ҳиссасига нисбатан ўсиб бормоқда.

9-диаграмма

«Камолот» фондининг вилоятлар бўйича харажати
(1999 йил, минг сўм)

Бироқ, вилоятлар бўйича хайрия ишларини маблағ билан таъминлаш фонд даромадлари билан мувофиқ келмайди. Бу қайта тақсимлаш муносабатларининг икки жиҳатини акс эттиради. Биринчидан, ўтган йиллар маблағлари қолдиғи қайта тақсимланади, иккинчидан, даромадлар вилоятлар ўртасида қайта тақсимланади.

Сўнгги ҳолат ижтимоий ёрдамга муҳтож шахслар мажмуи ўзгариши, ёрдам кўрсатиш навбати ва, ниҳоят, бошқа фондлар ёрдами билан боғлиқ-ки, биргина минтақада ижтимоий ёрдам кўрсатиш билан шуғулланувчи бир нечта фонд иш олиб боради.

Масалан, «Нуроний», «Соғлом авлод», «Наврўз», «Улуғбек» фондлари ва бошқалар кексаларга, болаларга, беморларга ва ногиронларга ёрдам кўрсатади.

Фондлар ичида ресурсларнинг қайта тақсимланиши ҳам муқаррар. Агар ҳозир қайта тақсимлаш бир вилоят фойдасига содир бўлаётган бўлса, кейинчалик бошқа вилоят ижтимоий манфаатлари устун қўйилади. Бироқ турли фондлар молия ресурслари қачон тақсимланиши ва қайта тақсимланишига қарамай, ижтимоий аҳамиятга эга тадбирларга харажатлар озлигича (барча

харажатларнинг 15—20 фоизи) қолмоқда. Бу, айниқ-
са, ижтимоий қўллаб-қувватлаш учун асосий маблағни
катта харажат талаб қиладиган коммерция фаолияти
натижасида топаётган фондларда сезиларлидир. Бу
аҳволда ижтимоий ёрдам фақат соф даромад ҳисоби-
дан кўрсатилиши мумкин.

40- ж а д в а л

**«Наврўз» фондининг вилоят бўлимлари бўйича
харажатлар таркиби⁴⁷**

Вилоятлар	1997		1998		1999	
	Жами ха- ражатлар, минг сўм	Даромага нисбатан %да	Жами ха- ражатлар, минг сўм	Даромага нисбатан %да	Жами ха- ражатлар, минг сўм	Даромага нисбатан %да
Андижон	950,0	46,3	4523,0	42,6	5103,5	76,5
Бухоро	371,5	30,8	407,0	34,7	271,2	84,6
Жиззах	1964,4	56,5	2485,0	8601	6264,5	—
Навоий	3541	86,7	970,0	76,0	1924,3	138,2
Наманган	322,4	63,0	1061,0	36,4	10956,5	78,2
Самарқанд	290,3	19,0	916,0	90,0	1315,8	12,2
Сирдарё	651,0	30,8	364,0	145,6	348,5	76,2
Сурхондарё	793,1	22,9	1004,0	46,8	1586,5	46,2
Тошкент	680,0	38,5	1367,0	53,5	2839,0	158,4
Фарғона	1080,6	23,7	2305,0	30,3	1249,5	14,8
Хоразм	1098,1	7,2	2293,0	14,1	1478,6	12,8
Қашқадарё	514,5	39,8	1722,0	68,0	1270,5	17,9
Тошкент шаҳри	520,0	4,4	2408,0	12,0	5119,5	13,6
Қорақалпоғистон	61,0	22,3	285,0	21,0	1462,1	38,0
Марказлаштирил- ган харажатлар	5728,5	58,5	9057,0	8,6	24574,0	17,9
Жами	18566,4	11,7	31167,0	17,8	65764,0	27,0

Тўлалигича ҳомийлар томонидан маблағ билан таъ-
минланадиган фондларда аҳвол бошқача. Уларда иш-
лаб чиқариш харажатлари бўлмайди. Маъмурий хара-

⁴⁷ «Наврўз» фонди ҳисоботлари бўйича тузилди.

жатлар асосан фондларнинг хайрия фаолиятини бошқариш билан боғлиқ. Шунинг учун ички харажатларнинг хайрия кўламига таъсири арзимас даражада бўлади. Бундай фондлар, одатда, инсон капиталига сарфланадиган инвестицияга кўмаклашади, соғлиқни сақлашни, таълим ва илмий салоҳиятни ўстиришни таъминлайди. «Умид», «Устоз», «Улугбек», «Соғлом авлод» фондлари ва бошқаларни шулар қаторига киритиш мумкин.

Бозор муносабатларига ўтилиши билан очик иқтисодиёт шароитида фақат миллий кўламда эмас, балки халқаро кўламда ҳам ўта ҳаракатчанлиги билан ажралиб турувчи иш кучига алоҳида талаблар қўйилади. Ортикча бандликда ва банд бўлмаган аҳоли кўп бўлганда мамлакатлар ўртасида иш кучини қайта тақсимлаш, биринчидан, иш кучини экспорт қиладиган мамлакатларда ижтимоий кескинликни камайтиради; иккинчидан, қўшимча иш кучига муҳтож мамлакатлар меҳнат бозоридаги талабни қондиради. Ўзбекистон, агар ўзидаги иш кучи жаҳон андозалари талабларига жавоб бера олса, жаҳон бозорига иш кучи етказиб бериши мумкин. Иш кучи сифатини ошириб, жаҳон андозаси даражасига эришиш учун инсон капиталига катта маблағ сарфлаш зарур.

Йигирманчи асрнинг 80—90-йилларида жаҳон иқтисодиёт фанида инсон капиталини инвестициялаш назарияси кенг ёйилди. Бир томондан, бу таълимот амалда шубҳа остига олинмади. Бошқа томондан эса, унинг кўплаб қоидалари, айниқса, тегишли ижтимоий йўналишга эга фондларни шакллантириш борасидаги қоидалари етарли даражада ёритилмади.

Бунинг сабаблари кўп. Улар орасида, фикримизча, инвестициялар ва уларнинг шакллари мазмуни етарлича аниқ таърифланмагани, ижтимоий муаммоларни кўриб чиқишда эътиборнинг кўпроқ камбағалликни бартараф этишга қаратилиши сабаблари бор. Бу ҳол инвестиция ва ижтимоий муаммоларнинг ўзига хос «узилишини» кўп жиҳатдан олдиндан белгилаб беради-ки, бу муаммоларни ҳатто «ижтимоий инвестициялар» сингари тоифа ҳам ҳал эта олмайди.

Ватанимизда чоп этилган адабиётларда таъкидланишича, «инвестиция» тушунчаси ҳам кенг маънода,

ҳам тор маънода ишлатилади, унинг мазмуни ва моҳиятини бир хил маънода белгилаш жуда мураккабдир⁴⁸. Аслида иқтисодиёт фанининг турли қисмларида, шунингдек амалий фаолиятнинг турли йўналишларига нисбатан, унда асосан татбиқ қилиш соҳаси ва объектлари хусусиятлари билан боғлиқ турли маъно кўзга ташланмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги қонунида «инвестиция» атамаси «иқтисодий ва бошқа фаолиятга сарфланадиган моддий ва номоддий неъматлар ва уларга бўлган ҳуқуқлар» деб таърифланади. Яъни, категория моҳияти асосан маблағ сарфлаш билан боғланади. Бу, сўзсиз, тўғри, амалий жиҳатдан аниқ ёндашувдир. Бироқ, бу сарфларнинг манбаи ва мақсади тўғрисидаги масала муҳим аҳамиятга эга. Фикримизча, эътибор асоссиз равишда фойда сабабларига ёки қўшимча даромадга қаратилади.

Иқтисодиёт реал сектори назарияси позициясидан қараганда, инвестиция деганда, одатда, янги капитални такрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш жараёни назарда тутилади. Айни маҳалда, у фақат ишлаб чиқариш воситаси сифатидагина эмас, балки шахсий омил салоҳияти сифатида ҳам кўриб чиқилиши характерлидир.

Молия назарияси инвестицияларни, энг аввало, келажакда фойда олиш мақсадида реал ёки молиявий активларга эга бўлиш билан боғлайди⁴⁹. Бу соҳада ўтган асрларда яшаган, капитални истиқболда кўпроқ неъматлар олиш мақсадида ҳозирги неъматларни истёмол қилишдан тийилиш нуқтаи-назаридан белгилаган иқтисодчиларнинг эскича ёндашувини сақлаб қолиш ҳолатлари юз берган.

Умумиқтисодий маънода инвестицияларни капитал жамғариш жараёни сифатида тасаввур қилиш энг кенг тарқалган талқиндир. Бу таърифда, бошқа ҳамма нарсадан ташқари, истиқболдаги муайян манфаатлар ва улар билан боғлиқ риск мазмуни келтирилган.

⁴⁸ Газизбеков Д. Инвестиции: что понимать под этим. — «Рынок, деньги и кредит», 1999 г., № 9

⁴⁹ Шарп У., Александр Г., Бэйли Дж. Инвестиции. — пер. с англ. — М.: ИНФРА, 1997 г.

Инвестицияларни таснифлашга ёндашувлар ҳам шу таърифларга мувофиқ шаклланган. Иқтисодчилар, одатда, реал (капитални ташкил этувчи) бевосита инвестицияларни; портфелли инвестицияларни; молиявий инвестицияларни ва номоддий интеллектуал инвестицияларни ажратиб кўрсатишади⁵⁰.

Ижтимоий инвестиция таърифидаги айрим ноаниқликлар, фикримизча, айти шу жойдан бошланади. Аслида бундай инвестициялар йўқ. Интеллектуал, номоддий инвестициялар — ўта ноаниқ номланишдир. Боз устига, аввал санаб ўтилган барча (бевосита, портфель, молиявий) шакллар ҳам интеллектуал ва номоддий бўлиши мумкин. Бир ўлчамли мантиқий қоидалар аниқ бузилаётган бўлиб чиқади (яъни моҳиятан турли даражадаги ҳодисалар бир категорияга киритилади).

Шу нуқтаи-назардан қараганда, инвестицияларнинг мўлжалланган объектлар бўйича ажратилиши анча мантиқий кўринадики, бу нарса Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Қонунида кўзга ташланади. Бу ҳужжатда улар капитал (яъни реал активлар); инновацион (техниканинг янги авлоди ва янги технологияларни ишлаб чиқиш ва ўзлаштиришга); ижтимоий (инсон салоҳиятини ривожлантиришга ва бошқа номоддий неъматларга) инвестицияларга ажратилади.

Айни маҳалда, бундай ҳолатда ижтимоий инвестицияларни аниқловчи, фойда олиш мақсадидаги инвестиция сифатида, инвестицияларни аниқлашнинг умумий иқтисодий қоидаларидан чиқиб кетади, чунки инсон салоҳияти ва номоддий неъматлар аниқ миқдорий қадрият таърифларига эга эмас.

Эркин иқтисодий тизимда инвестициялар, одатда, микро даражада, яъни турли мулкчилик шаклидаги алоҳида хўжалик субъектлари томонидан амалга оширилади. Инвестициялаш бўйича микро даражада қабул қилинадиган бу қарорлар нисбатан мустақилдир. Улар сабаблари, кўлами, мақсадлари бўйича хилма-хил бўлиб, ҳисоблаб чиқиладиган, прогноз қилинадиган

⁵⁰ Золотогорев В. Г. Инвестиционное проектирование // Учебное пособие. — Минск: ИП «Экоперспектива», 1998 г., стр. 13.

ва шу тариқа танлов мезони бўлиб хизмат қиладиган тегишли молиявий оқибатларга йўналтирилади.

Шу билан бирга хўжалик юритувчи субъектнинг қўшимча фойда олишидан иборат умумий асослари борлиги доим таъкидланади. Бинобарин, инвестиция сиёсатини танлаш мезони доим субъектив ва муайян аниқ босқичда кўзда тутиладиган стратегик молиявий мақсадларга боғлиқ бўлади.

Инвестиция мезонларига бундай ёндашувда унинг ижтимоий таркиби умуман кўрсатилмайди, ижобий ва салбий хусусиятга эга бўлган ижтимоий оқибатлари ҳисобга олинмайди. Шу боис, амалда инсон капиталини инвестициялашнинг тегишли манбаи бўлмаганидек, бундай инвестициялашни амалга оширадilar. Айни маҳалда инсон капиталини инвестициялаш муаммоси чет элда анча кенг ёйилган бўлиб, амалда барча ўқув курсларида баён этилади⁵¹.

Бу таълимотларда инсон капитали инсонда мужас-самлашган даромад келтириш қобилиятининг ўлчови сифатида талқин этилади. Инсон капитали туғма қобилият ва истеъдодни, шунингдек эгалланган билим ва орттирилган малакани ўз ичига олади.

Гап капитал ҳақида кетганда, одатда, энг аввало, икки аломатга эга активлар (ускуналар, бинолар, саноат бинолари) назарда тутилади. Улар, биринчидан, инвестициялаш натижасидир, иккинчидан эса, муайян вақт давомида даромад келишини таъминлаб беради. Ўз навбатида, инсон (шунингдек, бошқа манфаатдор жисмоний ва юридик шахслар) таълим ва малака ортиришни маблаг билан таъминлаб, ўзини-ўзи инвестициялайдиган ҳолдагина инсон капитали яратилади. Бу инвестициялар, вақти келиб, нисбатан юқори иш ҳақи ёки кўпроқ қониқиш ҳосил қилдирадиган ишни бажариш имконияти сифатида самара келтириб, ўзини қоплайди.

Маълумот даражаси нисбатан юқори бўлган ходимлар, ўртача ҳисоблаганда, каттароқ даромад оладилар. Даромаднинг ёшга боғлиқлиги эгри чизиқлари шу асос-

⁵¹ Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика — Пер. с англ. — М., 1997 г., с. 261—269; Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. — Пер. с англ. — М., 1995 г., с. 302—310; Макконел К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика.: Пер. с англ. — М., 1992 г., Т. 2, с. 171—174.

да вужудга келади. Уларнинг кўрсатишича, биринчидан, энг ёшларни истисно қилганда, ходимлар ўз маълумоти даражаси қанча юқори бўлса, шунча кўп ҳақ олар эканлар. Иккинчидан, эгри чизиклар кескинлиги, айниқса, нисбатан юқори маълумот даражасига мувофиқ келувчи графикларда, ёшлар учун анча юқори экан. Ёш катталашгани сари боғлиқлик қиялаб боради ва пенсия ёшига яқинлашган сари, айримлари йўқолиб ҳам боради.

Буларнинг барчасидан қуйидаги муҳим савол туғилади: нима учун нисбатан юқори маълумотли кишилар нисбатан юқори ҳақ оладилар? Бунга камида икки хил жавоб бериш мумкин. Биринчидан, бу маълумотлар, афтидан, умуман қобилияти юқори кишиларнинг маълумот даражаси ҳам юқори бўлишини акс эттиради. Иккинчидан, кейинчалик меҳнатга нисбатан кўникмалар ҳосил қилиниб, одатлар вужудга келади ва ишлаб чиқаришда фойдали бўлади.

Фанда, даромадларда (қобилиятлар бир хил бўлгани ҳолда) фақат маълумотгагина боғлиқ бўлган фарқ бор ёки йўқлигини аниқлашга уринишлар кўп бўлган. Интеллектуал ривожланиш коэффиценти бир хил, бироқ маълумот даражаси ҳар хил бўлган кишиларнинг даромадини қиёслаш маълумот даражасини ошириш даромадларнинг ошишига аниқ таъсир қилишига олиб келади. Аммо бу маълумот даражаси унумдорликка таъсир этишини исботлаб бермайди. Гап шундаки, меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи қобилиятларни ўлчашнинг иложи йўқ. Шундай қилиб, қобилиятлар бир хил даражада бўлганда даромадларнинг маълумотга боғлиқлигини аниқлаш анча қийин, чунки қобилиятларнинг барча жиҳатларини ҳисобга олиш мушкул.

Айрим иқтисодчилар шундай кузатувлар асосида маълумотлилик бевосита ўлчаниши қийин ёки ўлчаш имкони бўлмаган қобилиятларнинг аломати бўлиши тўғрисидаги тезисни олға сурдилар.

Агар алоҳида кишилар учун маълумот олишга харажат қилиш рационал бўлса, умуман, жамият учун, агар маълумотлилик унумдорликни чиндан ҳам оширасагина маъно касб этади. Акс ҳолда жамият малакасига бозорда талаб бўлганларни танлаб олишдек нисбатан арзон усулни топиб, маблағни тежаш мумкин.

Бошқа томондан эса, маълумотлилик чиндан ҳам унумдорликни оширишини билвосита тасдиқловчи асослар бор. Бироқ, табиий қобилиятларни ўлчаш қийин бўлгани учун маълумотлиликнинг унумдорликни оширадиган аниқ доирасини аниқлаш жуда мураккабдир. Маълумотлилик унумдорликнинг ошишига кўмаклашади ва унда ўз аксини топади, деб тахмин қилиш оқилона иш бўлади. Иқтисодиёт назариясига айти шундай ёндашув хосдир.

Маълумот олишга қарор қилиш, иш топишга қарор қилишдан фарқли равишда, кўпроқ ҳам харажатларни, ҳам фойдани ҳисобга олувчи инвестициялаш қароридир. Бундай қарор асосан қуйидагилардан таркиб топган:

1. Тўғридан-тўғри харажатлар ёки жорий даромаддан, масалан, ўқитиш, дарслик сотиб олиш учун ва бошқа бевосита чегиришлар мавжуд.

2. Ўқиш ҳам муқобил харажатларни келтириб чиқаради: меҳнат бозорига кечроқ келганлар ўқишга сарфлаган бир неча йил ичида олиши мумкин бўлган даромаддан маҳрум бўлади.

3. Маълумот олишнинг молиявий имтиёзларидан келажакдагина баҳраманд бўлинади, чунки у тугаллангач, узоқ давр мобайнида юқори даромад олинади.

4. Олий маълумотнинг, бундан ташқари, пул билан боғлиқ бўлмаган харажатлари ва фойдаси ҳам бор: кўпчилик кишиларнинг зерикарли маърузаларини тинглаб, имтиҳон топширишга тоқати йўқ, лекин кўпчилик ўз билимини кенгайтиришдан, янги кишилар билан учрашишдан ва янги ғояларни билиш ва ҳоказолардан ҳузур қилади.

Шунинг учун таълимга маблағ сарфлаш тўғрисида инвестициялаш қарорини қабул қилишдан олдин унинг фойда ва зарарини ҳисоблаб кўриш керак. Маълумот қанча кўп даромад келтирса, шунчалик жозибадор бўлиши маълум. Бошқа томондан эса, таълимга харажатни ошириш яқин орада келадиган маълумотли кишилар оқимини камайтиради.

Шу билан бирга, фақат маблағ сарфини ва афзалликларни эътиборга олган ҳолда маълумот олиш тўғрисида бир қарорга келиш ҳам тўла оқилона иш эмас. Бу ишнинг оқилоналигини аниқлаш учун қандайдир йўл

билан жами харажатларни ва жами афзалликларни таққослаш зарур. Бундай таққослашнинг асосий қийинчилиги шундаки, афзалликка эришишдан олдин харажат қилинади. Афзалликка эришиш муддати қанча узоқ бўлса, унинг қиммати шунча кам бўлади, шу боис уни шунчаки миқдорий жиҳатдан ўлчаб олмаймиз. Шунинг учун олий маълумотга қилинган харажатларнинг қопланишини аниқлашнинг бошқача усулини топиш зарур.

Бундай муаммоларни ҳал қилишда, одатда, харажатлар келажакда олинадиган фойда билан қопландиган маблағ сарфи деб ҳисобланади. Сўнг, муайян ҳажмдаги инвестицияда қандай фоиз улуши белгилашишига қараб ҳақиқий самара олиш мумкинлиги тўғрисидаги масала қўйилади. Айни маҳалда, таълимни инвестициялашда ҳам самара меъёри мавжуд. Бу самара даражаси қанча юқори бўлса, маълумот олиш молиявий нуқтаи-назардан шунча фойдали бўлади. Таълимнинг ўзини-ўзи қоплашини иқтисодий жиҳатдан тўғри ҳисоблаб чиқиш учун таълимга сарфланган маблағлардан муқобил фойдаланиш, масалан, облигация ёки акция сотиб олиш учун фойдаланиш имконияти эътиборга олинади. Сўнг ҳар бир ҳолатдаги самара меъёри таққосланади. Шунинг учун биржа нархлари молиявий активлар ҳолатини акс эттирибгина қолмай, балки кўп кишилар учун маълумот олиш тўғрисида бир қарорга келишнинг оқилоналигини ҳам билвосита кўрсатади.

Иқтисодиётда таркибий силжишлар бўлган ҳолатларда олий маълумотли ходимларга талаб ортади. Бундай силжиш, масалан, иқтисодиёт тўқимачилик ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришдан олий маълумотли кишилар меҳнати юқори унумдорлиги билан ажралиб турадиган юқори технологияли буюмлар ишлаб чиқаришга йўналтирилганда рўй бериши мумкин.

Инсон капиталининг маълумот ва малакани самарага айлантирадиган ғояси фақат таълим ва ўқитишдан иборат бўлмайди, чунки ишлаб чиқариш кўникмаларини узлуксиз кўпайтириб бориш назарда тутилади.

Инсонга инвестициялашнинг умумий хусусияти яққол ижтимоий характерга эгадир. Айни маҳалда улар давлат ва нодавлат характерига эга бўладилар.

Айни маҳалда таъкидлаш зарурки, ижтимоий инвестицияларнинг нодавлат характери кенгроқ тарқалмоқда ва эндиликда фақат фирмалар ва айрим кишиларнинг бевосита манфаатлари билан боғлиқ бўлмай қолди.

Ўзбекистонда инсон капиталига маблағ сарфлаш жаҳон тажрибаларига мувофиқ давлат йўли билан ҳам, нодавлат йўли билан ҳам амалга оширилмоқда. Давлат инвестициялари таълимни бюджетдан маблағ билан таъминлаш шаклига эга. Умумжаҳон банки маълумотига кўра, Ўзбекистонда таълимга сарфланадиган давлат харажатлари кўрсаткичлари жаҳонда энг юқори кўрсаткичлардандир.

Таълимни қўллаб-қувватлаш учун қилинаётган катта харажатлар ижтимоий сиёсатнинг фаоллигидан далолат бермоқда, шу туфайли ижтимоий секторни таназзулдан сақлабгина қолмай, балки уни ривожлантиришга ҳам эришилди.

Нодавлат инвестициялари корхоналар, нодавлат фондлар ва жамоат ташкилотлари ва аҳолининг ўз маблағи сарфларидан иборат. Бозор ислохотларини ўтказиш йилларида республика аҳолисининг маблағ сарфи ошгани кузатилди. Бироқ, улар ҳали ҳам кам. Масалан, таълимга харажат жадал ўсиб боргани ҳолда, улар 1999 йилда уй хўжаликлари жами харажатининг 0,3 фоизича ҳам бўлмади. Аҳолининг инсон капиталига маблағ сарфи танлаш характериға эға ва бу ишни аҳолининг катта даромадға эға қатламларигина амалға ошира олади. Бундай қатлам бозор ислохотлари жараёнида шакллана бошлади. Булар, энг аввало, тадбиркорлар, яъни янги кишилардир. Уларнинг даромадлари жорий истеъмол харажатларидан анча юқори бўлиб, таълим учун молиявий ресурс ажратиш имкониятиға эғадирлар. Ҳозирги вақтда (1999 йилда) тадбиркорлик даромади аҳоли жами даромадининг 28,6 фоизини ташкил этмоқда.

Айни маҳалда, аҳоли қатламларининг, айниқса қишлоқ аҳолисининг кўпчилиги бундай даромадларға эға эмас ва даромадлари истеъмол харажатларидан ортиқ эмас. Бундай даромад бўлган тақдирда ҳам, у ўз маълумотиға инвестициялаш учун етарли эмас. Бундай ҳолатда ўз маблағини инсон капиталини инвестициялашға йўналтирган нодавлат ижтимоий фондларининг аҳамия-

ти ортади. Кимдир бу билан таълим олаётганларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш мақсадида қисман шуғулланса, бошқалар буткул шуғулланади. «Камолот» ёшлар фонди ўқувчилар ва талабаларни, ёш мутахассисларни ижтимоий қўллаб-қувватлайди. 1999 йилда фонд иқтидорли талабалар, танлов ғолиблари, шунингдек ўқувчилар учун махсус «Истеъдод» стипендиясини ажратди.

Фонд ёшларнинг касб маҳоратини, ғоявий-ахлоқий савиясини ошириш бўйича тадбирларни маблағ билан таъминлайди, ёшларнинг чет эллик профессор-ўқитувчилар ва мутахассислар томонидан ўқитилишини уюштиради, ёшлар фестиваллари, иш жойлари ярмаркалари, спартакиадалар ва ҳоказоларни ўтказди.

«Умид», «Улуғбек», «Устоз» сингари фондлар Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига мувофиқ таълим ва илмий дастурларни рўёбга чиқаришга ихтисослашган. «Умид» фонди буткул ҳомийлар томонидан маблағ билан таъминланади, иқтидорли ёшларни танлаб, уларни жаҳондаги илғор университетларда ўқитиш билан шуғулланади. Фонд мавжуд бўлган уч йил ичида ёшларни ўқитишга фонд орқали катта молиявий ресурслар сарфланди.

«Улуғбек» фонди фаолияти илмий-ишлаб чиқариш характерида эга. У, энг аввало, кириб келаётган янги технологик революция шароитида миллий иқтисодиёт учун алоҳида аҳамият касб этувчи мамлакат илмий салоҳиятини сақлаб қолиш ва оширишга йўналтирилган.

«Устоз» таълим фонди нисбатан ёшроқ. Унинг хусусияти шундаки, фонд профессор-ўқитувчилар малакасини оширишда уларни қўллаб-қувватлайди, яъни ёшларга таълим берувчиларга ижтимоий ёрдам кўрсатади. Мазкур фонд ўқитувчиларга ресурс сарфлагани ҳолда инсон капиталига маблағ сарфлашга кўмаклашади.

Мамлакатда иш олиб бораётган ижтимоий-хайрия фондлари аниқ ижтимоий ёрдам кўрсатади. Улар, ёшлар фондларидан фарқли равишда, қариялар, ногиронлар, кам таъминланганлар ва аҳолининг бошқа ночор қатламларини қўллаб-қувватлайди. Бу жиҳатдан «Наврўз» ва «Нуроний» фондлари алоҳида ажралиб туради.

«Наврўз» фондининг хайрия фаолиятига харажатлари⁵²

Харажатлар	1996	1997	1998	1999
Алоҳида фуқаролар ва оилаларга ёрдам, минг сўм	939,7	388,9	5669,0	6374,6
Турли ташкилотлар, муассасаларга ёрдам, минг сўм	163,2	302,3	606,0	2584,6
Хайрия тadbирларига харажатлар, минг сўм	—	374,0	492,0	3719,3
Жами	8071,9	1906,5	31167,0	66678,5

«Наврўз» фонди аҳоли муҳтож қатламларини қўллаб-қувватлаш бўйича кенг қўламда иш олиб бормоқда. Шу мақсадда фонд хайрия лотереялари чиқаради. Улардан келган маблағ фонд тadbирларини ўз маблағи билан таъминлаш манбаи бўлади. Фонд ночорларга моддий ва пул ёрдами кўрсатади. Ёрдам алоҳида фуқароларга, кам таъминланган оилаларга, пенсионерларга, кўрлар жамиятига, ногиронлар жамиятига, қариялар уйларига, фахрийлар ва ногиронларга, касалхоналар ва бошқа даволаш-профилактика муассасаларига кўрсатилади. «Наврўз» фонди хайрия фаолиятининг қўлами тўғрисида 41-жадвал маълумотлари гувоҳлик беради.

Ижтимоий-хайрия ёрдами камбағаллик қўламини ҳамда ночорлар сонини ҳисобга олади ва бу вилоятларнинг иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқ. Ночор фуқаролар ва оилалар сонидagi тафовут фонд маблағларини қайта тақсимлашни талаб қилади ва шундан келиб чиқиб, ижтимоий ёрдам харажатлари «Наврўз» фонди даромадларидан фарқланади. Фондларнинг ижтимоий-хайрия ишини вилоятлар даражасида маблағ билан таъминлаш тўғрисида 42-жадвал далолат беради.

⁵² «Наврўз» фондининг йиллик ҳисоботлари асосида ҳисобланган.

42-ж а д в а л

**«Наврўз» фондининг Ўзбекистон Республикаси вилоятлари
бўйича 1999 йилдаги ижтимоий-хайрия фаолияти⁵³**

Вилоятлар	Алоҳида фуқаро- лар ва оилаларга ёрдам, минг сўм	Ташки- лотлар ва муассаса- ларга ёрдам, минг сўм	Хайрия тадбирла- рига харажат- лар, минг сўм
Андижон	2190,0	1865,0	1048,5
Бухоро	600,0	19,5	191,7
Жиззах	2336,7	3928,0	—
Навоий	1400,0	524,3	—
Наманган	2250,4	3512,0	5194,0
Самарқанд	969,0	960,8	250,0
Сирдарё	135,0	78,5	135,0
Сурхондарё	224,0	732,9	629,6
Тошкент	510,9	700,0	1692,0
Фарғона	858,4	100,0	291,1
Хоразм	550,9	868,2	590,5
Қашқадарё	790,0	—	—
Тошкент шаҳри	1242,1	1150,4	2727,0
Қорақалпоғистон	731,0	—	731,0
Марказлаштирилган харажатлар	6127,0	8145,0	10302,0
Жами	20374,6	22584,6	23719,3

Агар «Наврўз» фонди турли ижтимоий гуруҳларга кирувчи ночорлар кенг қатламини ижтимоий қўллаб-қувватласа, «Нуроний» фонди фақат бир табақа — қария-пенсионерларга ёрдам кўрсатади.

Ижтимоий секторда «Наврўз» фонди контингенти, Ўзбекистонда пенсия ёшидаги шахсларнинг ҳиссаси бутун аҳолининг ҳатто 8 фоизини ҳам ташкил қилмаганлиги учун, чеклангандир. Шундай бўлса-да, фонд ўз даромад имкониятларига кўра ўз субъектларини ижтимоий ҳимоялаш билан шуғулланади. Фонд хилма-хил ёрдам кўрсатади, бу ёрдам пул ва моддий шаклда амалга оширилади. Шунингдек, ижтимоий-тиклаш ха-

⁵³ Хайрия тадбирларига қилинган харажатларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда «Наврўз» фонди ҳисоботлари бўйича тузилди.

рактеригади текин хизматлар шаклида ҳам ёрдам берилади.

Ҳозирги вақтда жаҳон тажрибасида ночорларга камбағалликка тушиб қолиш хавфидан келиб чиқиб ёрдам кўрсатишни белгилаш қабул қилинган бўлиб, 43-жадвал бу ҳақда далолат беради.

43-жадвал

Камбағаллик rischi турлари ва улардан ҳимоялаш чоралари*

№	Риск турлари	Пенсия ва қарилик бўйича нафақа	Сугурталаш ва ишсизлик бўйича нафақа	Жамоат ишлари	Тиббий сугурта	Ижтимоий фондлар	Маблағ билан микротаъминлаш	Пул трансфертлари
1.	Қарилик	х	—	—	х	—	х	х
2.	Касаллик, жароҳат, ногиронлик	—	—	—	х	—	х	—
3.	Аҳоли	—	—	—	х	—	—	—
4.	Ҳосилсизлик	—	—	х	—	х	х	х
5.	Меҳнат бозоридаги риск	—	х	х	—	х	х	—
6.	Маҳсулот нархлари компанияси	—	—	—	—	—	—	х
7.	Табийи офатлар	—	х	х	х	х	х	х
8.	Иқтисодий таназзул	—	х	х	—	х	х	х
9.	Уруш ва фуқаролар можаролари	—	—	х	х	х	х	х

* Consultation on the World Development Report 2000/01. — Budapest, Hungary; March 29—30, 2000, P. 75.

↳ Бошқа мамлакатлардан фарқли равишда, Ўзбекистонда ижтимоий ёрдам анча турли-туман бўлиб, бу, айниқса, нодавлат ижтимоий фондларга хосдир. Фондлар пул маблағларини мақсадли тақсимлашда аҳолининг миллий менталитети ва ижтимоий-демографик таркиби ҳисобга олинади. У аниқ ижтимоий гуруҳларга йўналтирилган. Ёрдам қуйидаги йўналишларда кўрсатилади:

1. Фуқаролар ва уларнинг оилаларига кўрсатиладиган ёрдам: кам таъминланган оилаларга пул ёрдами бериш,

камбағал оилаларнинг болаларига кийим-кечак, ўқув қуроллари ва пул бериш, кексалар ва ногиронларга қимматбаҳо совғалар тақдим қилиш, тўй ва бошқа маросимлар учун маблағ бериш, иқтидорли талабалар ва ўқувчиларга махсус хайрия нафақалари бериш, экскурсиялар, тиббий-профилактика, таълим хизматларини уюштириш, юридик маслаҳатлар бериш, беморларга молиявий ёрдам кўрсатиш, улар учун дори-дармон сотиб олиш, табиий офатлардан кўрилган зарарларни қоплашда ёрдам кўрсатиш, текин зиёфатлар бериш ва озиқ-овқат маҳсулотларини текин тарқатиш, ёлғиз оналар, етимлар, ёлғиз қарияларга ёрдам кўрсатиш ва ҳоказолар.

2. Ташкилотлар ва муассасаларга кўрсатиладиган ёрдам: касалхоналар, поликлиникалар, болалар уйлари, қариялар уйлари, мактабларга пул маблағи ажратиш, улар учун тиббий жиҳозлар, дори-дармон сотиб олиш, мактабларни, лицейларни, интернат-мактабларни, туғруқхоналарни, қариялар уйлари, спорт муассасаларини моддий жиҳозлаш, ижтимоий аҳамиятга эга тадбирларни маблағ билан таъминлаш.

3. Фондлардан бериладиган ёрдам шакллари ва усулларида, биринчидан, уларнинг ижтимоий аҳамияти, иккинчидан, ижтимоий фондлар бюджети чекланганлиги, учинчидан, ижтимоий ёрдамга муҳтожлик даражаси ҳисобга олинади.

Ижтимоий фондлар катта аҳамиятга эга бўлишига қарамай, улардан самарали фойдаланилмаяпти.

«Наврўз» фонди молиявий ресурслардан фойдаланиш, унинг фаолият кўрсатган йилларида хайрия ишлари фаолиятининг бошқа турларига қараганда маблағ билан кам даражада таъминланганини кўрсатади. Чунончи, 1996 йилда фондни бошқариш харажатлари барча харажатларнинг 25,6 фоизини ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 1999 йилда эса 30,3 фоизга етди.

Бошқа фондларда ҳам ўзини таъминлаш харажатлари ошиб бормоқда. Масалан, 1999 йилда «Қамолот» фондида ижтимоий фаолиятга 54,3 миллион сўм, фонднинг ўзини бошқаришга эса 64,7 миллион сўм, яъни асосий вазифаларини бажаришга қилинган харажатлардан ортиқ маблағ сарфланган. Бошқа харажатлар деб аталмиш сарфлар ҳам тинимсиз ошиб бормоқда. Чунончи, 1999 йилда бошқа харажатлар 103,6 милли-

он сўмни ташкил қилган, бу эса барча харажатларнинг 29,6 фоизидан иборатдир. Ўзини таъминлаш фондлар учун қимматга тушмоқда (44-жадвалга қаранг).

Харажатлар таркиби нодавлат фондлар ижтимоий вазифасининг самарадорлиги пасайиб бораётганини кўрсатмоқда.

Фондлар инвестицион фаоллиги муттасил пасайиб бораётганлиги билан ажралиб туради. Жорий харажатларнинг ортиб бораётгани фонд жамғармаларини кўпайтиришга имкон бермаяпти.

Молиявий қолдиқлар камайиб бораётгани фондлар жамғармалари имконияти чекланганидан далолат бермоқда ва бу, ўз навбатида, инвестиция даромадларининг кўпайишига, яъни молиявий ресурсларнинг ўзини-ўзи кўпайтиришига йўл қўймапти.

Фондлар самарадорлигини ошириш учун уларнинг инвестицион хусусиятини анча кучайтириш зарур. Тўғри, бу дастлаб ижтимоий харажатларни чеклайди, бироқ кейинчалик ижтимоий тадбирларнинг маблағ билан таъминланишини оширади ва натижада уларнинг аҳамиятини кучайтиради.

44- ж а д в а л

«Камолот» жамғармасининг 1998 йилдаги харажатлар таркиби

Харажатлар турлари	минг сўм	жамига нисбатан %да
Фонд ходимларининг иш ҳақи фонди	95704,5	36,9
Хўжалик, транспорт ва хизмат сафари харажатлари	52501,3	20,2
Маданий-оммавий ва хайрия тадбирларига харажатлар	32898,6	12,7
Фонд бўлимларига молиявий ёрдам	9464,6	3,6
Режадан ташқари харажатлар	69029,2	26,6
Жами	259598,2	100,0

Фондларнинг хайрия фаолияти уларнинг инсонпарвар йўналишидан далолат беради. Бироқ, улар боқимандалик кайфиятини мустаҳкамлаш мумкин. Шу туфайли улардан фойдаланиш жараёнида объектив сабабларга

кўра, тирикчилик учун пул топишга қодир бўлмаганларни ижтимоий қўллаб-қувватлашни кўзлаш зарур. Фондлар кўрсатадиган ижтимоий ёрдамдан асосий баҳраманд бўладиганларнинг таҳлили кўрсатишича, улар асосан кам таъминланган оилалардир. Башарти кам таъминланганлик мезон бўлса, унинг сабабини эътибор билан аниқлаш лозим. Агар бу ҳолат оилалар учун чорасиз, объектив шароит туфайли юзага келадиган бўлса, уни фондларнинг ижтимоий ёрдами тақсимланадиган мезон сифатида асос қилиб олиш мумкин.

Ёшлар фондидан чорасиз қолганда ёрдам кўрсатиш зарур. Бу фондлар маблағи ёшларнинг маълумот даражасини оширишга, янги касб эгаллашда ёрдам кўрсатишга ва ишга жойлаштиришга сарфланиши даркор. Улар учун муҳими — ёшларнинг ўзини-ўзи ижтимоий ҳимоялашида қўмаклашишдир. Акс ҳолда улар ёшлар орасида боқимандалик ҳиссини туғдириши мумкинки, бу бозор тамойилларига зид келувчи ҳолдир.

Қарияларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш фондлари аҳолининг ушбу тоифаси ижтимоий жиҳатдан турлитуманлигини ҳисобга олиши даркор. Пенсия ёшидаги кишилар ёлғиз ва фарзандлари оиласида истиқомат қилади. Ўзбекистоннинг миллий менталитети кекса ота-оналар тўғрисида, албатта, ғамхўрлик қилишни тақозо этади, шунинг учун кексаликда ёлғиз қолиш камданкам учрайдиган ҳолдир.

Пенсионерлар турмуш шароитини текшириш натижалари кўрсатишича, уларнинг 94 фоизи оилаларда истиқомат қилиши ва уларга ёлғизлик хавф солмаслиги аниқланди. Бу ҳолат, агар пенсия миқдори катта эмаслиги ҳисобга олинмаса, пенсионерлар асосий контингентининг аҳволи ижтимоий жиҳатдан кўнглидагидек эканлигидан дарак беради. Шунинг учун «Нуроний» сингари фондлар ресурсларидан фойдаланишда ёлғиз ва камбағал пенсионерларни ижтимоий қўллаб-қувватлашни кўзда тутиш лозим.

Нодавлат ижтимоий фондлар ёшларни чет элда ишлаб пул топишга тайёрласа, катта фойда келтириши мумкин. Шу муносабат билан, назаримизда, фондлар ҳузурида бошқа мамлакатларда ишга жойлаштиришда қўмаклашиш бўйича миграция хизматини ташкил этиш зарурга ўхшайди.

Шундай қилиб, нодавлат ижтимоий фондлар қанчалик муҳим бўлишига қарамай, ҳозирча етарли даражада самарали иш олиб бормаяпти. Утиш жамиятида ижтимоий муаммоларни ҳал этишда бу фондларнинг ролини кучайтириш ва уларнинг фаолиятини аниқ, адресли ижтимоий қўллаб-қувватлаш йўналишида такомиллаштиришни тақозо этади.

5.3. Ижтимоий фондларнинг ривожланиш истикболлари

Бозор таркибидаги тизим бўлган социал соҳа ижтимоий тизимнинг иқтисодиётдаги ўзгаришларини пасив акс эттирадиган элементи эмас. У инсон капиталини ривожлантириш ва жамиятда ижтимоий мувозанатни таъминлаш орқали иқтисодий ўсишга фаол таъсир кўрсатишга қодирдир.

Иқтисодий ва ижтимоий соҳа ўртасида абадий қарама-қаршилик мавжуд. Бу қарама-қаршилик ижтимоий соҳани иқтисодий имкониятлар доирасида ривожлантириш орқали ҳал этилади. Бу соҳа ресурсларни ҳаддан ташқари кўп банд этса, у ҳолда инвестицияни камайтириб, иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилади. Ресурслардан тугал фойдаланмаса, у ҳолда инсон омилининг иқтисодий ўсишига таъсири камаяди. Шу сабабли жамият иқтисодиёт билан ижтимоий соҳа ўртасида оптимал мувозанатни сақлай билиши лозим.

Барқарор иқтисодий ўсишга эга бўлган ҳолда асосий ижтимоий эҳтиёжларнинг қондирилиши ушбу оптималлик мезонидир. Бироқ, иқтисодиёт фани даврлар ва халқлар учун оптималликнинг универсал ўлчовини ҳали ўйлаб топганича йўқ.

Иқтисодий ўсиш даражаси ва ижтимоий муаммолар ҳал этилганлиги ҳисобга олинадиган бўлса, оптимал мувозанат турли мамлакатларда турлича ўрнатилади, чунки ҳар ким ўз имкониятига кўра яшайди.

Ижтимоий секторнинг истеъмол ресурслари иқтисодиётга боғлиқдир. Иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, ўсиб бораётган ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун имконият ҳам шунча кўп бўлади. Бироқ, бу эҳтиёжларни қонди-

риш шакллари хилма-хил бўлиб, давлат ва нодавлат ижтимоий фондлари фаолияти орқали қондирилади.

Ижтимоий фондлар орасида пенсия фонди ва ижтимоий суғурта фонди устун даражада роль ўйнайди. Бу фондлар, қарияларнинг ижтимоий эҳтиёжлари ортиб ва аҳоли таркибида уларнинг ҳиссаси кўпайиб боришига кўра, ЯИМнинг тобора кўпроқ қисмини истеъмол қилади. Аҳолининг қариб бориши ривожланган мамлакатларга хос, бироқ янги асрнинг биринчи чорагида бошқа кўплаб мамлакатлар, шу жумладан Ўзбекистон ҳам бу ҳодисага дуч келади.

Бозор иқтисодиётининг ривожланиш қонунлари ва ижтимоий-иқтисодий оқибатлари барча мамлакатлар учун бир хил. Лекин, унга аҳоли таркиби таъсир этади. Аҳоли таркибида пенсия ёшидаги шахслар салмоғининг ортиши ҳозирнинг ўзидаёқ кўзга ташланмоқда (45-жадвал).

45- ж а д в а л

*Ўзбекистон аҳолисининг ёш таркиби**

Аҳоли гуруҳлари	Бутун аҳоли таркибидаги салмоғи (% ҳисобида)					
	1980	1985	1990	1995	1999	2001
Меҳнатга яроқли ёшдан кичиклар	45,5	42,5	43,0	42,9	42,3	38,1
Меҳнатга яроқли ёшдагилар	48,2	49,3	49,2	49,4	50,1	54,7
Меҳнатга яроқли ёшдан катталар	7,3	8,2	7,8	7,7	7,6	7,2

* Ўзбекистон. Экономический меморандум. Субсидии и перераспределение средств. Приложение 8. Документ Всемирного банка, 1994 г., с. 67; А. Ўлмасов. Оила иқтисоди. — Т., «Меҳнат», 1998 й., 9-бет; Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. Ўзбекистон 1999 й. UNDP, — Т., 2000 й., 90—91-бетлар; «Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 1999 год». — Т., 2000 г., с. 81—82; Ўзбекистон. Отчет о сотрудничестве по развитию. — ПРООН, 2001 г., с. 9.

Ҳисоб-китобимизга кўра, Ўзбекистонда иқтисодий фаол бир кишига бир неча боқиманда тўғри келар экан (46-жадвалга қаранг). Маълумки, жон бошига тўғри келадиган даромад жиҳатидан қаралса, ушбу омил бўйича меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлик кўрсаткичлари бозор нуқтаи-назаридан пасаяди.

**Ўзбекистонда битта банд кишига тўғри келадиган
демографик юк (киши)***

	1980	1985	1990	1995	1999
Болалар	1,19	1,14	1,13	1,13	1,14
Кексалар	0,22	—	0,20	0,20	0,21
Банд бўлмаган меҳнатга яроқли ёшдагилар	0,19	0,22	0,25	0,30	0,33

* Ўзбекистон. Экономический меморандум. Субсидии и перераспределение средств. Документ Всемирного банка, 1994 г., с. 67; Содружество независимых государств в 1998 году. Статистический ежегодник. — М., 1999 г., с. 564—565; Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. Ўзбекистон 1999 й. UNDP, — Т., 2000 й., 90—91-бетлар; «Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 1999 год». — Т., 2000 г., с. 81—82. асосида ҳисобланган.

Ўзбекистон аҳолисининг қариб бориш жараёни икки омилга кўра содир бўлади: биринчидан, туғилишнинг камайиши ва кексалар ҳиссасининг ортиб бориши ҳисобига аҳоли таркибида болалар салмоғининг пасайишига олиб келади; иккинчидан, ўртача яшаш ёши, умр узайиши эса кексалар сонининг ортишига олиб келади.

Ўзбекистон кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширган ҳолда ривожланган бозор тизимида, аҳолининг юқори турмуш даражасига асосланган демократик жамият қуриш ниятида. Бундай мақсадли вазифа қўйилар экан, ижтимоий фондларнинг ҳозирги ва истиқболдаги ривожланишининг хусусиятларини ҳисобга олмасликнинг иложи йўқ. Ўзбекистоннинг иқтисодиёт даражаси ҳисобга олинадиган бўлса, яқин келажакда давлат фондлари нодавлат фондларига қараганда устунликни сақлаб қолаверади. Ўзбекистонда ижтимоий неъматларнинг истеъмол даражаси ҳали ҳам юқори эмаслиги, ижтимоий эҳтиёжлар эса янада ортиб бориши шундай фикр юришиш учун асос бўлмоқда.

Ижтимоий неъматларга бўлган эҳтиёжнинг ўсиши қўйидаги объектив шароитлар билан белгиланади:

Биринчидан, аҳоли таркибида болалар ва ёшларнинг салмоғи катта бўлиб, уларнинг ёши улғайиб бургани сари, айниқса эндоген омиллар таъсири туфайли эҳтиёжлар тез ортиб боради, чунки ижтимоий ахборот тез тарқала бошлади ва у янгидан-янги эҳтиёжларни келтириб чиқаради.

Иккинчидан, янги аср бошида кутилаётган янги технология революцияси иқтисодиётнинг илгари мисли қўрилмаган глобаллашуви билан содир бўлади ва бу жараёнга иш кучи ҳаракатчанлиги ва меҳнат ресурсларининг мамлакатлар ва қитъалар ўртасида қайта тақсимланиши хос бўлади.

Бу жараёнга Ўзбекистон ҳам муқаррар равишда қўшилади, ушбу ҳолат мамлакатда вужудга келтирилаётган иқтисодиётнинг очиқликлиги билан изоҳланади.

Учинчидан, инсон капиталига катта маблағ сарфламай туриб келгусида иқтисодиётни ривожлантириб бўлмайди, чунки Ўзбекистонда янги технологиядан жадал фойдаланилсагина бундай ривожланишга эришиш мумкин. Бунинг учун ишчи ва хизматчилар тегишли тайёргарликдан ўтиши лоизм. Таълим ривожланишнинг қудратли омилига айланади, бунга эса ижтимоий фондларни, айниқса таълим фондларини олдиндан ривожлантирмай туриб эришиб бўлмайди.

Аввалги бобларда таъкидлаганимиздек, давлат ижтимоий фондлари орасида пенсия фонди етакчи ҳисобланади. Бозор тизими тақозо этганидек, кишиларнинг иқтисодий фаоллигини рағбатлантириш учун пенсия тизимларини ислоҳ қилиш заруратини ҳисобга олган ҳолда бу фондлар қайси йўналишда ривожланиши зарурлиги хусусида хорижий адабиётларда кўп баҳс юритади.

Шу муносабат билан мамлакатнинг энг йирик ижтимоий фонди бўлган пенсия фонддини ислоҳ этиш муаммоси кўндаланг турибди. Ҳозир бизда икки хил — бирдамлик ва жамғарма тизимларининг тарафдорлари ва уларга қаршилар бор.

Бу тизимда ишлаб турган авлод ўз меҳнати натижаларини қайта тақсимлаш ҳисобига пенсионерларни таъминлаб турибди. 1999 йилда Ўзбекистонда ишлаб турган 11,8 миллион киши ЯИМни ҳосил қилди ва ўзлари ҳосил қилган 2,0 триллион сўмлик ЯИМнинг 6,7 фоизи пенсия таъминоти учун ажратилди.

Бундай бирдалик тизими социализм давридан буён мавжуд бўлиб, аҳоли томонидан адолатли тизим сифатида қабул қилинмоқда. Бу тизимнинг ижобий жиҳати шуки, унда пенсияни давлатнинг ўзи кафолатлайди. Бошқа томондан эса, кишилар кексалик тўғрисида кам

ўйлайдилар, бу эса унинг салбий жиҳатидир. Боз устига, бирдамлик тизими бекор қилинса, кам даромадли кишилар қариган чоғларида, умуман, тирикчилик воқеасисиз қолишлари мумкин.

Ҳозир дунёда йилига аҳоли жон бошига жаҳон бўйича 6200 долларлик ЯИМ ҳосил қилингани ҳолда, статистик ўртача бир киши умр бўйи 370 минг доллар истеъмол қилиши маълум.

Ўзбекистонда аҳоли жон бошига ЯИМ харид қобилияти паритети (ХҚП) бўйича 2900 долларни ташкил қилади, яъни бу жаҳон бўйича ўртача кўрсаткичдан 2,1 барабар камдир. Агар Ўзбекистонда аҳоли истеъмолига ЯИМ кўпроқ сарфланаётгани ҳисобга олинадиган бўлса, у ҳолда бир ўртача статистик киши бутун умр давомида, ҳозирги ўлчов бўйича, йилига деярли 3000 доллар, яъни ойига 250 доллар истеъмол қилаётган бўлиб чиқади.

Бундай истеъмол унча катта эмаслиги маълум, лекин бу кўрсаткич икки барабар кам бўлиши мумкин бўлган оилалар ҳам бор. Бундай аҳволда, кам таъминланган оилаларнинг даромади жорий истеъмолдан ортиқ бўлмайди ва турли ҳисоб-китобларга кўра, мамлакат аҳолисининг 29—41 фоизи шундай оилалардир. Яъни, уларда жамғарма пенсия фондига бадал тўлаш манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган жамғарма бўлмайди.

Бу ҳолат даромад миқдори кам бўлган кишилар жамғарма тизимига ўтиш имкониятига эга эмасликларидан далолат беради. Чунки, улар даромадларининг ҳаммасини истеъмол учун ишлатишга мажбур. Бироқ, бундан жамғарма тизимидан буткул воз кечиш керак, деган хулоса чиқмайди.

Гап шундаки, аввал таъкидланганидек, ҳозирги вазият аҳоли жон бошига ҳисоблаганда даромадлар табақаланишининг чуқурлашуви билан ажралиб туради. Ҳозирга келиб даромади жамғарма пенсия фондини ҳосил қилиш учун етарлича бўлган янги кишилар қатлами вужудга келди. Мисол тариқасида, Ўзбекистонда турли ижтимоий гуруҳлар даромади таркибини кўриб чиқайлик (47-жадвал).

47-жадвал маълумотларидан ижтимоий гуруҳлар даромадлари уларнинг шаклланиш манбалари бўйича

47-жадвал
1999 йил 25 декабрь ҳолатига кўра, аҳоли ижтимоий гуруҳлари бўйича ўртача оила даромадининг таркиби (фонз ҳисобида)*

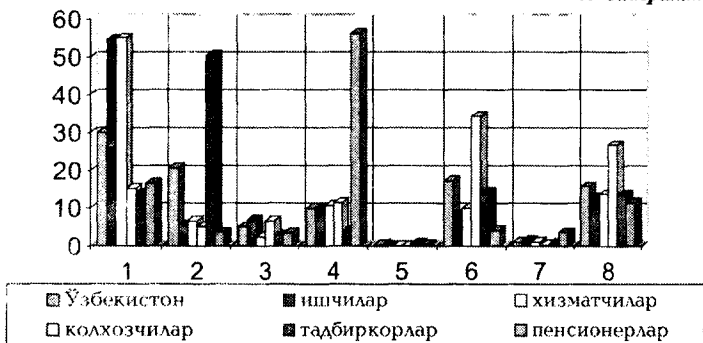
	Ялпи даромад	Шу жумладан пул да- ромалари	шу жумладан							Бошқа тушумлар	Шахсий томорка хўжалиги ва фермер хўжаликларида шах- сий натурал истеъмол
			Ишловчиларга меҳнат ҳақи тўлаш	Таъбиркорлик фаоли- ятидан олинладиган даромад	Индивидуал меҳнат фаолиятидан олина- диган даромад	Жорий трансфертлар	Мулкдан олинладиган даромад	Шахсий томорка хўжалигидан олина- диган даромад			
Ўзбекистон Республикаси	100,0	84,3	29,9	20,7	5,0	10,0	0,4	17,2	1,2	15,7	
шу жумладан											
ишчилар	100,0	87,1	54,5	5,6	7,0	10,1	0,0	8,5	1,5	12,9	
хизматчилар	100,0	86,3	55,8	6,5	2,4	10,7	0,0	10,1	1,0	13,7	
колхозчилар	100,0	73,3	15,1	5,3	6,7	11,5	0,0	34,3	0,5	26,7	
таъбиркорлар	100,0	86,4	14,0	50,2	2,7	3,8	0,7	14,3	0,8	13,6	
пенсияонерлар	100,0	88,5	16,5	3,7	3,5	56,2	0,6	4,3	3,7	11,5	

* Қ а р а н г : Итоги социально-экономического развития и оценка хода экономических реформ за 1999 год. Социальная сфера. Приложение 9. — Т., 2000., с. 32.

қатъий фарқланиши кўриниб турибди. Меҳнат даромади олинадиган бўлса, жамоа хўжаликлари аъзолари, тадбиркорлар ва пенсионерларда унинг ҳиссаси жуда кам. Пенсионерларда бу камчилик трансферт билан, жамоа хўжаликлари аъзоларида шахсий томорқа хўжалигидан келадиган даромад билан, тадбиркорларда эса фойда билан қопланади.

Ишчи ва хизматчиларда бундай қопланиш нисбатан кам даражада содир бўлади. Башарти, даромадларни уларнинг нисбати нуқтаи-назаридан қараб чиқилдиган бўлса, турли тоифа оилаларининг табақаланиши қуйидагича бўлади (10-диаграмма).

10-диаграмма

- 1 — ишловчиларнинг меҳнат ҳақи; 2 — тадбиркорлик фаолиятдан олинадиган даромад; 3 — индивидуал меҳнат фаолиятдан олинадиган даромад; 4 — жорий трансфертлар; 5 — мулкдан олинадиган даромад; 6 — ШЕХ маҳсулотидан олинадиган даромад; 7 — бошқа тушумлар; 8 — ШЕХ ва фермер хўжалиги маҳсулотидан шахсий натурал истеъмол.

Айни маҳалда, даромадлар таркибининг ўзи даромад миқдори ва унинг истеъмолдан ортиқлигини билдирмайди. Бунинг учун аҳоли турли қатламлари харажатлари таркибини таҳлил қилиш лозим (48-жадвал).

1996—2000 йилларда барча оилаларда истеъмол харажатлари ошиб бориши умумий тамойил бўлгани 48-жадвалдан кўриниб турибди.

Буни 2000 йил маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Аҳоли даромадлари ва харажатлари баланси материалларига кўра, 2000 йилда истеъмол харажатлари барча харажатларнинг 86,0 фоизини ташкил қилган. Бироқ,

бу умумий рақамлар остида аҳоли турли гуруҳлари харажатларининг табақаланиши ётади.

48-жадвал

**1996—2000 йилларда оила пул харажатлари таркиби
(фоиз ҳисобида)***

Харажат турлари	1996	1997	1998	1999	2000
Озиқ-овқат маҳсулотлари	46,3	45,7	44,0	47,3	49,2
Нооziқ-овқат маҳсулотлари	28,7	26,8	23,1	25,9	27,7
Хизматлар	6,6	5,3	6,3	6,9	7,2
Алкогол ичимликлар	1,7	2,3	1,9	1,7	1,9
Солиқлар	12,5	12,0	12,8	13,2	12,6
Жамғармалар	0,0	0,1	0,6		
Бошқа харажатлар	4,2	7,8	11,3	5,0	1,4
Жами харажатлар	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигининг маълумотлари асосида ҳисобланган.

Аҳоли даромадларини қиёслаш айрим оилалар (колхозчилар ва пенсионерлар) пул тушумининг катта қисмини кундалик истеъмолга сарфлашини кўрсатмоқда. Улар амалда жамғарма пенсия фондини вужудга келтириши мумкин бўлган пулни жамғарма олишмайди.

Бироқ, тадбиркорлар ва фермерлар тўғрисида бу гапларни айтиб бўлмайди. Уларнинг бюджетида жамғарма ҳиссаси ортиб бораётгани кўзга ташланмоқда ва бу жамғарма фондларни шакллантириш мумкинлигидан далолат бермоқда.

Шундай қилиб, Ўзбекистон аҳолиси даромадларининг табақаланиши шароитида пенсия фондига маблағ ажратиши қийин бўлмайдиган кишилар қатлами шаклланмоқда.

Айни маҳалда, яна бир ҳолатни назарда тутиш лозим. Ўзбекистон иқтисодий ўсиш босқичига ўтди ва бу даромадларнинг, хусусан, жамғармаларнинг кўпайи-

шига олиб келади. Ҳисоб-китобларимиз кўрсатишича, 25 йилдан кейин иқтисодий ўсиш суръати икки барабар ошгач, Ўзбекистон жамғарма фондлари муваффақият билан иш олиб бораётган ривожланган мамлакатларнинг ҳозирги иқтисодий ривожланиш даражасига етади.

Ижтимоий фондларнинг истиқболдаги ривожланишига яна бир ҳолат таъсир кўрсатади. Ҳозирги вақтда иқтисодиётнинг эркинлаштирилаётгани муносабати билан аҳолининг ўзини-ўзи иш билан банд қилиш таъминли кучаймоқда. Ўзбекистон бу кўрсаткич бўйича МДХ мамлакатлари орасида олдинги ўринлардан бирини эгаллаб турибди. Ўзини-ўзи иш билан таъминлаш соҳасида даромад излаш жараёни кечмоқда ва у қуйидаги шаклларга эга: стихияли меҳнат бозори орқали вақтинча бандлик, якка тартибдаги меҳнат фаолияти билан бандлик, шахсий хўжаликда бандлик.

Сўнгги йилларда иқтисодиётнинг хусусий секторида юридик шахсни вужудга келтирмай туриб подсекторда бандлик ортиб бормоқда, бунда ўз инвестициялари ҳисобига арзон иш жойлари вужудга келтирилмоқда. Бу, айниқса, юридик шахсни вужудга келтирмайдиган деҳқон хўжаликлари фаолиятида, шунингдек патент бўйича ишлашда сезилмоқда.

Ўзини-ўзи банд қилиш жорий даромадни таъминлайди, лекин қарилик бўйича пенсияни кафолатламайди. Жамғарма пенсия фонди яратилмас экан, давлатнинг яширин пенсия қарзи кўпайиб, кўп сонли кишилар қарилик пенсиясисиз қолиши мумкин.

Бинобарин, ҳозирги вақтда бирдамлик ва жамғарма пенсия тизимларини маъқулловчилар ва унга қаршилар ҳам бор. Бундан қуйидаги хулоса келиб чиқади: мавжуд бирдамлик пенсия фонддини сақлаб қолган ва ривожлантирган ҳолда жамғарма пенсия фондларини босқичма-босқич шакллантиришга киришиш зарур. Пенсия фондлари характери иқтисодиётнинг ривожланиш даражасига қанчалик боғлиқ бўлмасин, улар бозор хусусиятига эга бўлиши зарур. Лотин Америкаси ва МДХдаги қатор мамлакатлар иқтисодиёти юқори даражада ривожланмаганлигига қарамай, янги пенсия тизимига ўта бошлашди. Ло-

тин Америкаси мамлакатларида жамғариш пенсия тизимини шакллантириш тажрибаси ижобий натижалар бера бошлади.

Ўзбекистон иқтисодиёти ўтиш ҳолатида бўлиб, шунинг учун ўтиш даври пенсия тизими бирдамлик ва жамғарма тизимларини ўзида мужассамлаштириши мумкин. Банк тизимини эркинлаштириш ва ссуда капитали бозорининг ривожланиши жамғарма фондларни ривожлантиришга кўмаклашади, у банкларнинг барқарор ишлашини кафолатлаши зарур. Бу эса жамғарма фондлар учун уларнинг маблағини банкларга инвестициялашда даромадларнинг мунтазам бўлишини кафолатлайди. Жамғармага бериладиган фоиз ставкаси юқори бўлмаган шароитда инфляциянинг мавжуд суръати пенсия фонди маблағининг бир қисмининг йўқотилиши хавфини сақлаб қолади. Бироқ, мўътадил қаттиқ монетар сиёсатни ўтказишда иқтисодиётнинг ўсиши инфляцияни жиловлаши, унинг суръатини табиий нормал даражагача пасайтириши мумкин. Миллий пул бирлигини эркин конвертациялаштирилишига ўтиш билан бу хусусий жамғарма фондларни яратиш учун қулай шароит вужудга келтиради.

Миллий пул бирлигининг эркин конвертацияланиши жорий этилгач, пенсия фондларини эркин конвертациялашган валютада шакллантириш мумкин бўлади. Бу ҳол уларнинг сақланишини, инвестицияланишини ва олинадиган даромадлар ҳисобига ўсишини таъминлайди. Фуқароларнинг пенсия ажратмалари жамғарилиши натижасида уларни банкларга қўйишга қараганда, инвестицияларнинг жиддий манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлади.

Давлат ижтимоий фондлари орасида меҳнат ресурсларининг бандлик даражасини ошириш мақсадида вужудга келтирилган «Бандликка кўмаклашиш фонди» ўзига хос вазифани бажаради. Мазкур фонднинг молиявий ресурсларидан ҳозирги вақтда (1999 йил) бири бири билан боғланган кўп йўналишларда фойдаланилмоқда (49-жадвалга қаранг).

Фонд харажатларининг таҳлили кўрсатишича, биринчидан, жамғариш вазифаси ривожланмаган, бу эса ўз навбатида ресурсларнинг ўзини-ўзи қўпайтирилишига

тўсқинлик қилади. Иккинчидан, жамоат ишлари маблағ билан жуда кам таъминланмоқда, ваҳоланки, бошқа мамлакатлар тажрибаси гувоҳлик беришича, бу аслида катта аҳамият касб этмоғи лозим. Учинчидан, фондни бошқаришга сарфланадиган харажатлар салмоғи катта бўлгани ҳолда янги иш жойларини яратишга кам ресурслар ажратилмоқда. Тўртинчидан, ишсизларни касбий тайёрлашга фонд жуда кам маблағ ажратмоқда.

49-жадвал

«Бандликка кўмаклашиш фонди» ресурсларидан фойдаланиш таркиби (жамига нисбатан фоиз ҳисобида)*

	Харажатлар	1999	2000
1	Ишсизларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш	2,9	4,4
2	Жамоат ишларини маблағ билан таъминлаш	1,0	1,6
3	Ишсизлик бўйича нафақа тўлаш	6,5	7,2
4	Муддатидан илгари пенсия тўлаш	2,7	3,9
5	Меҳнат бўйича органларни таъминлаш	13,6	17,7
6	Иш жойларини яратиш	35,9	41,5
7	Уй-жой қурилишини ривожлантириш	2,9	2,1
8	«Бизнес-фондга» маблағ ажратиш	4,9	1,8
9	Иш ўринлари очиш учун ажратилган маблағнинг қайтиши	5,7	-5,8
10	Маблағни депозитда тиклаш	18,7	-11,4
11	Бошқа харажатлар	5,2	37,0
	Жами	100,0	100,0

* Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг материаллари асосида ҳисобланган

Фонд ўз фаолияти билан бандликни, шу жумладан ишсизлик мақомига эга бўлмаганларни ҳам иш билан банд қилишни оширишга фаол кўмаклашиши лозим. Зеро, Ўзбекистонда бундайлар жуда кўп.

Ўзбекистондаги энг асосий ижтимоий муаммо — меҳнатга яроқли аҳолининг мамлакат ичида ва чет эл-

ларда ҳам тўла банд бўлишини таъминлаш. Ўзбекистон меҳнат салоҳияти узлуксиз ошиб бораётганлиги бундан далолат беради (50-жадвалга қаранг).

50-жадвал

**Ўзбекистон Республикасининг аҳолиси
ва меҳнат салоҳияти***

	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1991	1999	2001
1	Аҳоли сони, шу жумладан: а) шаҳар аҳолиси б) қишлоқ аҳолиси	минг киши % %	20700 40,4 59,6	24500 37,8 62,2	25200 37,0 63,0
2	Ўсиш суръати: а) жами аҳолининг б) шаҳар аҳолисининг в) қишлоқ аҳолисининг	% % %	2,4 1,7 2,9	1,5 1,1 1,8	1,2
3	Аҳоли умумий сонидagi салмоғи: а) эркаклар б) аёллар	% %	49,4 50,6	49,7 50,3	
4	Аҳоли умумий сонидagi салмоғи: а) меҳнатга яроқли ёшдан кичик (0—16 ёшли) шахслар б) меҳнатга яроқли ёшдаги (16—60 ёшли) шахслар в) меҳнатга яроқли ёшдан катта (60 ёш ва ундан катта) шахс- лар	% % %	43,1 49,1 7,8	42,3 50,1 7,6	
5	1000 нафар аҳолига ҳисоблаганда: а) туғилганлар сони б) вафот этганлар сони в) аҳолининг табиий ўсиши	киши киши киши	34,5 6,2 28,3	23,2 6,0 17,2	

* Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлигининг материаллари асосида ҳисобланган

Меҳнат ресурсларининг ўсиши иш ўринларининг мутаносиб кўпайиши билан бирга содир бўлмаяпти, боз устига аввал банд бўлганларнинг ишдан бўшатилиши кузатилмоқда. Шу боис, банд бўлмаган аҳоли сони ортиб бормоқда. Бундай аҳволда янги иш ўринларини яратишда инвестициялашнинг роли кучаймоқда. Ҳозир янги очилган иш ўринлари кўпаяётгани кузатилмоқда, бироқ бу бандлик муаммосини ҳал этиш учун етарли миқдорда эмас. Чунончи, 1999 йилда Ўзбекистон вилоятлари бўйича янги иш ўринларининг яратилиш жараёни қуйидагича бўлди (*51-жадвалга қаранг*).

Бандликка кўмаклашиш фонди ҳам янги иш ўринларини яратишга ўз ҳиссасини қўшмоқда, унинг кредитлари ҳисобига янги иш ўринлари яратила бошланди.

Агар 1999 йилда иш ўринлари яратилиши суръатлари паст бўлган бўлса, 2000 йилда кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш мақсадида микрокредитлашни ривожлантиришга эътибор кучайтирилганлиги муносабати билан бандликка кўмаклашиш фондининг кредитлари ҳисобига янги иш ўринларини ишга тушириш жараёни жадаллашди. Масалан, 2000 йил биринчи чорагининг ўзида 154 корхона 794 миллион сўмлик кредит олди, шунинг ҳисобига 3619 янги иш ўрни ишга туширилди, бу, умуман, 1999 йилги шу каби кўрсаткичнинг 51,3 фоизини ташкил қилди.

51- ж а д в а л

1999 йилда янги иш ўринларининг яратилиши тўғрисида маълумот*

	Яратилган иш ўринлари миқдори		
	Жами	Шу жумладан қишлоқ жойларда	Жамига нисбатан салмоғи (%)
Қорақалпоғистон Республикаси	20827	14496	69,6
Андижон	23948	19922	83,2
Бухоро	26344	18500	70,2
Жиззах	10944	7901	72,2
Қашқадарё	32102	29586	92,2
Навоий	12142	4977	41,0
Наманган	60379	53234	88,2

Самарқанд	40037	33431	83,5
Сурхондарё	5009	3595	71,8
Сирдарё	35199	33799	96,0
Тошкент	31124	17254	55,4
Фарғона	30863	26019	84,3
Хоразм	18506	14069	76,0
Тошкент шаҳри	37865	—	0,0
Республика бўйича жами	385289	276783	71,8

* Қ а р а н г: Итоги социально-экономического развития и оценка хода экономических реформ за 1999 год. Социальная сфера. Приложение 3. — Т., 2000 г., с. 26.

Фонднинг бандликни таъминлашга реал маблағ сарфи жуда ҳам озлигича қолмоқда. Масалан, 1999 йилда унинг янги яратилган иш ўринларидаги ҳиссаси 1,9 фоизни ташкил қилди.

Ўзбекистоннинг ижтимоий муаммоларини ҳал этиш учун, гарчи кам даромадли бўлса ҳам, биринчи навбатда, арзон иш жойларини яратиш зарур. Етарлича банд бўлмаслик — кишилар камбағаллигининг жиддий сабабларидан бири. Жаҳон амалиёти кўрсатишича, ишсизликда, айниқса у сурункали бўлса, кенг қўламли камбағаллик вужудга келади. Шу боис, арзон иш жойларининг яратилишини камбағаллик қўламини қисқартиришнинг ҳал қилувчи воситаси деб ҳисоблаш зарур.

Агар янги иш жойлари қийматини ишга туширилган фондлар ва яратилган иш жойларининг қийматини таққослаган ҳолда кўриб чиқиладиган бўлса, у қуйидаги кўринишга эга бўлади (52-жадвалга қarang).

Ўзбекистон Республикаси вилоятларида 1999 йилда бир иш ўрнининг қиймати *

	Ишга туширил- ган фондлар қиймати (минг сўм)	Янги иш ўринлари сони	Бир иш ўрнининг қиймати (минг сўм)
Қорақалпоғистон Республикаси	2362700	20827	113,4
Андижон	5804600	23948	242,3
Бухоро	3298100	26344	125,2
Жиззах	1672600	10944	152,8
Қашқадарё	2222700	32102	69,2
Навоий	2349100	12142	193,4
Наманган	2709400	60379	44,8
Самарқанд	1680000	40037	41,9
Сурхондарё	3098700	15009	206,5
Сирдарё	1884000	35199	53,5
Тошкент	1434200	31124	46,1
Фарғона	4472700	30863	144,9
Хоразм	2113800	18506	114,2
Тошкент ш.	26881600	37865	709,9

* Макроиктисодиёт ва статистика вазирлигининг маълумотлари асосида ҳисобланган. «Итоги социально-экономического развития и оценка хода экономических реформ за 1999 год. Социальная сфера. Приложение 3. — Т., 2000 г.», с. 26.

Иш ўринлари қийматининг ўртача кўрсаткичлари улардаги тафовутларни яширади. Айни маҳалда бу тафовутлар жиддийдир. Юқори технологияли машина-созлик корхоналарида, масалан, «СамКочавто»да улар 120 минг долларни, «Кабул Текстайл»да 30 минг долларни ташкил этади, майда деҳқон хўжалигида эса, агар ер қийматини чегириб ташланса, янги иш ўрни амалда жуда арзон туради.

Ўзбекистон учун юқори технологияли, юқори даражали иш ўрни қанчалик муҳим бўлмасин, ҳозирги пайтда айни арзон иш ўринларини яратиш биринчи

даражали ишдир. Сўнгги икки йил тажрибаси кўрсатишча, энг арзон иш ўринлари деҳқон ва фермер хўжаликларида ва юридик шахслар вужудга келтирилмаган тадбиркорлик тузилмаларида яратилмоқда. 1999 йилда бундай иш ўринлари янги яратилган барча иш ўринларининг 57 фоизини ташкил этди. Улар қишлоқдаги бандлик ўсишининг аксарият қисмини ташкил этиб, 1999 йилда улар ҳиссасига янги иш ўринларининг 71,7 фоизи тўғри келди.

Бандликка кўмаклашиш фонди ресурслари келажакда айнан қишлоқда арзон иш ўринларини яратишга йўналтирилиши лозим ва бу эса, ўз навбатида, мамлакат аҳолисининг бандлигини таъминлашда фонд ҳиссасининг ошишига олиб келиши мумкин. Мамлакатнинг бандлик муаммоси айнан кескин бўлиб турган минтақаларида фонд маблағидан фойдаланиш истиқболли йўналиш бўлади. Юқоридаги сабабларга кўра, фонд молиявий ресурсларини вилоятлар ўртасида қайта тақсимлаш зарурати юзага келади.

Кўлами аста-секин кенгайиб бораётган иш кучининг нолегал миграциясини чеклаган ҳолда яқин ва узоқ хорижий мамлакатларга иш кучини экспорт қилиш юқори даромадли бандликни яратишнинг истиқболли йўналиши ҳисобланади. Мазкур ҳолат фонд ресурсларининг катта қисмини кишиларни хорижда ишлаш учун тайёрлашга сарфлашни тақозо этади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида, умуман, иш кучини тайёрлаш ва қайта тайёрлашга бандликка кўмаклашиш фонди маблағининг уч фоизидан камроғи сарфланмоқда. Иқтисодиёт ўсиши муносабати билан келажакда мазкур фонд ресурслари кўпайиб боради ва фақат реструктуризацияланган шароитдагина улардан самарали фойдаланиш мумкин бўлади.

Ўзбекистонда яқин келажакда Умумжаҳон банки, БМТнинг тараққиёт дастури ва бошқа халқаро ташкилотлар ҳамкорлигида шакллантирилиши кўзда тутилаётган ижтимоий фондларнинг турларидан бири ижтимоий инвестицион фондлардир.

Ижтимоий инвестицион фондлар (ижтимоий ёки ижтимоий-иқтисодий ривожланиш фондлари) жаҳонда 80-йилларнинг охирида вужудга келган.

Ижтимоий инвестицион фондларнинг вужудга келиш сабаблари:

1. Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида камбағалликнинг ортиши ва миллионлаб кишиларнинг қашшоқланишининг олдини олиш мақсадида ташқи фаол аралашуви заруриятининг вужудга келиши;
2. Мамлакатларда амалга оширилаётган таркибий ислохотларнинг самарадорлигини ошириш ва аҳоли норозилигини сусайтириш мақсадида давлат томонидан қатор тезкор ва кўргазмали тадбирларни амалга ошириш зарурияти;
3. Давлатнинг маҳаллий даражада ижтимоий-иқтисодий лойиҳаларни амалга ошириш ва бевосита маҳаллий ҳамжамият ва хусусий сектор билан ишлаш учун зарур бўлган реал салоҳиятининг етишмаслигини тушуниб етиши;
4. Мамлакатлардаги мураккаб сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга ошириш даврида давлат фаолиятида вужудга келган институционал муваффақиятсизликларнинг ўрнини тўлдириш мақсади мавжудлиги.

Ижтимоий инвестицион фондларнинг (ИИФ) фаолият механизми маҳаллий даражада — маҳаллий ҳукумат, маҳаллий ҳамжамият, нокоммерция ташкилотларини ресурслар билан эгилувчан ва оператив таъминлашга қаратилган. ИИФлар маҳаллий ҳамжамият ташаббуси билан ишлаб чиқилган лойиҳаларни молиялаштиради, лойиҳаларни баҳолайди, танлаб олишни ташкил этади, пудратчиларни танлашга ёрдам беради, лойиҳаларнинг бажарилиши устидан назорат қилади ва улар самарадорлигини баҳолайди.

Ҳозир жаҳонда 35 дан ортиқ мамлакатларда ИИФлар ташкил этилган.

ИИФлар фаолияти тармоқлараро ёндашувга асосланиб, қуйидаги вазифаларни ҳал этишга қаратилган:

- Бандликни таъминлаш (меҳнат сигимкорлиги юқори бўлган ижтимоий ишлар, кичик корхоналарни қўллаб-қувватлаш, давлат секторидан бўшатиш ва олий маълумотли ишсизларни иш билан таъминлаш);
- Ижтимоий ва иқтисодий инфраструктурани қўллаб-қувватлаш (йўллар, кўприклар, бозорлар қурилиши, кўчаларни яхшилаш, мактаб ва ка-

салхоналарни таъмирлаш ва қайта қуриш, сув ва озиқ-овқат таъминоти тизимини яратиш);

- Асосий ижтимоий хизматларни таъминлаш (озиқ-овқат, таълим соҳасидаги хизматларни, соғлиқни сақлаш, санитария аҳволини ва сув билан таъминлашни яхшилаш);
- Иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш (кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш, микро-кредитларни бериш ва техник жиҳатдан қўллаб-қувватлаш).

ИИФ дастурларини молиялаштириш аралаш молиявий қатнашиш қоидалари асосида ташкил этилади. Асосий инвестор сифатида қуйидаги йирик халқаро молия ташкилотлари — Умумжаҳон банки, БМТнинг тараққиёт дастури, Умумжаҳон банки институти, Америка халқаро тараққиёт агентлиги майдонга чиқиши мумкин. Ўртача халқаро молия ташкилотлари лойиҳа қийматининг 40—100%ини молиялаштиришни таъминлайди. Қолган қисмини миллий ёки маҳаллий ҳокимиятлар ҳамда маҳаллий ҳамжамиятлар молиялаштиради (ўртача 5—25% ҳисобида).

ИИФлар фаолиятини молиялаштириш 4 асосий шаклда амалга оширилиши мумкин: молиявий ва материал ресурсларни етказиб бериш; номоддий ресурсларни етказиб бериш; янги технология ва «ноу-хау»ларни етказиб бериш; жалб этилган хоҳловчиларнинг ҳақ тўланмайдиган меҳнатидан фойдаланиш.

Нодавлат ижтимоий фондларга ҳам ўсиш омиллари хосдир. Таъкидлаб ўтганимиздек, уларнинг ҳажми иқтисодиётнинг ҳолатига боғлиқ. Иқтисодиётнинг барқарор ўсиши фондларнинг ҳомийлар томонидан маблағ билан таъминланиши кўламини сўзсиз кенгайтиради. Бу келажакда ушбу фондлардан кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам кучайишини билдиради.

Ўтиш даври иқтисодиётида ишлаб чиқариш етарлича ривожланмагани муносабати билан ҳомийларнинг маблағ билан таъминлаши чекланган бўлади ва бу фондларни тижорат фаолиятдан олинадиган даромад ҳисобидан фондларнинг маблағ билан ўзини-ўзи таъминлашини рағбатлантиради. Бироқ, нодавлат ижтимоий фондларни ташқаридан барқарор маблағ билан таъминлашга ўтилганда улар бизнесдан воз кечиши ёки

ўз коммерция фаолиятини ғоят камайтириб юбориши мумкин.

Бизнинг фикримизча, ижтимоий фондлар тадбиркорлик вазифасини эмас, балки айти ижтимоий-хайрия вазифасини бажаришмоқда. Тадқиқот натижалари асосида бир қатор хулосалар қилиш мумкин. Ижтимоий фондлар нодавлат нокоммерция ташкилоти бўлиб, хайрия фаолиятини амалга оширадиган фондлардир. Нокоммерция ташкилотларидан асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат: фаолиятнинг фойда олиш мақсадига йўналтирмаслик; фойдадан фақат эълон қилинган мақсадларга эришиш воситаси сифатида фойдаланиш; бозор ҳўжалиги юритишнинг иқтисодий самарадорлиги билан давлат фаолиятининг ижтимоий самарадорлигини уйғунлаштириш; нокоммерция сектори доирасида фаолият кўрсатиш;

Хайрия ташкилоти нодавлат нокоммерция ташкилоти бўлиб, ўз навбатида хайрия фаолиятини амалга оширадиган ташкилотдир. Хайрия ташкилотининг турли нокоммерция ташкилотларидан асосий фарқи қуйидагилардир: мазкур ташкилот молия маблағларининг камида 80%и хайрия мақсадларига, молия йилида шу ташкилот томонидан маъмурий бошқарув персоналининг меҳнат ҳақи учун эса маблағларнинг 20%игача қисми сарфланиши мумкин; хайрия ташкилоти ўз маблағлари ва мулкни сиёсий партиялар, ҳаракатлар, гуруҳлар ва компанияларни қўллаб-қувватлаш учун сарфлашга ҳаққи йўқ.

Бизнес ва ижтимоий ёрдам соҳалари ўз вазифасига мувофиқ қатъий чегараланган. Бинобарин, нодавлат фондлар келажакда буткул ижтимоий фонд бўлиб қолиши даркор, чунки бунинг учун тегишли иқтисодий шароит яратилади.

ХУЛОСА

1. Жаҳоннинг турли мамлакатларидаги иқтисодиётнинг ривожланиши ҳўжалик ривожланишининг кенг тарқалган уч модели намунасини юзага келтирди. Булар: ўзини-ўзи ривожлантирувчи бозор тизими, маъмурий-бўйруқбозлик бозор иқтисодиёти, аралаш иқтисодиётдир.

Аралаш иқтисодиётда хусусий мулк устувор бўлган бозор асоси давлат таъсири билан тўлдирилади, уни амалга оширишнинг кўплаб конкрет шакллари, шунингдек ижтимоий (ва иқтисодий) ривожланишнинг кўп вариантли бўлишининг реал имкониятлари ва объектив зарурати тақозо этилади. У миллий ҳўжаликнинг энг самарали шакли бўлиб қолди.

2. Моделларнинг ижтимоий-иқтисодий асослар компонентларининг батафсил таҳлили миллий ривожланиш моделларининг асосий фарқи ва ўзига хослиги бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлиги хусусиятлари, усуллари, шакллари ва унга урғу бериш билан белгиланади. Шу нуқтаи-назардан ҳар бир мамлакат учун ижтимоий сиёсат борасидаги ўз қарашлари ва аниқ чора-тадбирлари характерлидир.

Мамлакатларда вужудга келган иқтисодиёт моделлари ва қабул қилинган иқтисодий устуворликларга боғлиқ равишда давлатларнинг икки типини ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчи тип — ижтимоий ривожланишда давлатга тарихан муҳим роль берилган ва социал-демократик тамойиллар кучли бўлган мамлакатлар. Иккинчи тип — индивидуал имкониятларга ҳамда ўзи ва ўз оиласи учун шахсий масъулиятга устунлик бериладиган мамлакатлар. Иккинчи тип мамлакатлар эркин бозор иқтисодиётига эга мамлакатлар гуруҳини ташкил қилади.

3. Тадқиқотлар кўрсатишича, эркинлаштириш бу — иқтисодий ва ҳўжалик ривожланиши моделларининг бош мезони эмас экан. Давлатнинг ижтимоий эҳтиёж-

ларга таъсир этишнинг кўплаб тўғридан-тўғри воситаларидан воз кечганлиги миллий иқтисодий ривожланишнинг ижтимоий йўналиши тўхтатилаётганини билдирмайди. Давлат харажатларининг роли ва ҳиссасига қараш асосида ҳўжалик ривожланиши моделининг моҳиятига баҳо бериб бўлмайди.

Ижтимоий йўналтирилганлик иқтисодиётнинг нафақат давлат секторининг, балки унинг бутун тизими йўналишидир. Бу айниқса, Ўзбекистондаги ислоҳ қилишнинг жамият ҳаётининг барча томонларини эркинлаштириш вазифаси қўйилган ҳозирги босқичига тааллуқлидир. Бироқ, бунда ўз ривожланиш моделининг ижтимоий йўналтирилганлик хусусияти ўз аҳамиятини йўқотмайди. Ижтимоий йўналтирилганлик амалда ҳўжалик ривожланишининг ҳар қандай замонавий моделининг ажралмас хусусиятидир. Бироқ, ижтимоий йўналтирилганликнинг муайян шакли ўзгармас эмас, у доим ўз ташқи ва ички омиллари ўзаро таъсирининг эгилувчан тизимида рўёбга чиқади.

Бир ҳолатда бозор иқтисодиётининг ижтимоий ўзини-ўзи йўналтирилишига урғу берилса, бошқа ҳолатда уни таъминлашнинг давлат шаклларига урғу берилади. Бунда берилаётган урғунинг ўзгариши муқаррар ҳодиса бўлиб ва ижтимоий-иқтисодий моделга узлуксиз ижтимоий йўналтирилганликни рўёбга чиқариш усуллари талаб даражасида эгилувчан бўлмоғи зарур.

4. Ижтимоий компонент ҳозирги бозор иқтисодиётининг мазмуни ва унинг айрим миллий моделларининг мазмуни учун ҳам белгиловчи жиҳат бўлиб қолди. Шу нуқтаи-назардан, миллий ривожланиш моделларининг хусусияти шакллантириладиган икки тизимли даражани ажратиб кўрсатиш мумкин: биринчидан, ижтимоий жиҳатлар; иккинчидан, ижтимоий жиҳатдан келиб чиқувчи иқтисодий жиҳатлардир.

Ҳозирга қадар иқтисодиёт назарияси эътиборни иқтисодий жиҳатларга қаратиб келганди. Бироқ, бу нисбатан аниқ даража бўлиб, унинг замирида асос сифатида ижтимоий компонентлар ётади. Айнан ижтимоий компонентлар ҳўжалик тизимларининг тафовутлари омиллари мажмуини ташкил қилади. Бозор иқтисодиёти моделлари структурали компонентлари иерархиясининг субординацияси бир вақтнинг ўзида шундан ибо-

рат. Модель ўзининг истиқбол ривожланишида айна шу тарзда тизимли бирлик касб этади.

Ислоҳ қилиш амалиётида ижтимоий йўналишни амалга ошириш жараёнида иқтисодий шаклларни уларга мувофиқ ҳолда яратиш, такомиллаштириш ва ўзгартириш нисбатан самарали ҳисобланади. Акс ҳолда бозор ислохотларининг иқтисодий мазмунига мантиқан тўла мувофиқ келувчи иқтисодий шакллар ижтимоий жараёнларга тўла мос келмайдиган бўлиб чиқиши мумкин.

Бу хулоса ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари учун, хусусан, Ўзбекистон учун алоҳида аҳамият касб этади.

5. Самарали фаолият кўрсатаётган бозор механизми иқтисодий тизимнинг асосий масалалари ҳал этилишини таъминлайди. Бу, энг аввало, ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар манфаатларини умумлаштириш, яъни улар ўз фаолиятларини бир-бирига йўналтирган ҳолда олиб боришлари учун зарур шароит яратиш орқали амалга оширилади. Бозор иқтисодиёти тўғрисидаги мазкур қоидада ижтимоий йўналишнинг биринчи йўли ўз ифодасини топади. Бозорни ижтимоий мақсад билан ўзаро узвий алоқасиз, мазмун жиҳатдан кўриб чиқиб бўлмайди.

Мақсад ва воситаларнинг ўзаро таъсири мураккаб ривожланиш жараёни бўлиб, унда тўғри ва тескари тизимли алоқалар мавжуд бўлади. Бу объектив равишда ижтимоий мақсаднинг бош мазмуний параметрлари воситанинг мазмунига қўшилиб, бозор иқтисодиётига айланишига олиб келади. Ижтимоий йўналтирилганликнинг муҳим аломатлари айна шу ўзаро алоқадан таркиб топади.

Ижтимоий йўналтирилганликни амалга ошириш механизми анча мураккаб бўлиб, унда яратилган товарлар ва хизматлар қийматини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида вужудга келадиган ижтимоий фондлар алоҳида ўрин тутади. Агар тақсимлашнинг биринчи босқичида асосий даромадлар таркиб топса, иккинчи босқичда улар қайта тақсимланиб, бир қисмидан ижтимоий фондлар вужудга келтирилади; бу фондлардан айримлари давлат фонди бўлса, бошқалари нодавлат (корпоратив, хусусий) фондлар бўлади.

6. Ижтимоий йўналтирилганликнинг ички ва ташқи

омиллари тизимли аҳамиятининг нисбати устун даражада, хусусан, аҳоли жон бошига ялпи миллий маҳсулот ишлаб чиқаришда акс этадиган ишлаб чиқаришнинг конкрет даражасига боғлиқ бўлади. Ҳозирги даврда иқтисодий ривожланиш жиҳатидан жаҳон мамлакатларининг айрим гуруҳлари ўртасида катта фарқ мавжуд бўлиб, улар орасида юқори даромадли мамлакатлар ажралиб туради. Хўжалик ривожланишининг бозор механизми ана шу мамлакатларда кўпроқ тарқалган ва тараққий этган. Бозор муносабатларининг етуқлигига мувофиқ ижтимоий ривожланиш учун реал шарт-шароитлар вужудга келади.

Бозор муносабатлари камроқ ривожланган мамлакатларда ЯММ ишлаб чиқариш кам ва ижтимоий ривожланиш даражаси мутаносиб равишда паст бўлади. ЯИМни истеъмол қилиш таркиби мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади ва бу билан ижтимоий фондларнинг хусусий истеъмол ҳисобига таркиб топиш имкониятлари белгиланади. Бироқ, иқтисодий жиҳатдан ривожланмаган мамлакатларда хусусий истеъмолнинг салмоғи юқори даражада сақланаётган бўлса ҳам, ҳажман катта эмас.

7. Аксинча, иқтисодиётнинг юқори ривожланиш даражаси ижтимоий нсѣматларни давлатнинг ижтимоий хизматлари шаклида ва нодавлат фондлар ҳисобидан кўрсатилаётган хизматлар шаклида ҳам юқори даражада истеъмол қилинишини белгилаб беради. Бироқ, бу икки шаклнинг нисбати у ёки бу мамлакат бозор иқтисодиёти ривожланишининг қандай моделини танлашига боғлиқ. Ҳар қандай бозор иқтисодиёти мазмунан ижтимоий, бироқ уни таъминлаш механизмлари бир-биридан фарқ қилади. Бир ҳолатда ижтимоий юк бозорнинг ўзига тушса, бошқа ҳолатда давлатнинг фаол ижтимоий вазифаси билан уйғунлашиб кетади. Бунда иқтисодий манфаатлар уйғунлигига эришилади, бу эса ўз навбатида ижтимоий ҳамкорликни мустаҳкамлайди.

8. Ижтимоий бозор хўжалиги моделларида давлат ижтимоий фондларини шакллантиришга, шунингдек хусусий фондларнинг давлат йўли билан қўллаб-қувватланишига катта эътибор берилади, натижада давлат ижтимоий дастурларини бажариш учун молиявий ре-

сурслар тўпланади. Қатор ривожланган мамлакатлар давлат харажатларида ижтимоий дастурлар салмоғининг катталиги шундан гувоҳлик беради.

Бундай мамлакатларда ижтимоий секторни маблағ билан таъминлашнинг давлат тизими кучли ривожланган. Бу тизим аҳоли кенг оммасининг қўлаб ижтимоий неъматлардан баҳраманд бўлишини кафолатлайди, нодавлат фондлари билан эса буни таъминлаб бўлмайди. Бироқ, иқтисодиётнинг корпоратив моделида (Япония) ижтимоий юк кўпроқ корпоратив фондлар зиммасига тушади. Япониянинг ўзи эса ривожланган мамлакатлар орасида давлат бюджетига ижтимоий дастурларга қилинадиган харажатлар салмоғининг жуда камлиги (13 фоиз) билан ажралиб туради.

Иқтисодиёт ривожланмаган шароитда умуммиллий дастурларни бажариш учун унча катта бўлмаган ресурсларни тўплашга тўғри келади, бу эса нодавлат ижтимоий фондларнинг ривожланмаганлигини билдиради. Қолоқ мамлакатларда ижтимоий дастурларга, ривожланган давлатларга нисбатан давлат харажатларининг катта қисми сарфланади.

9. «Ўзбек модели»ни, ижтимоий компонентларига кўра, устун даражада давлат модели сифатида баҳолаш мумкин. Бу бозор иқтисодиётининг ички ва ташқи ижтимоий йўналтирилганлиги нисбатини муайян даражада бузади. Иқтисодиётни эркинлаштириш учун бу нисбат мувозанатини яқин йиллар ичида вужудга келтириш зарур. Шу боис, миллий иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнида ижтимоий масалаларни ҳал этишга, ишлаб турганларни ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашни таъминлашга, унинг самарадорлигини оширишга янгича ёндашиш эҳтиёжи объектив тарзда юзага келади.

Бунда ижтимоий сиёсатни амалга ошириш доимо молиявий ресурсларнинг муайян миқдоридан мақсадли фойдаланишни тақозо этишини ҳисобга олиш лозим. Шу боис, ижтимоий фондларнинг амал қилиши ҳар қандай ижтимоий механизмнинг зарур элементи ҳисобланади. Шунга кўра, Ўзбекистон Республикаси учун миллий иқтисодиётни эркинлаштириш даврида ижтимоий фондлар ва уларнинг турли-туман шаклларда ривожланишининг аҳамияти ортиб боради. Айни ма-

ҳалда, ижтимоий фондлар моҳиятини ижтимоий манфаатлар муштарақлиги асосида шакллантириладиган муносабатлар орқали белгилаш лозим бўлади.

10. Иқтисодий манфаат элтувчилар бир-биридан қатор белгиларига кўра: мулкӣ, даромадлар бўйича, бир хилда даромад олгани ҳолда фаолият турлари бўйича, касб-кори, тармоқ ва ҳудудий манфаатлари бўйича фарқланувчи ижтимоий гуруҳлардир. Булар ёлланма ишчилар ва корхоналар эгалари, фермерлар ва ер эгалари, майда ва йирик тадбиркорлар, бошқарувчилар, акциядорлар, давлат хизматчилари ва шу қабилардир. Бу гуруҳларнинг ҳар бири ижтимоий-иқтисодий аҳволи, шунингдек бирон-бир ҳудудларга, фаолият турига мансублиги билан боғлиқ бўлган ўз манфаатлари мавжуд. Шундай манфаатлардан бири ижтимоий ҳимояланганликдир. Ижтимоий ҳимоялаш оиланинг жон бошига ўртача даромади оддий физиологик эҳтиёжларни қондириш даражасидан бироз юқори бўлган шароитда кам таъминланганларга ёрдам кўрсатишни мақсад қилиб қўяди. Аҳолининг ижтимоий ночор гуруҳлари бўлган, жамиятнинг кам таъминланган, меҳнатга яроқсиз аъзолари ва болали оилаларнинг турмуш даражаси пасайиб кетишига йўл қўймаслик зарурати юзага келди.

Айни маҳалда даромад даражаси нарх-наво даражасидан тобора ортида қолмоқда, кундалик эҳтиёж товарлари нафақат меҳнатга яроқсиз, балки меҳнатга яроқли фуқаролар учун ҳам етишиш қийин бўлган даражада камайиб кетмоқда, баъзан эса уларга бутунлай етишиб бўлмаёпти. Шунинг учун аҳолини тирикчилик воситаси билан таъминлашнинг асосий манбаи бўлган иш ўринларини барқарор сақлаб қолиш ва уни ижтимоий фойдали меҳнатга фаол жалб этиш учун шароит яратиш муаммоси юзага келди.

11. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг самарали тизими фақат бевосита шундай ёрдамга муҳтож фуқаролар тоифасига эмас, балки иқтисодиётни максимал ривожлантириш, жамиятнинг ҳар бир меҳнатга яроқли аъзоси меҳнатини рағбатлантириш, ишлаб пул топиши учун шароит яратишга ҳам мўлжалланган. Буларнинг барчасига тобора аниқ ифодаланган ижтимоий вазифага эга бўла борадиган молиявий муносабатлардан фойдаланиш орқали эришилади.

Юқорида қайд этилганлардан республикамиз иқтисодий ҳаётини эркинлаштириш жараёнида молиявий тизимни ривожлантириш қатъий ижтимоий йўналишда бориши зарур, деган хулоса келиб чиқади. Бозор иқтисодиёти миллий моделининг ижтимоий йўналтирилганлиги устун даражада молиявий тизимнинг ривожланиши билан белгиланади ва бу иқтисодий самардорлик қоидалари билан ижтимоий ривожланиш учун молиявий ресурслардан фойдаланиш ўртасидаги зиддиятни бартараф этишни тақозо қилади.

Эркинлаштириш талабларига мувофиқ ижтимоий фондларнинг роли объектив равишда ошиб боради. Бунда, ижтимоий фондлар тизимли мажмуида уларнинг хилма-хил турлари — давлат, давлат бюджетдан ташқари (аралаш хусусиятга эга бўлганлар) ва, ниҳоят, нодавлат турлари бўлиши лозим.

Республикада ижтимоий соҳадаги ўзгаришларнинг дастлабки икки босқичида ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишлари бўйича бюджетдан ташқари фондлар юзага келди. Бу фондларнинг фаолияти аҳолини ижтимоий ҳимоялаш бўйича жамият бойлигига айланган ютуқларга сезиларли ҳисса бўлиб қўшилди.

12. Ижтимоий ҳимоялашни ривожлантиришнинг жаҳон тажрибаси иқтисодий ривожланган мамлакатларда ижтимоий фондларнинг амал қилиши ижтимоий ҳимоялаш ва ижтимоий таъминотнинг ижтимоий ривожланиш амалиётида ишлаб чиқилган параметрлари билан белгиланишини кўрсатмоқда. Ҳозирги вақтга келиб ижтимоий таъминланганлик моҳияти ва даражасини таърифлашга етарли даражада умумқабул қилинган ва самарали ёндашувлар юзага келди. Айни маҳалда, ижтимоий сугурта ижтимоий таъминотнинг энг кенг тарқалган ва сермазмун шаклларида биридир. У халқаро характерга эга бўлган ҳодиса ва жаҳон ривожланиши қоидаларидан бири бўлиб қолди.

Умумжаҳон банки шуни ҳисобга олиб, ижтимоий фондларнинг белгиланган миқдорда бадаллар тўланадиган, хусусий тарзда бошқариладиган жамғарма қисмини ўз ичига олувчи тизимини тавсия этмоқда. Энди у давлат томонидан тўла тақсимланадиган ва бошқариладиган, белгиланган нафақали тизим бўлмай қолди.

Бу янги тизимлар уч даражани ўз ичига олади. Биринчидан, қайта тақсимлаш учун давлат томонидан бошқарилиши шарт бўлган ва солиқлар ҳисобидан маблағ билан таъминланадиган даража; иккинчидан, жамғармалар учун мажбурий хусусий тарзда бошқариладиган ва тўла жамғариладиган даража; учинчидан, кексайганда кўпроқ ҳимояланган бўлишни хоҳловчи кишилар учун ихтиёрий даража.

13. Миллий иқтисодий ривожланиш хусусиятлари Ўзбекистонда ижтимоий фондлар мавжуд иш ўринларини сақлаб қолишга ва янгиларини яратишга, шунингдек ходимлар малакасини оширишга йўналтирилиши кераклигини олдиндан белгилаб беради. Акс ҳолда улар яқин ўтмишдаги боқимандалик кайфиятига қайтариши ва иқтисодиёт субъектларининг ўзини-ўзи ижтимоий ҳимоялаши бозор қоидаларининг мустаққамланишига тўсқинлик қилиши мумкин.

Шу сабабли, иқтисодиётдаги ислохотлар чуқурлашиб боргани ва иқтисодий ўсиш натижасида бутун ижтимоий ҳимоя тизими ҳам такомиллашиб, ресурслари ортиб боради. Хусусан, сўнгги йилларда пулик ёрдам бериладиган оилалар сони камайгани ҳолда уларнинг ўртача миқдори ошди, ёрдам олаётган шахслар сони ортгани ва бу ёрдам миқдори ошгани ҳолда аҳоли муайян қатламларига бир йўла моддий ёрдам кўрсатила бошланди.

Умуман, Ўзбекистонда реал амалга оширилаётган ижтимоий сиёсат чоралари мажмуи бизда ижтимоий бошқарувнинг самарали тизими яратилгани тўғрисида хулоса қилиш имконини беради. Тўғри, иқтисодий адабиётларда бу муаммо ҳозирча етарли даражада ёритилмаяпти. Шунинг учун ижтимоий фондларга алоҳида ўрин ажратиладиган ижтимоий бошқаришнинг юқори макроиқтисодий функционал ролини «ўзбек модели»нинг алоҳида хусусиятларидан бири сифатида ажратиб кўрсатиш зарур. Бироқ, нодавлат ижтимоий фондлар ролининг пасайиб бораётгани кузатилмоқда. Шу билан бир қаторда, улар амалда жаҳондаги барча минтақаларда ривожланган энг барқарор шаклдир. Шунинг учун ижтимоий бошқаришнинг вазифаси давлат ва нодавлат ижтимоий фондлари мақсад ва маб-

лағларини ўзаро тўлдириш бўйича узвий жараёни таъминлашдир.

14. Давлат ижтимоий фондлари умуммиллий хусусиятга эга бўлиб, умумий ижтимоий муаммоларни ҳал этиш учун фойдаланилади. Улар ривожланишнинг «ўзбек модели» ижтимоий мақсадларини рўёбга чиқаришга мўлжалланган. Уларни вужудга келтириш учун даромадлар тўпланади ва молиявий механизмлар орқали қайта тақсимланади. Фондларнинг ҳажми умумий ижтимоий эҳтиёжларга ва ишлаб чиқаришнинг мавжуд даражасида уларни қондириш имкониятларига боғлиқ бўлади. Бироқ, ижтимоий сиёсат фаол олиб борилса, мамлакатда яратилган моддий неъматлар ва хизматларни қайта тақсимлаш кўлами уларнинг ҳажмига таъсир кўрсатади.

Улар иқтисодийёт билан белгиланиб, иқтисодий имкониятлардан ортиқ бўлиши чегараланган, акс ҳолда улар иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилиши мумкин. Давлат бундай вазиятни ҳисобга олади. Давлатнинг бирлашган бюджетида бюджетдан ташқари фондлар мавжуд бўлиб, уларнинг баъзилари ижтимоий характерга, бошқалари эса ишлаб чиқариш (иқтисодий) характерига эга. Бюджетдан ташқари фондлар ўз манбаи ўсишига мувофиқ ортиб боради. Бироқ, уларнинг ЯИМдаги ҳиссаси нисбатан барқарор бўлиб, нодавлат фондлар тўғрисида бундай деб бўлмайди.

Бюджетдан ташқари ижтимоий фондлар моҳиятига кўра соф давлат фондлари эмас, чунки улар аралаш хусусиятга эга. Шаклланиш манбаларига кўра, улар корхоналар ва муассасалар ажратмаларидан иборат, марказлаштирилган ҳолда ва давлат назорати остида жамланади, давлат томонидан белгиланган қоидаларга мувофиқ тақсимланади ва фойдаланилади. Бироқ, уларни шакллантириш ва тақсимлашда нодавлат корхоналари ҳам иштирок этади.

15. Нодавлат ижтимоий фондларнинг таҳлили кўрсатадики, улар фаолиятининг дастлабки йилларида таркибида ҳомийлар маблағларининг, кейинчалик эса ўз фаолиятидан тушумларнинг ҳиссаси катта бўлади. Бу, биринчидан, Низом маблағларини шакллантиришда турли ташкилотларнинг иштироки билан, иккинчидан, фондларнинг давлат томонидан бюджет-

дан қўллаб-қувватланиши билан боғлиқ. Шунингдек, фондларнинг коммерция фаолиятидан оладиган даромадларининг нотекис ўсиши кузатилмоқда, бу фондларнинг коммерция фаолиятини рағбатлантириш механизмидан келиб чиқади. Дастлабки йилларда фондлар ҳузурида очилган фирмаларга солиқ бўйича имтиёзлар берилиши натижасида уларнинг коммерция фаолияти фаоллашди, оқибатда фондлар бюджетига коммерция тушумлари кўпайди. Фирмаларга бериладиган имтиёзлар бекор қилинган, уларнинг коммерция фаолиятидан оладиган тушумлари камайди.

Ҳомийлик ёрдами ҳам барқарор эмас, чунки у ҳомийларнинг молиявий аҳволи ва уларнинг даромадлари тақсимотига боғлиқ. Фондлар Низомдаги мажбуриятларини бажариш бўйича фаолиятни авж олдирган ҳолда, кредит олиш тўғрисида мурожаат қила бошладилар, натижада уларнинг қарзи орта бошлади ва улар молиявий жиҳатдан беқарор бўлиб қолдилар.

Фондлар ҳузурида иш олиб бораётган кичик фирмалар фаолиятининг ижтимоий фойдалилиги уларга солиқлар бўйича дастлаб берилган имтиёзларни тиклашни талаб этади. Бироқ, бу иш фондларнинг коммерциялашувини чуқурлаштириш ва уларни соф бозор институтларига айлантиришга олиб келмаслиги лозим. Фондлар ўз фаолияти характериға кўра, nobозор институтлари ҳисобланса ҳам, бозор воситаларидан фойдаланадилар.

Улар учун муҳими аҳоли турли қатламларига беғараз ижтимоий ёрдам кўрсатишдир, бу эса бозор муносабатлари эмас.

16. Утиш иқтисодиёти мамлакатларидаги бюджетдан ташқари ижтимоий фондларнинг фаолиятини таҳлил қилиш уларнинг фаолиятига қатор салбий омиллар таъсир кўрсатаётганини аниқлаш имконини берилади: мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси ва иқтисодий ҳолати; бюджетдан ташқари фондлар фаолиятини ташкил этиш тажрибасининг йўқлиги; маблағларнинг шаклланиши ва улардан фойдаланиш устидан назорат қилиш борасидаги тажрибасизлик; суғурта бадаллари тарифининг юқорилиги ва етарли даражада асосланмаганлиги.

17. Таҳлиллар кўрсатишича, иқтисодий эркинлаштириш шароитида мамлакатдаги ижтимоий фондлар маблағларидан унумли фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун қўйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим: ижтимоий фондлар фаолияти ошқоралигини кўрсатиш, маблағларининг шаклланиши ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш ва такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир; давлат ижтимоий фондлари бўлмиш пенсия фонди, бандликка қўмаклашиш фонди ва суғурта фондлари даромад манбалари, суғурта бадаллик тўловлари даражаси ва уни ҳисоблаш услубларини ислоҳ этиш лозим; ижтимоий фондлар маблағларидан қатъий, мақсадли фойдаланиш ва кўрсатилаётган ижтимоий хизмат сифатини давлат томонидан назорат қилишни кучайтириш сиёсатини амалга ошириш керак.

18. Тадқиқот кўрсатишича, пенсия фондини тез орада ислоҳ этиш зарурияти вужудга келмоқда. Ўзбекистон иқтисодиёти ўтиш даврида бўлиб, шу туфайли ўтиш даври пенсия тизими бирдамлик ва жамғариш фондларини ўзида мужассамлаштириши мумкин. Бирдамлик фонди анъанавий бўлиб, аҳоли томонидан одатий ҳол сифатида қабул қилинади. Жамғариш фондлари тўғрисида бундай деб бўлмайди, чунки улар иқтисодиётимиз учун янги ҳодиса бўлиб, жаҳон тажрибасида ўзининг самарадорлиги ва афзаллигини исботлаган.

Бирдамлик пенсия тизими кекса авлоднинг ёш авлод томонидан қўллаб-қувватланишига асосланган. Жамғариш тизими эса кўп жиҳатдан ижтимоий ўзини-ўзи ҳимоя қилишнинг бозорга хос тамойилларига мувофиқ келади. Улар ҳозир мавжуд даромадларни келажакда истеъмол фондини шакллантириш учун ажратиш қоидаларига асосланган бўлиб, инвестиция хусусиятига эга, инвестициялардан олинадиган даромад ҳисобига ўз маблағларини кўпайтиришни тақозо этади. Бироқ, уларни даромаднинг истеъмол харажатларига нисбатан анча кўп бўлган шароитдагина амалга ошириш мумкин. Аҳолининг даромадди қатламларининг вужудга келишига мувофиқ бундай ҳолат ҳам юзага келмоқда. Аҳолининг давлат томонидан ижтимоий таъминланиши кафолатланмаган ўзини-ўзи

банд қиладиган қатламининг ортиб бориши ҳам жамғариш тизимига ўтишни тақозо этмоқда.

Банк тизимини эркинлаштириш ва қимматбаҳо қоғозлар бозорининг шаклланиши жамғариш фондларининг ривожланишига кўмаклашмоқда. Бу тизим банкларнинг барқарор ишлашини таъминлаши лозим, бу эса жамғариш фондлари учун ўз маблағларини банкларга инвестициялашдан мунтазам даромад олишни кафолатлайди. Жамғармага бериладиган фоиз улуши юқори бўлмаган шароитда инфляциянинг мавжуд суратини табиий нормал даражагача пасайтириши мумкин. Миллий пул бирлигини эркин конвертациялаштирилишига ўтиш билан бу хусусий жамғарма фондларни яратиш учун қулай шароит вужудга келтиради.

Миллий пул бирлиги эркин конвертацияланиши жорий этилгач, пенсия фондларини эркин конвертациялашган валютада шакллантириш мумкин бўлади. Бу ҳол уларнинг сақланишини, инвестицияланишини ва олинадиган даромадлар ҳисобига ўсишини таъминлайди. Фуқароларнинг пенсия ажратмалари жамғарилиши натижасида уларни банкларга қўйишга қараганда, инвестицияларнинг жиддий манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлади.

АДАБИЁТЛАР

I. Расмий материаллар

I.1. Ўзбекистон Республикаси қонунлари

I.1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 1992. 45 б.

I.1.2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. — Т.: Ўзбекистон, 1997, 239 б.

I.1.3. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида ногиронларнинг ижтимоий ҳимояланганлиги тўғрисида»ги қонуни 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган.

I.1.4. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларни давлат томонидан нафақа билан таъминлаш тўғрисида»ги қонуни 1993 йил 3 сентябрда қабул қилинган.

I.1.5. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни 1993 йил 13 сентябрда қабул қилинган.

I.1.6. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни 1997 йил 29 августда қабул қилинган.

I.1.7. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури тўғрисида»ги қонуни 1997 йил 29 августда қабул қилинган.

I.1.8. Ўзбекистон Республикаси «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонуни 1998 йил 1 майда қабул қилинган.

I.1.9. «Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси» — Т.: Адолат, 1996. 263 б.

I.1.10. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонуни 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган.

I.2. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари

I.2.1. «Республика «Маҳалла» ҳайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»ги 1992 йил 12 сентябрдаги фармони.

1.2.2. «Ижодкор ёшларнинг «Истеъдод» Республика жамғармасини тузиш тўғрисида»ги 1993 йил 4 майдаги фармони.

1.2.3. «Кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш тўғрисида»ги 1994 йил 23 августдаги фармони.

1.2.4. «Ўзбекистон Республикаси ёшлари «Камолот» жамғармаси ҳақида»ги 1996 йил 17 апрелдаги фармони.

1.2.5. «Ўзбекистон фахрийларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш «нуроний» жамғармаси тўғрисида»ги 1996 йил 4 декабрдаги фармони.

1.2.6. «Аҳолини аниқ йўналтирилган ҳимоялашда фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида»ги 1999 йил 13 январдаги фармони.

1.3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари

1.3.1. «Иш билан таъминлашга кўмаклашиш республика жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»ги 1992 йил 31 декабрдаги 606-сонли қарори.

1.3.2. «Соғлом авлод учун» ҳукуматга қарашли бўлмаган халқаро хайрия жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги 1993 йил 3 июндаги қарори.

1.3.3. «Аҳолини иш билан таъминлаш дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш тартибини тасдиқлаш тўғрисида»ги 1993 йил 24 июндаги 310-сонли қарори.

1.3.4. «Болали оилаларга давлат ижтимоий ёрдами тизimini такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1994 йил 20 июндаги 308-сонли қарори.

1.3.5. «Болаликдан ногиронларга, қарияларга ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги 1994 йил 24 июндаги 319-сонли қарори.

1.3.6. «Ўзбекистон Республикаси «Камолот» ёшлар жамғармасини қўллаб-қувватлаш ҳақида»ги 1996 йил 31 майдаги қарори.

1.3.7. «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази ҳузуридаги «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги 1996 йил 27 сентябрдаги қарори

1.3.8. «Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузуридаги Пенсия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрдаги 459-сонли қарори.

1.3.9. «Ўзбекистон Республикаси Президентининг иқтидорли ёшларни хорижда таълим олишини қўллаб-қувватлаш «Умид» жамғармасини ташкил этишнинг ташкилий чоралари тўғрисида»ги 1997 йил 13 январдаги 22-сонли қарори.

1.3.10. «Устоз» республика жамғармаси фаолиятини таъминлаш тўғрисида»ги 1997 йил 30 декабрдаги 576-сонли қарори.

1.3.11. «Улуғбек номидаги республика иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлаш жамғармасини ташкил этиш тўғрисидаги 1990 йил 14 мартдаги 137-сонли қарори.

II. Илмий монографиялар

2.1. *Абдуғаниев А., Талометова З.* Ўзбекистоннинг меҳнат салоҳияти / Т.: Меҳнат, 1998, 99 б.

2.2. *Абдуғаниев А., Мирзакаримова М.* Ўтиш иқтисодиётида меҳнат бозори. / Т.: Меҳнат, 1999, 98 б.

2.3. *Агабекян Р. Л., Авагян Г. Л.* Современные теории занятости: Учеб. пособие. / М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001, 190 с.

2.4. *Акрамов Э., Таиров А.* Экономические реформы Республики Узбекистан. / М.: ТОО Люкс-арт», 1998 г.

2.5. Актуальные проблемы Европы. Занятость и безработица в Западной Европе: Сборник научных трудов РАН ИНИОН/М.: 2002, 204 с.

2.6. Актуальные проблемы экономики Узбекистана переходного периода / под ред. д.э.н. Гулямова С. С. и др. — ТГЭУ, Т.: 1996, 166 с.

2.7. *Аткинсон Э., Стиглиц Дж.* «Лекции по экономической теории государственного сектора». / М., 1995 г.

2.8. *Ахинов Г. А.* Экономические основы социальной политики государства в условиях переходной экономики России. / М.: МГУ, ТЕИС, 1997, 208 с.

2.9. *Бабич А. М., Егоров Е. Н., Жильцов Е. Н.* Экономика социального страхования / Курс лекций. М.: ТЕИС, 1998. 189 с.

2.10. Безработица, структурная перестройка экономики и рынок труда в Восточной Европе и России / М.: ИНФРА-М, 1995 г. 477 с.

2.11. Блази Дж. Р., Круз Д. Л. Новые собственники (наемные работники — массовые собственники акционерных компаний). / Пер., с. англ. М., 1995.

2.12. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. / Пер. с англ. М., 1994 г., 342 с.

2.13. Бункина М. К., Семенов В. А. «Макроэкономика». / М., 1995 г. 111 с.

2.14. Вахрин П. И., Нешиной А. С. Финансы: Учебник / М.: «Маркетинг», 2000 г., 502 с.

2.15. Введение в социальное обеспечение. / Пер., с англ. — «Международное бюро труда». Женева, 1995 г. 153 с.

2.16. Вереникин А. О. Занятость и государство в переходной экономике. / М.: МГУ, ТЕИС, 1998, 115 с.

2.17. Веренцов М. М., Чепурненко Н. В. «Анализ качества и эффективности здравоохранения». / Обзорная информация. — М., 1986 г.

2.18. Воблый К. Г. «Основы экономики страхования». / М., 1995 г.

2.19. Волков А. М. «Швеция: социально-экономическая модель». / Справочник. — М. 1991 г.

2.20. Волошина В. В., Титов К. А. «Государственная служба в Российской Федерации: теоретико-правовое исследование». / М., 1995 г.

2.21. Гаврилова Н. М., Пономаренко Е. В. Третий сектор: механизм некоммерческого хозяйствования. / М., 1999. 136 с.

2.22. «Государственная кадровая политика: концептуальные основы, приоритеты, технологии реализации» / Под общ. ред. С. В. Пирогова, рук. авт. кол. В. А. Сулемов. — М., 1996 г.

2.23. «Государственная служба в России (опыт организации и кадрового обеспечения). / Документы. — Ниж. Новгород, 1994 г.

2.24. «Государственная служба в Российской Федерации: становление, кадровое обеспечение»: Сб. научн. ст. / РАУ. — М., 1994 г.

2.25. «Государственная служба: организация, кадры, управление». / М., 1996 г.

2.26. «Государственное регулирование экономики и социальный комплекс» / Под ред. Морозовой Т. Г., Пикулькиной А. В. — М., 1997 г. 221 с.

2.27. Дробозина Л. А. «Финансы». Учебник / М.: ЮНИТИ. 1999 г., 400 с.

2.28. Жильцов Е. Н. «Экономика общественного сектора и некоммерческих организаций». / М. 1995 г. 185 с.

2.29. Жуков С. «Экономическое развитие Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана в 1990—95 г.г.» / М.: ИМЭМО РАН, 1996 г.

2.30. Зайдель. Х., Теммен. Р. Основы учения об экономике. / М.: Дело ЛТД, 1994 г., 399 с.

2.31. Занятость и политика на рынке труда в некоторых странах с переходной экономикой. / Вып. 5 — М., Изд. Бюро МОТ, 2000, 95 с.

2.32. Здоровье и здравоохранение в Нидерландах. Под ред. А. Й. П. Шрийверса / К.: Сфера, 1998. 324 с.

2.33. Золотогоров В.Г. Инвестиционное проектирование. / Учебное пособие. — Минск: ИП «Экоперспектива», 1998 г.

2.34. Индейкин Е.Н., Кричагин В. И., Мельникова И. С. «Финансирование здравоохранения». / М., 1992 г.

2.35. Индейкин Е.Н., Сибурина Т. А., Мидлин Н.С., Егорышева И.В. «Страховая медицина: проблемы, опыт, перспективы». / М., 1991 г.

2.36. Институциональная инфраструктура пенсионной реформы в России / авт. коллектив Астанович и др., Бюро эконом. анализа. — М., 1998, 157 с.

2.37. К реформе социального обеспечения: принципы и прагматизм. / Вып. 1 — М., Изд. Бюро МОТ, 1999, 155 с.

2.38. Кадомцева С.В. «Экономические основы системы социальной защиты». / М., 1997 г. 248 с.

2.39. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли». / Т.: 1992 й. 79 б.

2.40. Каримов И.А. «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли». / Т.: Ўзбекистон, 1993 й. 128 б.

2.41. Каримов И.А. «Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари». / Т.: Ўзбекистон, 1993 й. 56 б.

2.42. *Каримов И.А.* «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи мажлисидаги маъруза, 1995 йил 23 феврал». / Т.: «Ўзбекистон», 1995 й. 74 б.

2.43. *Каримов И.А.* «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. / Т.: Ўзбекистон, 1995 й. 269 б.

2.44. *Каримов И.А.* «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». / Т.: Ўзбекистон, 1997 й. 325 б.

2.45. *Каримов И.А.* «Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 14 апрел 1999 йил биринчи чақириқ ўн тўртинчи сессиядаги нутқи». / Т.: «Ўзбекистон», 1999 й. 48 б.

2.46. *Каримов И.А.* «Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 2000 йил 22 январда сессиясида сўзланган нутқи». / Т.: «Ўзбекистон», 2000 й. 77 б.

2.47. *Кейнс Дж. М.* «Общая теория занятости, процента и денег». / Гл. 3. В кн.: Избранные произведения: Пер., с англ. — М., 1993 г.

2.48. Курс социально-экономической статистики: Учебник для вузов / Под ред. проф. М.Г. Назарова. / М.: Финстатинформ, ЮНИТИ-ДАНА, 2000, 771 с.

2.49. *Ламперт Хайнц.* «Социальная рыночная экономика». Германский путь. М., 1994 г., 219 с.

2.50. *Львов Ю.А.* «Основы экономики и организации бизнеса». / С.—П. 1992 г.

2.51. *Макконнелл К., Брю С.* «Экономикс: Принципы, проблемы и политика» / Пер., с англ., — М., 1992 г., т. 2, 400 с.

2.52. *Максакова Л.П.*, «Миграция населения Республики Узбекистан». / Т.: Издательский Дом Эльдинур, 2000, 115 с.

2.53. Некоторые вопросы заработной платы в странах с переходной экономикой. / вып. 2. — М.: Изд. Бюро МОТ, 1999, 110 с.

2.54. Обязательное медицинское страхование: организация и финансирование. / М.: 1995, 167 с.

2.55. Организация и действие социальной помощи во Франции / Издательство ФОТС, 1993, 116 с.

- 2.56. Отчет о сотрудничестве по развитию Узбекистана 1997г. Программа развития Организации Объединенных Наций. / Т.: РАСТР, Узбекистан, 1998 г., 109 с.
- 2.57. *Погорлецкий А. И.* Экономика зарубежных стран: Учебник. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000 г., 491 с.
- 2.58. *Портер М.* «Международная конкуренция». / М., 1994 г., 896 с.
- 2.59. *Премчанд А.* Управление государственными расходами. / Пер., с англ. — Международный Валютный Фонд, Вашингтон, 1994 г. 280 с.
- 2.60. «Проблемы становления государственной и муниципальной власти в России». / Екатеринбург, 1995 г.
- 2.61. *Прокопов Ф.Т.* Безработица и эффективность государственной политики на рынке труда в переходной экономике России. / М.: МГУ, ТЕИС, 1999, 311 с.
- 2.62. Регулирование социального развития в России / Сбор. стат. — М.: Институт Экономики РАН, 1997, 161 с.
- 2.63. Реформирование социального сектора в переходной экономике. — Институт Экономического развития Всемирного Банка/ 6— 18 января, 1997 г., г. Ташкент.
- 2.64. *Ризаев С.Г.* «Кадры: профессионализм и компетентность». / Ташкент, 1991 г.
- 2.65. *Робинсон Дж.* «Экономическая теория несовершенной конкуренции». / М., 1986 г.
- 2.66. *Роик В. Д.* «Социальное страхование: история, проблемы, пути совершенствования» / М.: 1994, 126 с.
- 2.67. *Рузавин Г.И.* «Основы рыночной экономики». / М., 1996, 423 с.
- 2.68. Рынок труда и доходы населения: Учеб. пособие. / Под общ. ред. Н. А. Волгина. М.: «Филинь», 1999, 280 с.
- 2.69. *Сакс Дж.* Рыночная экономика и Россия. / Пер., с англ. ВВСМРМ — М.: Экономика, 1994, 331 с.
- 2.70. *Сакс Дж., Ларрен Ф.* «Макроэкономика. Глобальный подход» / Пер., с англ. — М., 1996 г.
- 2.71. *Самуэльсон П., Нордхаус В.* «Экономика» / Пер., с англ. — М., 1997 г.
- 2.72. *Семенов В.Ю., Гришин В.В.* «Опыт реформирования

здравоохранения в зарубежных странах» / М.: Федеральный фонд ОМС, 1997, 256 с.

2.73. «Современные Соединенные Штаты Америки: Энциклопедический справочник». / М., 1998 г.

2.74. Сокращение роли государства. «Государственное управление и человеческое развитие» / М.: «Право человека», 1997, с. 139.

2.75. «Социальная политика и экономические преобразования в Узбекистане» / Под ред. К. Гриффина / Пер., с англ., — Программа развития ООН, 1995 г. 196 с.

2.76. Социальная статистика: Учебник / Под ред. И. И. Елисеевой. — 3-е изд., М.: Финансы и статистика, 2002, 480 с.

2.77. Социальный менеджмент. Учебник / Под ред. Д. В. Валового. — М.: ЗАО «Бизнес школа» Интоп-Синтез, АТСО, 1999, 384 с.

2.78. Социальные реформы в странах с переходной экономикой. — М.: ИКЦ «ДИС», 1997, 223 с.

2.79. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА — М., 1997 — 720 с.

2.80. «Теория потребительского поведения и спроса» / Серия «Вехи экономической мысли». — СПб, 1993 г.

2.81. Трудовые ресурсы и глобализация экономики 1995 / Всемирный Банк, Вашингтон, 174 с.

2.82. «Узбекистан. План экономических реформ». / Всемирный банк. Вашингтон, 1992 г., 335 с.

2.83. «Узбекистан. Реформа социальной защиты» / Пер., с англ. — Всемирный банк. Вашингтон, 1994, 125 с.

2.84. Узбекистан. Экономический меморандум. Субсидии и перераспределение средств. / Документы Всемирного Банка, 1994 г. Доклад № 12934-UZ, 118 с.

2.85. Узбекистан обзор политики социальных и структурных реформ. 25 августа, 1999 г. / Документы Всемирного Банка, 1999 г., Доклад № 19626, 142 с.

2.86. «Узбекская модель перехода от административно-

командной, централизованно-плановой системы к основам рыночной экономики». / Научный отчет по «Государственной научно-технической программе № 4, раздел 3—8. Т., 1998 г., 383 с.

2.87. Узбекистан курсом свершений и процветания. / Т.: «Ижтимоий фикр», 2000 й.

2.88. Улмасов А. Оила иқтисоди. / Т., «Меҳнат», 1998 й., 49 б.

2.89. Финансы. Учебник для вузов. Под ред. М. В. Романовского. / Учебник. — М.: изд. «Перспектива»; изд. «Юрант», 2000 г., 520 с.

2.90. Финансы / В. М. Родионова и др. / Под ред. В. М. Родионовой. — М.: Финансы и статистика, 1994 г., 432 с.

2.91. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. «Экономика» / Пер., с англ. — М.: Дело Лтд., 1995 г., 829 с.

2.92. «Франция». / Ежегодник. — М., 1994 г.

2.93. Хейне П. «Экономический образ мышления» / Пер. с англ. — М., 1993 г., 703 с.

2.94. Хэмптон Д. Д. «Финансовое управление в страховых компаниях». / Пер. с англ. — М., 1998 г.

2.95. Центральная Азия 2010 — Перспективы человеческого развития. / Региональное бюро по странам Европы и СНГ, ПРООН, 1999. 236 с.

2.96. Шарп У., Александр Г., Бэйли Дж. «Инвестиции» / Пер., с англ. — М., 1994 г., 1024 с.

2.97. Эклунд К. «Эффективная экономика. Шведская модель» / Пер. со швед. — М.: Экономика, 1991 г.

2.98. «Экономика». / Под ред. А. С. Булатова. / М., 1995 г., 604 с.

2.99. Экономика и управление в зарубежных странах (по материалам иностранной печати) / М.: 1999, 294 с.

2.100. Экономика труда: социально-трудовые отношения / Под ред. Н.А. Волгина, Ю.Г. Одегова. М.: Изд-во «ЭКЗАМЕН», 2003, 736 с.

2.101. Эренберг Р. Дж., Смит Р. С. Современная экономика труда. Теория и государственная политика. / М. Изд-во МГУ, 1996, 800 с.

2.102. *Юрьева Т. В.* Социальная рыночная экономика. / Учебник для вузов. — М.: Русская Деловая Литература, 1999. — 416 с.

2.103. *Якобсон Л. И.* Экономика общественного сектора: Основы теории Государственных финансов. / М., 1996 г., 276 с.

2.104. «Япония: справочник». / М., 1992 г.

2.105. *Курбонов Ш.* Баркамол авлод орзуси. / Т.: «Шарқ», 1998, 184 б.

III. Авторефератлар

3.1. *Аллақулов Х.* Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иқтисодий муносабатлар субъектларининг дифференциацияси. Иқт. фан. докт. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореф. — Тошкент. 1999. — 41 б.

3.2. *Хакимова М. А.* Реформирование и развитие социального сектора Узбекистана в условиях перехода к рынку. Автореф.дисс.на соис.уч.ст.д.э.н. — Т.: 2000, 38 с.

3.3. *Рахимова Д. Н.* Управление процессами развития трудового потенциала Узбекистана в условиях осуществления радикальных рыночных реформ. Автореф.дисс.на соис.уч.ст.-д.э.н. — Т.: 2000, 39 с.

IV. Хорижий илмий нашрлар

4.1. Consultation on the World Development Report 2000/01. Budapest, Hungary; Mach 29—30, 2000. 235 p.

4.2. *Shireen T. Hunter.* Central Asia Science Independence. Published with The Center for strategic and International Studies, Washington. D. C. 1996. 226 p.

4.3. World Development Report 2002. Building Institutions for Markets. The World Bank. 2002. P. 249.

4.4. World Tables 1995. The Johns Hopkins Univesity Press, Baltimore and London, 1995. P. 766.

4.5. International workshop on: «Pension Reform in Transition Economics», 10—26 September, 1997. The International institute — Histadrut, Israel.

4.6. Social Security and Pension Reform. Joint Vienna Institute, Vienna, Austria, June 1—5, 1998.

4.7. Regional Conference on social investment funds in transition economics, Yerevan, Armenia, November 9—12 of 1998.

4.8. Pension Systems in Crisis. Harvard Institute for International Development, World Bank Institute Workshop on Pension Reform. Cambridge, Massachusetts, June 14—25, 1999.

4.9. Protection the Vulnerable: The Design and Implementation of Effective Nets. Washington, D. C., December 4—15, 2000. 230 p.

4.10. Training of Trainers Course on Social Policies, Programs and Projects in the Newly Independent States. Part I. Moscow, March 13 — April 22, 1995.

4.11. Training of Trainers Course on Social Policies, Programs and Projects in the Newly Independent States. Part II. Washington D. C., May 14 — June 9, 1995.

4.12. Training of Trainers Course on Social Policies, Programs and Projects in the Newly Independent States. Part III. Tashkent, Uzbekistan, September 16—29, 1995.

4.13. Social Policy Reform in Transition Economies. The World Bank Institute, International Workshop on: «Labor Markets in Transition Economies». Dublin, Ireland, October 10—20, 1999.

4.14. Балдаччи Э., Де Мельо Л., Инчаусте Г. Финансовые кризисы, бедность и распределение доходов. // Финансы и развитие. Июнь 2002, с. 24—27.

4.15. Де Ферранти Д., Лейтцигер Д., Сринивас П.С. Будущее пенсионной реформы в Латинской Америке. // Финансы и развитие. Сентябрь 2002, с. 39—43.

4.16. Образование в странах с переходной экономикой: задачи развития. Вашингтон, Всемирный Банк, 2000. 183 с.

4.17. Хольцман Р. Центральная и Восточная Европа: Трудное начало пенсионной реформы. Вашингтон, Всемирный Банк, 1996. 110 с.

4.18.. Хольцман Р. «Об экономических выгодах и фискальных требованиях перехода от неоплаченных к оплаченным пенсиям» / Вашингтон, Университет Джона Гопкинса, 1999. 70 с.

4.19. Предупреждение кризиса старения населения: политика защиты престарелых и содействия экономическому росту. / Вашингтон, Всемирный Банк, 1994. 224 с.

V. Илмий мақолалар

5.1. *Абатуров В., Рустамов Д.* Крупный и малый бизнес: в мире и в Узбекистане. // Рынок, деньги и кредит, 1999 г., № 11.

5.2. *Авраамова Е.* К проблеме формирования среднего класса в России. // Вопросы экономики. 1998. № 7, с. 78—87.

5.3. *Акрамов Э.* Независимость: ход экономических реформ. // Экономика и статистика, 1998 г., № 5—6. с. 17—20.

5.4. *Албеда В.* Государство и социальное партнерство в Голландии. // Вопросы экономики, 1994 г., № 5. с. 97—102.

5.5. *Аношкина В.* Подходы к формированию системы налоговых льгот. // Экономическое обозрение, 1998 г., № 3. с. 19—23.

5.6. *Ахмедов Д.* Правовые основы социальной защиты. // Экономика и статистика, 1998 г., № 2. с. 65—66.

5.7. *Ахмедов Т., Салихов Ш.* Первостепенная забота государства. // Экономика и статистика, 1998 г., № 2. с. 24—25.

5.8. *Бозоров Ф.* Налоги у правление экономикой. // Экономика и статистика, 1997 г., № 6. с. 11—12.

5.9. *Баранов А.* Социально-экономические проблемы депопуляции и страхования населения // Вопросы экономики. 2000. № 7. с. 111—121.

5.10. *Браччи Дж.* Новые формы занятости и информационные технологии. // Вопросы экономики, 1998 г., № 2, с. 153—158.

5.11. *Бычков А.* Глобализация экономики и мировой фондовый рынок. // Вопросы экономики, 1997 г., № 12 с. 82—93.

5.12. *Вавилов А., Поманский А., Трофимов Г.* Пенсионная реформа в России: анализ переходного процесса. // Вопросы экономики, 1999. № 2, с. 103—118.

5.13. *Валентей С., Нестеров Л.* Человеческий потенциал: новые измерители и новые ориентиры. // Вопросы экономики, 1999, № 2, с. 90—102.

5.14. *Василевский Э.* США: социальная ориентированность производства. // Вопросы экономики, 1993 г., № 1, 2 с. 42—46.

5.15. *Викс Дж.* Социальная политика в переходной экономике: анализ путей развития // Экономическое обозрение. 1998 № 1, с. 5—14.

5.16. *Газибеков Д.* Инвестиции: что понимать под этим. // Рынок, деньги и кредит, 1999 г., № 9. С.

5.17. *Гонтмахер Е.* Общественный договор как основа оптимальной социальной модели. // Общество и экономика, 1999, № 10—11, С.

5.18. *Григорьева А.* Микрокредиты — это реально. // Рынок, деньги и кредит, 1998 г., № 5.

5.19. *Грищенко Н.* Выбор — социальное государство. // Общество и экономика., 1999, № 10—11. С. 49.

5.20. *Гулямов С., Мамарасулов Х.* Об основных этапах и перспективах экономического развития. // Экономический вестник Узбекистана, 1999 г., № 3.

5.21. *Джураева К.* Коммерческие банки и кредитование реального сектора экономики Узбекистана. // Рынок, деньги и кредит, 1998 г., № 5.

5.22. *Дмитриев М.* Эволюция пенсионной системы России в условиях экономического кризиса. // Вопросы экономики, 1999, № 10, с. 20—37.

5.23. *Дунаева Н.* Молодежь на рынке труда. // Вопросы экономики, 1998 № 1, с. 81—91.

5.24. *Заславский И.* К новой парадигме рынка труда. // Вопросы экономики, 1998, № 2, с. 83—95.

5.25. *Зиедуллаева Л., Ибрагимов И.* Экономика Египта. // Экономика и статистика, 1998 г., № 2, с. 42—43.

5.26. *Зиявуддинова А.* Инвестиции в образование: международный опыт. // Экономический Вестник Узбекистана, 1999 г., № 4.

5.27. *Иванов В. Н., Суворов А. В.* Важнейшие задачи государственной политики доходов. // Экономическая наука современной России, 1999, № 2, с. 78—86.

5.28. *Илларионов А.* Экономическая свобода и благосостояние народов. // Вопросы экономики, 2000, № 4, с. 83—101.

5.29. *Илларионов А.* Модели экономического развития и Россия. // Вопросы экономики, 1996 г., № 7, с. 4—18.

5.30. *Исамиддинова Д.* Социальные фонды: их роль в условиях экономических реформ. // Экономическое обозрение, 1998 г., № 2.

5.31. *Йонг Х. В. Д.* Европейский капитализм между свободой и социальной справедливостью. // Вопросы экономики, 1994 г., № 5. с. 106—109.

5.32. *Камилова М.* Содержание переходной экономики в Узбекистане: общее и особенное. // Общество и экономика, 1998 г., № 3.

5.33. *Каримова Д.* Микрокредиты — для развития семейного бизнеса // Экономический Вестник Узбекистана, 1999 г., № 1—2.

5.34. *Керимов У.* Самая главная цель — благополучие моего народа. // Экономика и статистика, 1998 г., № 8, с. 15—16.

5.35. *Кнаак Р.* Социальное партнерство: западный опыт. // Вопросы экономики, 1994 г., № 5, с. 15—16.

5.36. *Койчуев Т.* Социальная модель в переходный период. // Общество и экономика, 1999, № 10—11.

5.37. *Колодко Г.* Вопросы справедливости и экономическая политика в постсоциалистических странах. // Вопросы экономики, 1999, № 1, с. 64—76.

5.38. *Космаровская Т.* Средний класс и социальная политика. // Вопросы экономики, 1998, № 7, с. 88—97.

5.39. *Котляр А.* О понятии рынка труда. // Вопросы экономики, 1998, № 1, с. 33—41.

5.40. *Кошанов А.* Социальная сфера как фактор устойчивости национальной безопасности. // Общество и экономика, 1999, № 10—11.

5.41. *Куддо Арво.* Социальные преобразования: социальная политика и политика в области занятости в странах бывшего советского союза. Курс обучения преподавателей в новых независимых государствах. Ч. III — Институт экономического развития Всемирного Банка, 1995.

5.42. *Курпаяниди К.* Вклад иностранных благотворительных организаций в экономику республики. // Экономический вестник Узбекистана, 1998 г., № 2.

5.43. *Лившиц А.* Государство в рыночной экономике. // Российский экономический журнал, 1992 г., № 10—11.

5.44. *Луценко Л.* Опыт экономических реформ в Китае и Узбекистане: итоги и перспективы. // Экономический вестник Узбекистана, 1999 г., № 1—2.

5.45. *Луценко Л.* Социальная защита населения в развитых странах. // Экономика и статистика, 1998 г., № 3, с. 65—66.

5.46. *Львов Д., Овсиенко Ю.* «Российская пенсионная система и пути ее реформирования» // Вопросы экономики. 2000, № 8, с. 111—120.

5.47. *Малик Х.* Бедность и доходы в Узбекистане и других центрально азиатских стран. // Экономическое обозрение. 1998. № 1. с. 20—25.

5.48. *Малютина М.* Императивы реформы российской системы пенсионного обеспечения. // Вопросы экономики, 1998, № 10, с. 118—126.

5.49. *Мисихина С.* Социальные выплаты и льготы в Российской Федерации: распределение по группам с различным уровнем дохода. // Вопросы экономики, 1999, № 2, с. 85—89.

5.50. *Московская А., Московская В.* Качественные и количественные сдвиги в сфере занятости. // Вопросы экономики, 1999, № 11, с. 114—127.

5.51. *Мюрат Али Юлек.* Приватизация в Турции. // Вопросы экономики, 1992 г., № 9.

5.52. *Нестеренко А.* Социальная рыночная экономика: концептуальные основы, исторический опыт, уроки для России. // Вопросы экономики, 1998 г., № 8. с. 71—84.

5.53. *Овчарова Л., Турунцев Е., Корчагина И.* Бедность — где порог? // Вопросы экономики, 1998, № 2, с. 61—72.

5.54. *Олейник А.* Домашние хозяйства в переходной экономике: типы и особенности поведения на рынке. // Вопросы экономики, 1998, № 12, с. 56—66.

5.55. *Пиирайнен Т., Турунцев Е.* Отталкиваясь от Макса Вебера: к пониманию процессов социальной трансформации в России. // Вопросы экономики, 1998, № 7, с. 65—77.

5.56. Разновидности рыночного хозяйства. // Вестник Московского университета, сер. экономическая, 1993 г., № 2.

5.57. *Ракитский Б.* Социальная защищенность и ее типы. // Вопросы экономики 1992 г., № 7.

5.58. *Раҳимова Д.* Давлат томонидан кучли ижтимоий ҳимоя тадбирларини қўлланиши. // Ўзбекистон иқтисодий ахборот-номаси. 2000. № 3. с. 40—41.

5.59. *Рощина Я.* Формирование предпринимательского слоя и дифференциация стилей жизни. // Вопросы экономики, 1998, № 3, с. 114—127.

5.60. *Рузметов Б.* Структурная политика региона. // Экономика и статистика, 1997 г., № 5. с. 9—11.

5.61. *Сабирьянова К.* Макроэкономический анализ динамических изменений на российском рынке труда. // Вопросы экономики, 1998, № 1, с. 42—58.

5.62. *Саидова Г.* Социальная политика правительства Узбекистана в переходном периоде: достижения и проблемы // Экономическое обозрение. 1998, № 1, с. 15—19.

5.63. *Семенов А.* Принципы и механизмы создания рабочих мест. // Экономист, 2000, № 2, с. 40—47.

5.64. *Симагин Ю.* Об оценках масштабов дополнительной занятости населения. // Вопросы экономики, 1998, № 1, с. 99—104.

5.65. *Слэй Б.* Приватизация и монополизация. // Вопросы экономики, 1992 г., № 3, с. 58—68.

5.66. *Смирнов С., Исаев Н.* Социальная политика: новый курс. // Вопросы экономики, 1999, № 2, с. 65—73.

5.67. *Соболева И., Четвернина Т.* Масштабы безработицы в России и способы ее измерения. // Вопросы экономики, 1999, № 11, с. 99—113.

5.68. *Токсанбаева М.* Трудовые доходы и бедность. // Вопросы экономики, 1998, № 7, с. 98—109.

5.69. Трансформация. Экономический бюллетень в странах с переходной экономикой, № 3, Июнь, 1999, с. 40.

5.70. *Убайдуллаева Р. А.* Сильная социальная политика и развитие системы социальных гарантий. // Общество и экономика, 1998, № 3, с. 132—141.

5.70. *Уилсон Э., Гордон Д.* Многообразие рыночных реформ. // Вопросы экономики, 1992 г., № 3, с. 35—43.

5.71. Ульмасов А., Дмитриев В. Большой цикл и инвестиции. // Рынок, деньги и кредит, 1997 г., № 3.

5.72. Филатова О. Стоимость рабочей силы в России. // Экономист, 2000, № 4, с. 41—50.

5.73. Хайдаров Х. Социальное прогнозирование, планирование и управление. // Экономика и статистика, 1998 г., № 7, с. 39—40.

5.74. Хакимова М. Роль государства в развитии социального сектора. // Экономика и статистика, 1998 г., № 4, с. 73—74.

5.75. Холиков Ш. Экономическое развитие Южной Кореи. // Экономика и статистика, 1998 г., № 5—6, с. 50—51.

5.76. Хорсман Дж. Снижение расходов при проведении рыночных реформ. // Вопросы экономики, 1992 г., № 3, с. 69—72.

5.77. Четвернина Т., Лакунина Л. Напряженность на российском рынке труда и механизмы ее преодоления. // Вопросы экономики, 1998, № 2, с. 115—130.

5.78. Четвернина Т. «Кризис Фонда Занятости и путь его преодоления» // Вопросы экономики, 1999, № 11, с. 82—98.

5.79. Четыркин Е., Кабалкин С. «Мировой опыт реформирования пенсионных систем: уроки для России». // Вопросы экономики, 2000, № 8, с. 121—130.

5.80. Чибриков Г. Трактовки модели экономического развития и ее элементов. // Российский экономический журнал, 1995 г., № 2, с. 75—82.

5.81. Шишкин С. Дилеммы реформы здравоохранения. // Вопросы экономики, 1998, № 3, с. 90—104.

5.82. Эргашев А. Устойчивое развитие: что это такое и как его достичь. // Экономика и статистика, 1998 г., № 2, с. 72—75.

5.83. Эркаев Б. Особенности национальной модели перехода к рыночным отношениям в Узбекистане. // Общество и экономика, 1998 г., № 3. С

5.84. Эшкувватов Б. Система социальной рыночной экономики Германии. // Экономика и статистика, 1998 г., № 5—6, с. 46—47.

VI. Статистик тўпламлар

6.1. Бюджеты рабочих, служащих, колхозников в. 1975—1988 гг. — М., 1989 г., с. 6, 15—46.

6.2. Гендер и развитие в Узбекистане 1998 — Стат. сбор: ПРООН / Комитет женщин Узбекистана, 1999, с. 77.

6.3. «Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии». — Вашингтон, 1997, с. 305.

6.4. Доклад о развитии человека за 1999 год // Экономическое обозрение. 1999. № 5—6, с. 74—75.

6.5. «Доклад о человеческом развитии.» Узбекистан. 1999 — Т.: UNDP, 2000, 92 б.

6.6. «Доклад о человеческом развитии.» Узбекистан. 1996 г. — Т., 1996 г. 131 с.

6.7. «Доклад о человеческом развитии.» Узбекистан. 1997 г.— Т., 1997 г. 125 с.

6.8. «Доклад о человеческом развитии.» Узбекистан. 1998 г. — Т., 1998 г. 120 с.

6.9. Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. / Тошкент: Ўзбекистон, 2000, 100 б.

6.10. Итоги социально-экономического развития и оценка хода экономических реформ за 1999 г. Социальная сфера. Ташкент — 2000 г. с. 39.

6.11. На пороге XXI века. Доклад о мировом развитии 1999/2000 года / М.: Изд-во «Весь мир», Всемирный Банк, 2000, с. 277.

6.12. «О результатах обследования бюджетов семей в Андижанском, Бухарском, Джизакском и Сурхандарьинском вилоятах». Бюджетное исследование, 1999 г.

6.13. «О пенсионном обеспечении в странах содружества». Межгосударственный статистический комитет СНГ. Стат. ежегодник. — М., 2000 г., 8 с.

6.14. От плана к рынку. Отчет о мировом развитии, 1996. — Вашингтон, 1996, с. 311.

6.15. *Помфрет Р.* Сравнительный анализ национальных стратегий по сокращению бедности: Узбекистан, Казах-

стан, Кыргызстан // Экономическое обозрение. 1998, № 1, с. 26—33.

6.16. Содружество Независимых Государств в 1997 г. Статистический ежегодник. — М., 1998 г., с., 118, 165, 213, 298, 338, 389, 438, 490, 534, 614.

6.17. Содружество Независимых Государств в 1998 г. Краткий справочник / Статкомитет СНГ. — М.: 1999, с. 330.

6.18. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий кўрсаткичлари. — Тошкент, 1999. 66 б.

6.19. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий кўрсаткичлари. Тошкент, 1998. 75 б.

6.20. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий кўрсаткичлари. Қисқача статистик тўплам. Т.: 1997, 52 б.

6.21. «Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 1998 год». — Т., 1999 г.

6.22. «Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 1999 г.». — Т., 2000 г., 167 с.

ВАҲОБОВ
Абдурахим Восиқович
иқтисод фанлари доктори

**БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ
ТИЗИМИДАГИ ИЖТИМОЙ
ФОНДЛАР**

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2003

Муҳаррир *А. Баҳромов*
Бадий муҳаррир *А. Мусахўжаев*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусахҳиҳлар *Ю. Бизаатова, Ш. Хуррамова*
Саҳифаловчи *Л. Цой*

Теришга берилди 18.03.2003. Босишга рухсат этилди 5.05.2003.
Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 16,8. Нашриёт-ҳисоб табоғи 16,1. Алади 1000 экз.
Буюртма № 4782. Баҳоси келишилган асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси
700083 Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41